

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGyedÉVENKÉnt MEGJELenŐ TudOMÁnyOS FOLyÓIRAT

XIX. évfolyam

Főszerkesztő

CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampi Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Roncz Melinda (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

GAUCSÍK ISTVÁN

A magyarországi szövetkezeti rendszer a felvidéki (szlovák) régióban
(1898–1918) 3

TÓTH LÁSZLÓ

Kényszerpályán. A pozsonyi magyar színjátszás az államfordulat idején
(1918–1924) 27

L. JUHÁSZ ILONA

„Mi magyar dolgozók mindig Benne bízunk”. Két jelképes temetés
a személyi kultusz idején 67

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Tito temetése – Jugoszlávia rekviemje 83

Oral History

KOSZTOLÁNYI GÁSPÁR 105

Agora

SZENTANDRÁSI TIBOR

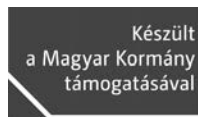
A magyarság megmaradásának esélyei Földvidéken a jelenlegi erőviszonyok
között 1. Kérdésfelvetés és néhány fogalom tisztázásának kísérlete 125

Könyvek

- Fedinec Csilla (szerk.): Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 1996–2016 (Öllös László) 141
- Röhrich, Lutz: Begegnungen. Erinnerungen an meinen Kollegen- und Freundeskreis. Mit bibliographischen Anmerkungen und ein Gesamtverzeichnis der Publikationen Röhrichs. Hrsg. von Mieder, Wolfgang–Neumann, Siegfried–Schmitt, Christoph–Wienker-Piepho, Sabine (Liszka József) 145
- Liszka József: Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából (Gráfik Imre) 147
- Szarka László: A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992 (Bajcsi Ildikó) 150
- Jozef Tancer: Rozviazané jazyky – Ako sme hovorili v starej Bratislave (Takács Henrietta) 154
- Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): Nova Posoniensia VI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve (Mészáros Veronika) 156
- Zalmen Gradowski: Auschwitz-tekeracs. A pokol szívében (Polgár Anikó) 159
- Majdán János: A közlekedés története Magyarországon (1700–2000) (Bércesi Richárd) 162
- H. Nagy Péter–Keserű József (szerk.): A párbeszéd eleganciája. Köszöntő kötet Erdélyi Margit tiszteletére (Baka L. Patrik) 164
- Erdélyi Margit (szerk.): Az irodalomoktatás új kihívásai (Baka L. Patrik) 167

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Realizované s finančnou podporou
Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných
menšín 2017

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adecta, Kft., Čiližská Radvaň • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2017. március • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adecta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • marec 2017 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

A magyarországi szövetkezeti rendszer a felvidéki (szlovák) régióban (1898–1918)¹

ISTVÁN GAUCSÍK

The Cooperative System in the Upper Hungarian (Slovak) Region (1898–1918)

Keywords: economy, cooperative system, cooperative policy, national minority policy

A szlovák historiográfia a szövetkezeteket a nemzetpolitikai érdekérvényesítés és nemzeti emancipációért folytatott küzdelem fontos eszközeiként, tárgyaiként kezeli. A szlovák történészek gazdasági tevékenységüket szinte kizárólag a nemzeti közösség formálásában játszott szerepük szerint ítélik meg. Külön hangsúlyt fektetnek az etnikai sérelmek és elkülönülés kihangsúlyozására.

Az állami (főképpen a magyarországi) szövetkezetpolitikákban a „kisebbségellenes kurzus” bemutatására fektetik a hangsúlyt. Az interpretációk közös jegye, hogy a szövetkezeteket egy nyertes-vesztes dichotómiába helyezik. Pedig a későbbi 20. századi csehországi és szlovákiai, illetve kárpátaljai szövetkezeti hálózatok bemutatásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni az impériumváltás előtti osztrák birodalmi időszakot és a magyarországi előzményeket. Vitán felüli, hogy a Monarchia nem egyirányú, területileg eltérő, aszinkron, ellentmondásoktól sem mentes, azonban nyilvánvaló tendenciaként jellemezhető gazdasági integrációja az egyes országrészek szövetkezeti struktúráinak kialakulására, általában a szövetkezés tudatosságának elterjedésére is jótékony hatással volt.²

A 19. század közepétől Magyarországon a kisebbségek politikai elitjei, köztük a szlovákok is felismerték, hogy a nemzetiségi társadalmak megszervezésénél előbb az egyleti, majd a szövetkezeti hálózatok kiépítése, illetve az állami gazdasági szektorban megszerzett képviselő és befolyás képes mind az etnopolitikai, mind a közösség-szervező kulturális célokat hatékonyan támogatni. Ellenben a felső-magyarországi régió szövetkezeti alrendszere – ha úgy tetszik, az egyletektől már eltávolodó egyesülési formák – később alakult ki. Az állami szervek és a gazdasági érdekvédelmi szervezetek

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 A Monarchia gazdasági integrációjára és a gazdaságpolitikára lásd Brusatti 1973, 29–53. p.; Ránki 1974, 100–113. p.

kezdeményezésére rendszerszerűen jöttek létre a falusi hitelszövetkezetek, a mezőgazdasági szövetkezetek (tej- és termelőszövetkezetek), illetve egy-egy gazdasági területre szakosodott szövetkezetek (például a tejipari, gép-, raktárszövetkezetek).

Mindenféleképpen meg kell említeni, hogy a felvidéki és a szlovák etnikai régióban³ a szövetkezeti mozgalom két szervezeti-társasági formából is merített. Az egyletek és az agráriumban tevékeny gazdasági egyesületek játszottak fontos szerepet. A kiépülő szövetkezeti hálózat ezekre a struktúrákra, az általuk megszervezett gazdarétegre is támaszkodott.

Az 1850-es és főleg az 1870-es években a helyi szlovák értelmiség (lelkészek, tanítók) kezdeményezésére és hathatós segítségével sorra alakultak a gazdakörök, gazdasági és segélyegyletek, kölcsönpénztárak és fogyasztási egyesületek. Nemcsak az északi szlováklakta területen, hanem a budapesti, az alföldi, a vajdasági és az erdélyi szlovákok körében is elterjedtek.⁴ Ugyanakkor rácsatlakozás figyelhető meg az országos irányzatokra és a szlovák régió belső egyleti mintáira.⁵

A felvidéki gazdasági egyesületek tagságának összetétele és a szervezetek kiadványai a nemzetiségi és nyelvi viszonyokat tükrözték vissza. A szlovák etnikai területen működő egyesületek a szlovák gazdák és földművesek érdekeit is képviselték. Ennek ellenére a specifikusan szlovákok által megfogalmazott regionális fejlesztési célok nem minden esetben jelenhettek meg bennük. A már működő kulturális szervezet (Matica slovenská) mellett egy önálló szlovák gazdasági egyesület (Slovenský hospodársky ústav) létrehozására tett, liptószentmiklósi székhellyel tervezett kísérlet 1865-ben – melynek nagy propagátora Daniel Lichard volt – a Helytartótanács elutasító magatartása miatt nem valósult meg. (Jurkovič 1968, 86–87. p.; Ábrahám 2016, 42. p.) A döntés mögött az állam részéről talán egy reális helyzetfelmérés látható, de nem tudjuk, hogy tudatos etnikai diszkriminációval van-e dolgunk. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ekkor már komoly múlttal és tapasztalattal rendelkezett, mely a regionális gazdaságszervezés ügyét is felkarolta. A szlovák kezdeményezők az elutasítást indokkal vagy sem, de nemzetiségi sérelemként is megélhették. (Vö. Holec 2004, 41–42. p.)

1918-ig ezek a szlovák nemzetiségi érdekek és nyelvhasználati követelések többkevesebb sikerrel a magyar gazdasági egyesületeken belül manifesztálódtak. A legjobb

3 A felvidéki szlovák (vagy szlovák nemzetiségi) régió fogalmát és területi kiterjedtségét Szarka Lászlótól vettem át. Szarka ezalatt a felső-magyarországi 16 vármegyét értette, melyben a 19. század második felében a szlovákok kb. 80%-a élt (Trencsén, Árva, Turóc, Zólyom, Liptó, Szepes, Sáros – szlovák többségűek, Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung – a nyelvhatár feletti részeikben szlovák többségűek). A magyarok és németek nyelvszigeteken és városokban éltek. Szarka 1995, 48., 271. p. (1. jegyzet).

4 Lásd például a Nagylaki Kölcsönös Segélyegylet alapszabályát. Stanovy Nad'lacej vzájomnej pomocnice., Turč. Sv. Martin, 1873.

5 Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 27–29. p.; Holec 2014, 78. p.; Ábrahám 2016: 40. p. A szlovák szövetkezeti mozgalomban, egyfajta népszolgálat ideáját is megvalósítva több személy vállalt feladatot (Samuel Jurkovič, Daniel Gabriel Lichard, Ján Liub, Samuel Ormis, Andrej Hlinka, Pavol Blaho, Fedor Houdek, Milan Hodža).

példája ennek a Nyitra-völgyi Gazdasági Egyesület, amely Georg Friesenhof⁶ vezetésével tudatosan (vagy természetesen) a többséget alkotó szlovák (és német) tagság igényeit vette figyelembe. Szlovák nyelven gazdasági tanfolyamokat szerveztek. Egy ideig az egyesület hivatalos szócsöveként használták az egyetlen szlovák nyelvű gazdasági folyóiratot, az *Obzort*, mivel magyar nyelvű közlönyre nem volt igény. Az egyesületi folyóiratukat 1888–1902 között szlovák (*Zprávy hospodárskeho spolku údolia Nitry*) és német nyelven (*Vereinsblatt des Neutrathaler Landwirthschaftlichen Vereines*) jelentették meg. (Gergelyi 1979, 149–154., 159. p.) A Trencsén Megyei Gazdasági és Erdészeti Egyesület szintén a szlovák gazdák anyanyelvhasználatát támogatta. (Fojtík 1966, 107–129. p.)

Az északi területeken a helyi jelentőségű, tevékenységükben szakosodott kisebb egyesületek, egyletek és gazdakörök szlováknak, illetve nemzetiségileg vegyeseknek (szlovák–német–magyar, szlovák–német, magyar–német) tekinthetők, ami ügyviteli nyelvükben is természetesen lehetett érhető.⁷

Az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) szerepe

A gazdahitel intézményi biztosításának eszméjét és a hitelszövetkezeti hálózat kiépítését – mely törekvések egy általánosabb kapitalizmuskritikába és társadalmi reformba ágyazódtak – az agráriusok karolták föl.⁸ A Gazdakör 1884-es tervezete konkrét javaslatokat tartalmazott a hitelszövetkezetek kiépítésére, melyek a kisbirtokosok hitelszükségletét biztosították volna. (Csepregi Horváth 1926, 42–43. p.)

Az első lépés, gróf Károlyi Sándor⁹ és a Pest megyei nagy- és középbirtokosok együttműködésének, a szövetkezeti és gazdaköri kezdeményezések találkozásának, nem utolsósorban a külső tőkeforrások biztosításának eredményeképpen, a vármegye jelentős anyagi támogatásával a Pestvármegyei Hitelszövetkezet alapítása volt 1886. december 19-én. Ez a szervezet a megyei hitelszövetkezetek központjának a szerepét is ellátta. A Károlyi-csoport eredetileg a megyei szintű és fenntartású szövetkezeti köz-

-
- 6 Georg von Friesenhof, Graf von Welsburg (1840–1913) orosz–osztrák arisztokrata gyökerekkel, a Puskinokkal és Goncsarovokkal rokonságban álló családból származott. A Felső-Nyitra-vidéki társadalom megszervezője volt. A szlovák gazdasági és kulturális törekvések támogatója. A Matica slovenská egyik alapítója. A Nyitra-völgyi Gazdasági Egyesület tevékenységének irányítója. A Nyitra Vármegyei Orvos és Természettudományi Egyesület természettudományi osztályának volt az elnöke. Meteorológiával és a mezőgazdaság fejlesztésével is foglalkozott. Holec 2004, 46., 48. p.; Martuliak 2004, 14. p.; Zsilák 2015, 255–256., 259–260. p.
 - 7 Például a Hangya zsolnai kirendeltsége a szlovák gazdaköröket támogatta Árva, Liptó, Trencsén, Turóc és Gömör megyékben. *Vlast a svet*, 1914. január 11. 18.
 - 8 Ezen a helyen részletesebben nem tárgyalom az agrárius mozgalom fejlődési állomásait, ideológiáját, céljait és eredményeit. Ezekkel részletesen foglalkozott Anka László és újabban Vári András. Anka 2005, 41–66. p.; Vári 2009.
 - 9 Gróf Károlyi Sándor (1831–1906) fői nagybirtokos, agrárpolitikus, a magyar szövetkezeti mozgalom megteremtője, a gazda-érdekvédelem szervezeti kiépítője. Számos jótékonyági intézmény létrehozója, támogatója.

pontok koncepcióját képviselte, de ezt a Tisza-kormány bukása után gyorsan korrigálták. A pesti központ országossá való kiszélesítése vált időszerűvé, mely az intézménysítéssel is kéz a kézben járt. A Szövetkezés című folyóirat 1890-ben indult. A Pestvármegyei Hitelszövetkezet 1894-ben felvette a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, és szoros hitelkapcsolatot létesített a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral. Üzletköre kibővült, takarékbetétek gyűjtésével és biztosítással is foglalkozott. (Schandl 1938, 14–16., 19–21. p.; Vári 2008, 639–641. p.) Az új intézménykép megalkotására, az állami ellenőrzés megjelenésével – nemkülönben Darányi Ignác hathatós támogatásával (Fehér 2010, 14. p.) – végül 1898-ban, az OKH megszületésekor került sor.¹⁰

Az OKH tevékenységi körét az egész országra kiterjesztette, és számos vidéki szövetkezet létrehozásánál közreműködött. Tagjainak 90%-a mezőgazdasági hitelszövetkezet volt, melyek hiteleket nyújtottak gépek vásárlására és az állatállomány feljavítására. (Seidl 1904, 13–14. p.) A kebelén belül, gyakorlatilag a mezőgazdasági és hitelszövetkezetek „sablonja” szerint került sor az iparos-hitelszövetkezetek fejlesztésére.¹¹ Az elsődleges szempont az ipari államsegélyekből való részesedés volt, miközben a szövetkezeti elit a kisipar specifikus problémáit és az ipari foglalkozás természetét figyelmen kívül hagyta. Kisebbszámú vegyes ipari-mezőgazdasági hitelszövetkezetek is alakultak. (Seidl 1904, 14. p.; Méhely 1917, 21–22., 27–28. p.)

Az OKH az anyagi erő és erkölcs összhangjára törekedve hosszú távú gazdasági-pénzügyi fejlesztésekben gondolkodott: „A hitelszövetkezet rendszerint képes a szövetkezeti feladatok legtöbbszörének megfelelni, s hogy a hitelszövetkezet keretében a pénzhitel ápolásán kívül czélszerű szervezés mellett szakcsoportok vagy alkalmi érdektársulatok képzése útján igen messzeterjedő feladatok valósíthatók meg.” (Seidl 1904, 6. p.)

Az OKH tagjainak egységes alapszabálya volt, és központilag a korlátolt felelősség határát is megszabták.¹² A tagszövetkezetek különböző adó- és kamatmentességet s egyéb kedvezményeket kaptak. A szövetkezetek működését, pénzügyeit és gazdálkodását ellenőrök útján felügyelték. Az ellenőrzés számos részlemből épült fel. A revíziók során a pénzkezelés átláthatóságát, a pénzek (váltók, kötvények) helyes kezelését, őrzését, a szabályos könyvelést szerették volna elérni. Évenkénti vagyonleltár elkészítését követelték. Abban az esetben, ha a tagszövetkezet nem rendelkezett hozzáértő könyvelővel, az évi mérleget a kiküldött ellenőr készítette el. A központ a tagszövetke-

10 Magyar hitelszövetkezeti törvények és törvényerejű rendeletek 1932. A törvény elfogadását közel egy évtizednyi liberális-agrárius politikai küzdelem előzte meg. A törvényi szabályozásra azért is szükség volt, mert az álszövetkezeteket, melyeket a takarékpénztárak és antiszemita köpeny alatt „keresztény gründerek” hoztak létre, a szövetkezeti eszme védelme és gazdasági megfontolások alapján korlátozni kellett. Bernát 1938, 263–267. p.

11 Ez a szövetkezeti típus is gyorsan elterjedt. Tardoskedden 1897 áprilisában szerveztek „az ottani plébános buzgólkodása” eredményeképpen gazda- és iparosszövetkezetet. Rövid időn belül ezer üzletrészes jelentkezett, akik 10 krajcárt fizettek öt éven keresztül. A betétek után 2%-ot fizettek. Kölcsönt 4% kamattal kaphattak. *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. április 15. 9.

12 Vö. Nagy-magyar és vidéke községi hitelszövetkezet alapszabályai. Spitzer Sándor, Komárom [1900].

zetektől elvárta a tagok pontos nyilvántartását. A tagszövetkezetek kötelesek voltak a tevékenységükben, szervezeti életükben beállt változásokat a cégbírósnak bejelenteni. A központ elvárta, hogy a tagok pontosan befizessék az üzletrészeiket, és a tagszövetkezet vezetősége a kamatfizetés, illetve tőketörlesztés szabályait betartsa. Fontos volt a szövetkezeti tisztviselők morális példája: adósságot halmoztak-e fel vagy sem, pontosan törlesztettek-e, és egyáltalán jó példával jártak-e a tagság előtt? Az ellenőrök fokozottan figyeltek az alapszabályok betartására, a közgyűlések megtartására, a választott szervek (vezetőség, választmány, felügyelőbizottság) és a szakosztályok működésére.

Az OKH a kisbirtokosok hitelellátásának biztosítását tartotta prioritásnak, főleg a váltó- és a középlejratú hitelezést, ezen kívül kötvénykibocsátásokra is ráállt. A vidéki hitelpiacon monopolhelyzetbe került, tagszövetkezetei csak nála vehettek fel hiteleket. Az OKH az óvatos hitelnújtást szorgalmazta, mely az alapszabályokban rögzített kereteken belül marad, és sem rövid, sem hosszú távon nem veszélyezteti a hitelszövetkezet működését. Mindezzel a szövetkezeti elveket sértő álszövetkezeteket kívánták kiszűrni. Az OKH-hoz való csatlakozás nem vált kötelezővé, így hatáskörén kívül számos szövetkezet megőrizte autonómiáját, azonban ezek az állami támogatásoktól elestek. (Seidl 1904, 20–21. p.)

Az OKH részt vett a Darányi Ignác-féle hegyvidéki (rutén) akcióban, mely 1898-tól az Északkeleti-Kárpátok gazdaságilag elmaradott és szegény lakosságát kívánta felkarolni. A hegyvidéki kirendeltségen belül (Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa vármegyék) 1913 végén 206 hitelszövetkezet működött 51 ezer taggal. (Braun 2011, 12–31. p.)

Az OKH 1902-től pedig a kormányzat és a gazdasági érdekvédelmi szervezetek által kezdeményezett erdélyi gazdaságfejlesztési programba kapcsolódott be. Ez hitelszövetkezetek alapításában és hosszú lejratú mezőgazdasági hitelsomagokban nyilvánult meg. (Balaton 2003, 84., 86. p.)

A rendelkezésre álló források tükrében hangsúlyozni kell, hogy az OKH alkalmazkodott a régió nemzetiségi-nyelvi viszonyaihoz, a szlovák és német ügyviteli nyelv egyedüli vagy párhuzamos használata a magyarral élő valóság volt (a közigazgatási szervek szlovák nyelvet korlátozó lépései további vizsgálatokat kívánnak). Az OKH a hitelszövetkezetek alapításával, működtetésével, a szövetkezeti propagandával kapcsolatos anyagait – vagy legalábbis egy részüket – szlovákul is megjelentette. (Bajcsy 1897; Szántó 1910.) A szlovák nyelvű pénzügyi és könyvelési tanácsadást is lehetősége szerint támogatta. Ezenkívül a szövetkezeti sajtó kiépítésére – a magyar szupremácia gondolatának elhíntésével együtt – történtek kísérletek (Pechány Adolf szerkesztésében a kormányparti *Slovenské noviny* szövetkezeti melléklete 1909–1910-ben).¹³

Az OKH felvidéki kirendeltsége nem véletlenül működött Nyitrán.¹⁴ Az OKH szorosan együttműködhetett az Emödy József által vezetett Nyitra Megyei Gazdasági Egyesülettel, mely 1898. áprilisban–májusban hirdette meg a megyei szövetkezeti hálózat

13 A *Slovenské noviny* profiljára Vörös 2010, 151–154. p.

14 A nyitrai kirendeltség feladatai közé tartozott a felvidéki vármegyék OKH-szövetkezetei feletti ellenőrzések lefolytatása, az adminisztráció és a vagyoni helyzetük ellenőrzése. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Z 149, 11. dosszié, 8954.

kialakítását. Az egyesület ismeretterjesztő előadásokat tartott a megye településein.¹⁵ Legfőbb célként fogalmazta meg, hogy „minden, egy plébániához vagy körjegyzőséghez tartozó községcsoportnak meglegyen a maga szövetkezete”¹⁶ és hogy „a szövetkezeti törvény a vármegyében kész szövetkezeti hálózatot találjon”.¹⁷ Ehhez sikerült megszerezni a helyi jegyzők, papok és megyebeli nagybirtokosok támogatását.¹⁸

A gazdasági egyesület egy központi megyei hitelszövetkezetet hozott létre, mely magánkölcsonöket nem nyújtott, kizárólag a megyei szövetkezetek hiteligényeit elégítette ki. Ez a szervezet a tervek szerint a hitelszövetkezetek megyei ellenőrző központjaként működött volna, és a Nyitra Megyei Gazdasági Egyesület által alapított fogyasztási szövetkezeteket pénzügyileg is támogathatta.¹⁹ Ez a központi megyei hitelszövetkezet belépett az OKH kötelékébe.²⁰

A gazdasági egyesület az 1898. június 26-án Vágtornócon rendezett szövetkezeti népgyűlésen komoly eredményekkel dicsekedhetett: több mint 50 hitelszövetkezetben 8 ezer tag összpontosult, akik 170 ezer forint üzletrészt fizettek be, és a bevételek 40 ezer forintra rúgtak.²¹ Gyakorlatilag a gazdasági egyesületnek köszönhetően épült ki pár év alatt a megye hitelszövetkezeti hálózata, és vált meghatározóvá a régióban.²²

Lényegében 1895-ig – Vári András megfogalmazása szerint – a felvidékiek nem szerepeltek az országos hitelszövetkezeti térképen. (Vári 2009, 386. p.) Az OKH alapító és szervezetépítő tevékenységének köszönhetően a hitelszövetkezeti mozgalom a

15 A Nyitraivánkai Hitelszövetkezet ekkor alakult meg. *Köztelek*, 1898. április 27. 640. p.

16 A szövetkezeti ügy fejlődése Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. május 11. 716. p.

17 Új szövetkezetek Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. április 20. 603. p. Kismányán, Szacsányban, Nagybélicen, Bossányban, Nyitrakolosson, Bánkeszin, Jablonicon, Moravánban, Nagymodrón, Ólehotán, Lakácsin „és még több helyütt” alakult hitelszövetkezet.

18 A nyitramegyei birtokosok a szövetkezetekért. *Köztelek*, 1898. május 18. 756. p. A támogatások megoszlása a következő volt: ifj. báró Wodiáner Albert 200 Ft, báró Stummer Sándor 100 Ft, báró Stummer Ágost 100 Ft, gróf Károly Lajos 300 Ft. Gróf Hunyady Imre négy éven át 100 forintot, id. Ocskay Dezső és Emődy József három éven át 100-100 forintot adományozott. 1895. május elején három községben, Sziládon, Kisbábon és Nagycétényben jött létre hitelszövetkezet összesen 261 taggal és 415 üzletrésszel. A szövetkezeti ügy fejlődése Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. május 11. 716. p.

19 Vármegyei központi hitelszövetkezet Nyitrán. *Köztelek*, 1898. augusztus 27. 1256. p. Szövetkezeti mozgalom Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. október 29. 1573. p. A megyei központi hitelszövetkezetnél 60 forint üzletrészt lehetett jegyezni.

20 A Nyitramegyei Központi Hitelszövetkezet mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja. Nyitra, Huszár István könyvny., 1907.

21 A szövetkezeti eszme térfoglalása. *Köztelek*, 1898. június 29. 968. p. Ekkor alakult meg a Tornóc-Vágvecsei Fogyasztási Szövetkezet. Elnöke a felvidéki gazdaszervezkedés egyik meghatározó alakja, Mezey Gyula lett.

22 Számuk 1898-ban elérte az 50-et. Ötven szövetkezet Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. október 3. 1463. p. A gazdasági egyesület segítségével jött létre 1898. szeptember 8-án a stepáni és szeptember 11-én a mocsonoki hitelszövetkezet. Új szövetkezet Nyitramegyében. *Köztelek*, 1898. szeptember 14. A sasvári és a pöstyéni hitelszövetkezet alapítására lásd Szövetkezeti mozgalom Nyitramegyében. *Köztelek*, 1338. október 29. 1573. p.

felvidéki régióban a 20. század elejére hozta meg gyümölcseit. 1894-ben még csak 53 működött, de számuk 1909-re 292-re nőtt. A hitelszövetkezetek súlypontja 1909-ben három megyére, Nyitra, Pozsony és Zemplén esett. Ezekben található a régió hitelszövetkezeteinek 56%-a. A szlovák etnikai régióban csupán Trencsén megye mutatott kiugró eredményt. Árva, Liptó, Sáros, Szepes és Turóc szerény adatokkal büszkélkedhetett, átlagosan csak 3-4 hitelszövetkezet jött létre. Ez egyrészt mutatta az OKH-szervezések fáziskésését, másrészt az északi alrégiók kedvezőtlen hitelszervezésének feltételeit, és perifériális gazdasági súlyukat.

A szlovák vagy felföldi régió hitelszövetkezeteinek 1894–1909 közötti, megyék szerinti megoszlása azonban érdekes adatokat tükröz. Itt – 16 megyéből hatban – 1909-re kimagaslóan nagy számban jött létre szövetkezet (Nyitra 75, Pozsony 50, Zemplén 39, Trencsén 25, Nógrád 20), összesen 263, melyből például csak a Nyitra megyeiek 29%-ot képviseltek. A szövetkezetalapítások üteme 1894-hez képest 1909-ben még erőteljesebb, ekkor Nógrádban 20-szor, Bars megyében 13-szor, Nyitra és Pozsony megyében 12,5-ször, Hontban 12-szer, Zemplénben 9-szer, Trencsén megyében 8,3-szor lett több hitelszövetkezet. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 56. p.)

A taglétszám 1909-re együttesen meghaladta a százezret, mely a Magyarországon hitelszövetkezetekben szervezett tagok 10%-át jelentette. A legtöbb szövetkezeti tagot 1909-ben két megyében találjuk: Nyitra (21 ezer), valamint Pozsony megyében (14 ezer). A legnagyobb növekedést a taglétszámban Bars, Hont és Trencsén megye mutatta (18–40 tag). A szlovák megyékben (Árva, Liptó, Turóc, Sáros) a tagság növekedése szerényebb volt.²³

A felvidéki hitelszövetkezetek tagságának magas aránya dolgozott a mezőgazdaságban. A sorban kiemelkedő Nógrád megye 82,9%-a, de az erőteljesen rurális északi régió meglétét bizonyítja a többi megye adata is.

1. táblázat. Az OKH fejlődése 1899–1917 között (Schandl 1938, 63. p.)

	1899	1917
Szövetkezetek száma	712	2 430
A működési körbe tartozó községek száma	2 124	7 147
Tagok száma	141 623	625 375
Üzletrészek száma	278 356	1 173 736
Üzletrészek értéke (pengőben)	17 155 329	33 037 218
Takarékbetét-állomány	6 417 803	142 487 170
Tartalékalap	685 444	11 451 522
Összkihelyezés	29 470 343	118 933 434

23 Mindezek mellett még nem tudjuk, hogy mennyi volt ezekből a Károlyi-féle hitelszövetkezetek száma.

Kitérő: a városi hitelszövetkezetek

A felvidéki városi hitelszövetkezetek, melyek egy-egy foglalkozási csoport (kisiparosok, tisztviselők, katonatisztek és családtagjaik) hiteligényeit voltak hivatva kielégíteni, még nem képezték kutatások tárgyát. Ezen a helyen csupán töredékes, csak pozsonyi és kassai adatokra támaszkodhatunk. Mindenesetre eléggé strukturált, már a 19. század 70-es éveitől fennálló anyagilag megalapozott szervezetekről volt szó, melyek többnyire az OKH-n kívül maradtak.

Pozsony hitelszervezeti rendszerében fontos szerepet játszottak a hitelszövetkezetek.²⁴ Az alsóbb néprétegek, elsősorban a kisiparosság, kiskereskedők és a tisztviselők – minisztériumok és tartományi szervek hivatalnokai, posta- és táviratbiztosok, a császári és királyi haditengerészet, hadsereg, csendőrség és vasút tisztviselői alkalmazottjai – kölcsönösügyletét fedezték. Főleg a tisztviselők szervezetei az önszegélyezés elve alapján filantróp-szociális szolgáltatásokat vállaltak fel (gyermek- és árvák taníttatásának a költségei, özvegyek támogatása, állás- és munkaközvetítés, lakás- és kórház-építkezések, utazási és gyógykezelési kedvezmények, leánynevelési programok, jogvédelem, temetkezési segély). (Schwingenschlögl 1890, 4–9. p.)

Az egyik legjelentősebb – egy birodalmi keretbe ágyazódott szövetkezet, melynek hálózata Karl Friedrich Fellmann²⁵ elnöksége alatt alakult ki – az Osztrák–Magyar Első Általános Tisztviselő Egylet Pozsonyi Takarékos és Előlegezési Társulata (Spar- und Vorschuss-Consortiums des Ersten allgem. Beamten-Vereines der Oesterreich-ungarischen Monarchie) volt.²⁶ A pozsonyi fiókszervezet jól példázza, hogy a Lajtán túli és gácsországi alapításokhoz képest, ahol a tisztviselő egyletek az 1860-as évek főleg bécsi kezdeményezéseit követően az 1870-es évektől kezdtek szaporodni (Lemberg – 1868; Bécs – 1871, Graz – 1872; Prága – 1886), nem tapasztalható megkésettég, sőt inkább párhuzamosságot látunk. Ugyanakkor ez a szövetkezési forma Magyarországon is ismert volt és elterjedt; 1869-től regionális, sőt nemzetiségi alapon alakultak tisztviselőegyletek.²⁷

A pozsonyi „tagcsoport” Bayer Ernő (Ernst Bayer) pénzügyigazgatósági tisztviselő munkájának eredményeképpen már 1864. december 8-án létrejött, míg a többi felső-magyarországi később alakult meg, illetve szervezték újra (Kassa – 1869/1882, Trencsén – 1885, Besztercebánya – 1869/1886). A pozsonyi szövetkezet 1865. decembertől datálható tevékenysége azonban szerény keretek között maradhatott, 1877-ig stagnált. Az

24 Ezek szerkezete és tevékenységi köre – egyáltalán, hogy segélynyújtó csoportosulásokként valódi hitelszövetkezeteknek tekinthetők-e – további kutatásokat kíván. Vö. Vári 2009, 385. p.

25 Karl Friedrich Fellmann (1808–1886) Norwill lovagja, hivatalnok. Az Északi Ferdinánd Császár Vasút (Kaiser Ferdinands-Nordbahn) főtítkárhelyettese. A Monarchia tisztviselő egyletének elnöki pozícióját 1868–1886 között töltötte be. Jahrbuch 1864, X. p.; Schwingenschlögl 1890, 140. p.

26 Az osztrák–magyar [s. d.], 18. p.

27 Ezek a következők voltak: Első Magyar Általános Tisztviselő Egylet (Budapest, 1869), Magyar Tisztviselők Országos Egyesülete (Budapest, 1874), Dél-Magyarországi Tisztviselők Önszegélyező Egyesülete (Temesvár, 1883), Első Horvát Tisztviselő Egylet – Prvá hrvatska činovnička zadruha (Zágráb, 1883). Schwingenschlögl 1890, 9–11. p.

1879-es összegyleti reform, mikor a bécsi központ és a tagedyletek közti kapcsolatokat újrászabályozták, hozhatott élénkületet a pozsonyi egylet működésében.²⁸

A pozsonyi tisztviselőegyletet 22 tag alapította. Számuk 1889-re 497-re nőtt. A befizetett betétek 520 forintról 31 575-re emelkedtek. A betétek és az 1889-ig nyújtott hitelek nagysága ugyan a besztercebányai, kassai és trencsényi testvérszövetkezetekéit nagyságrendileg meghaladták, de a budapesti és erdélyi egyletek mögött maradtak. (Schwingenschlögl 1890, 450–453. p.)

A másik példát az Első Pozsonyi Önszegélyző Egylet (Erster Pressburger Selbsthilfsverein) szolgáltatja.²⁹ Az 1873-as alapítás fő mozgatórugóit a kisipari termelés átalakulása, a „korlátlan” iparszabadság, a kibontakozó gyáriparral szembeni pozícióvesztés alkották. Ennek ellenére Vavrecskay (Wawrecskay?, Vavrecska?) János³⁰ pozsonyi gyógyszerész kezdeményezésére zömmel kiskereskedők és orvosok alapították. A szövetkezet az adminisztratív nehézségek és a szövetkezet működtetésével kapcsolatos tájékozatlanság leküzdése után – a vezetőségben tapasztalható elhúzódozó ellentétek miatt – nem lépett az anyagi gyarapodás útjára: „Ezen pangást az egyleti vezetés kebelében előfordult személyes torzsalkodások idézték elő; megesett ugyanis, hogy az egyleti igazgatóságnak egyes érdemes tagjai, kik kötelességük teljesítésében nagyobb szigort fejtettek ki, bizonyos elemeknél éppen ezáltal visszatetszésre találtak, és ezért a választások alkalmával egy tisztviselő segítségével megbuktattak, miáltal bizonyos kedvetlenség idéztetett elő a választmány tagjai között, mely az egylet működését kifelé is lankasztotta, és jó hírnevét nem éppen kedvezően befolyásolta.”³¹

Az új vezetőség megválasztása után, Korče János³² elnöksége alatt 1890-ben került sor a szövetkezet átszervezésére és az új üzleti filozófia alapjainak lerakására (az idáig a szövetkezet képtelen volt kielégíteni a nagyobb hiteligényeket).³³

28 Az elnök Degen Gusztáv volt, aki a város pénzügyi életében is pozíciókkal bírt. A szövetkezeti titkár, Beck Vilmos őt váltotta az elnöki székben 1885-ben. Mihók 1885, 406. p.

29 Az első 1879.

30 Vavrecskay János rövidesen elhagyta Pozsonyt, és lemondott a szövetkezetben betöltött funkciójáról. Kapuvárra költözött, ahol gyógyszerértárt vásárolt 1879-ben. Kocsis 1986, 85. p.

31 Az első 1898, 10. p.

32 Korče János a pozsonyi ipartestület elnöke, a Pozsonyi Római Katolikus Autonóm Egyházközség elnökhelyettese, városi képviselő. A Pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara beltagja. A Római Katolikus Jótékonyági Egylet elnöke. 1903-ban részt vett a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokon, melynek eredményeképpen létrejöhett a Pozsonyi Magyar Kir. Állami Fémipari Szakiskola. A Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapta meg 1910-ben. MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1910. 7. 29-i ülés; Kun– Marschalkó–Rottenbiller 1911, 391. p.

33 Az első 1898, 5–6., 10., 11., 18. p.; Emlékirat 1898, 6–13. p. A Pozsonyi Korona Takaré- és Hitelszövetkezet (Pozsonyer Kronen Spar- und Kreditgenossenschaft) 1900-ban jött létre, a Kereskedők és Iparosok Hitelintézete (Kreditanstalt für Handel und Gewerbe) pedig 1904-ben. A Signum Iparosok, Kereskedők és Gazdák Hitelszövetkezetét 1906-ban alapították. Talán csak a Pozsonyi Iparosok és Munkások Hitelszövetkezte, illetve a Pozsonyi Ipari Hitelszövetkezet volt az OKH tagja. Az újabb hitelszövetkezetek alapítására az első világháború előestéjén került sor (Központi Takarékpénztár, Pozsonyi I. Takaré- és Hitelszövetkezet, Újvárosi Takarékpénztár és Hitelszövetkezet, Virágölgöy Takarékpénztár és Hitelszövetkezet). Nagy 1901, 569. p.; Nagy 1905, 1904. p.; Nagy 1908, 151. p.; Nagy 1914–1915, 136–137. p. Štátny archív v Bratislave, Krajský súd v Bratislave, Firemný register, 230. doboz, B-XXXVIII-624, Zp 79/74.

A másik példa Kassáról való. Az ambiciózusnak tűnő kassai székhelyű csak „Penny banknak” nevezett Felső-Magyarországi Népgazdászati Kölcsönös Hitel- és Takarékegylet már 1874-ben megalakult. Rövid időre fiókokat hozott létre Heves, Borsod, Zemplén, Szepes és Sáros megyék területén. A század végére komoly tőkeerőt mutatott fel, mely részvénytársasággá való átszervezésének a gondolatát vetette fel.³⁴

A szövetkezetalapításokat azonban nem idealizálhatjuk. Éppenséggel az egyakarató kezdeményezések és az összefogás is hiányzott. Ezzel a kortársak tisztában voltak. Számos esetben a helyi közöny, az értelmiség (papok, tanítók) részéről megnyilvánuló passzivitás, a gazdák részéről tapasztalható bizalmatlanság, rosszakarat nem segíthette a szövetkezeti eszme megvalósulását. A falusi familiarizmus és szokásjogok szintén kikezdheték az új alapítású szövetkezeteket. Az egy-két személyen alapuló szövetkezet hosszú távú fejlődése kétséges volt. A szövetkezést a magánérdek, de a szakképzetlenség is kikezdhetette. Ezek miatt is felértékelődött a központi ellenőrzés szerepe.³⁵

A Hangya törekvései és a fogyasztási szövetkezetek kiépülése

A Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezet 1898. január 23-án alakult Károlyi Sándor nagy volumenű anyagi támogatásával, illetve üzletrészjegyzésével. (A Hangya 1908, 21. p.) Ez a szövetkezeti központ a támogató személyeket tekintve szorosán összefonódott a Magyar Gazdaszövetséggel. (A Hangya 1923, 24–27. p.; Vári 2009, 514. p.)

A Magyar Gazdaszövetség a fogyasztási szövetkezetek létrehozása érdekében széles körű kampányba kezdett: „Újjá kell teremteni a társadalmat – úgymond a felhívás – hogy a nép bizodalma és szeretete a vezetőosztályok felé visszaforduljon s megbecsülje ismét azt a rögöt is, mely neki kenyeret ad. A nyereségszomj és önzés helyébe a szolidaritás érzetét kell lelkébe oltani; ki kell tanítani rá, hogy mily hatalmas erő rejlik a szövetkezésben; fel kell világosítani, hogy ez egyik fő eszköze annak, hogy a mai sötétségből és nyomorúságból kiemelkedhessék s egy jobb jövő alapját megvetesse. Kezdjük mindjárt azzal, hogy alapítsunk fogyasztási szövetkezeteket. Ezek valósíthatók

34 *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. június 15. 2. p.; Sziklay-Borovszky 1906, 250. p.

35 Seidl 1904, 10. p. A Rózsahelyi Gazdasági és Fogyasztási Szövetkezet az 1896-os gyors megalakítás után, mivel a tagok nem fizették tagsági díjait, felfüggesztette tevékenységét. *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. május 15. 6. p. A sókszelőcei, vágfarkasdi és érsekújvári álszövetkezetekkel kapcsolatos negatív tapasztalatokat, ellenérzéseket nehezen sikerült legyőznie a vágkirályfai plébánosnak és a népiskolai tanítóknak a Vágkirályfa és Vidéke Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet létrehozásánál 1901–1902-ben, mely csak Meskó Pál agitációjának köszönhetően kezdte meg tevékenységét. Janics 1912, 11–12. p. Janics Ferenc plébános a következőképpen jellemezte a kezdeti nehézségeket: „Legfájdóbb, legkeserűbb érzés volt, mikor éveken keresztül látnunk kellett saját feleink nagy közönyösségét, kik vállvetett munka helyett ölbe tett karokkal várták szájukba a sült galambot. Sőt nem egyszer kijutott az önérdek, a haszonlesés kemény vádjából is, igaz nem szemtől-szembe, hanem csak alattomban úgy, hogy nyílt sisakkal még védekeznünk sem lehetett ellene, de türelmünk fonala soha el nem szakadt, s nyílt homlokkal, nyugodt önérettel s tiszta lelkiismerettel mondhatjuk, hogy az idő mindig nekünk adott igazat.” Janics 1912, 31. p.

meg a legkevesebb áldozattal s emellett még a legnagyobb vonzóerőt is gyakorolják a népre, mert áldásos hatásuk azonnal nyilvánvalóvá lesz. [...] A hitelszövetkezetek elterjedtsége amellett szól, hogy a nép felfogta azt a fontos missziót, melyet azok teljesítenek. Pedig ezen szövetkezetek érdekköre aránylag korlátolt, mert elvégre is nem mindenki van ráutalva a hitelre. Ellenben minden ember fogyasztó, s jómódúnak, éppen úgy érdekében áll, hogy olcsó s jó minőségű portékához jusson, mint a szegénynek. Nem kell hát attól tartanunk, hogy a fogyasztási szövetkezetekkel kudarcot vallunk.”³⁶

A Hangya szorosan együttműködött az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel és a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetével is.³⁷

A Hangya az olcsó és minőségi áruellátás biztosítására és az áruuzsorától való megszabadulásra törekedett. Szervezetét hierarchikusan az értékesítés és többtermelés megszervezésére alakították ki. Az 1907-es alaptőke-emeléssel elérték a pénzügyi konszolidációt. (A Hangya 1923, 27. p.; leda 1991, 212. p.)

A Hangya súlya és presztízse az 1900-as évek elejétől nőtt meg. Tagszövetkezetek épületei, boltjai a magyar vidék jellegzetes képéhez tartoztak. A szövetkezetek, melyek önálló jogi személyek voltak, önálló igazgatósággal és felügyelőbizottsággal rendelkeztek, (Bernát 1938, 269. p.) a falu ellátását segítették, beszerző és értékesítő tevékenységük révén a tagok jutottak előnyhöz, és egy-egy ágazatra szakosodott termelőegységeket hoztak létre. Céljaik között tehát a magánkereskedelem túlkapasáival szembeni védelem biztosítása és a megfelelő minőségű áruszolgáltatás szerepelt. A nyereséget a tagok között vásárlásuk arányában, vásárlási visszatérítés formájában osztották szét és közhasznú célok megvalósítására fordították. A vidéki települések kisebb, széttagoltnak tekinthető fogyasztói szükségleteinek kielégítésére szakosodtak. Ez a szövetkezeti típus az alapvető szükségleti árucikkeket biztosította, kisebb rezsi-költséggel dolgozott és a kiskereskedelem monopóliumhelyzetével szállt szembe. (Csepregi Horváth 1935, 6., 9–14., 18–20. p.)

A központ kedvezményeket (előnyös hitel, tanácsadás), pénzügyi előnyt és teljes támogatást nyújtott tagszövetkezeteknek.

A községi fogyasztási szövetkezetek számára – bár a Hangya-szervezetbe tartoztak – nem volt kötelező, hogy minden árut a központtól vásároljanak. A szövetkezetek a központ forgalmának csupán 40–60%-át bonyolították le. A másik fontos kapcsolatot a forgalmi és váltóhitelek alkották.³⁸

A Hangya regionális hatáskörű kirendeltségekkel, áruraktárak hálózatával³⁹ igyekezett hatékonyabbá tenni a tagszövetkezetekkel a kapcsolatokat. Ezek a szervezetek

36 Fogyasztási szövetkezetek alakítása. *Köztelek*, 1898. május 11. 715. p.

37 Az igazgató-választmány ülése. *Köztelek*, 1898. november 3. 1592. p.

38 leda 1991, 210–211. p. Kérdéses a szlovák szövetkezeti irodalom állítása, mely szerint a központ elvárta a községi szövetkezetek teljes lojalitását, nevezetesen, hogy csak a Hangya-forrásokból vásároljanak. Mégis megtörtént, hogy néhány szövetkezet, például a brogyáni is, zsidó nagykereskedőktől vásárolt, mert azok olcsóbban adták az árut, mint a központ. Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 51. p.

39 1915-ben létesítettek áruraktárat Tornalján. Rá egy évre telket vásároltak Pozsonyban, hogy majd kirendeltséget nyissanak. MNL OL, Z 1385, 67. csomó, 724. tétel, Pozsony: Raktárépület vázrajza (1916); A Hangya 1923, 30. p.

egyrészt a szövetkezeti munka modernizációját segítették (könyvelés, vagyonkezelés átláthatósága, hitelnyújtás módjai), másrészt a szövetkezeti eszme, és nem utolsósorban a Hangya propagálásának az eszközei voltak.⁴⁰

A Hangya vezetősége ellenőrzési kerületeket alakított ki, és regionális fiókokat, kirendeltségeket szervezett.⁴¹ Az erdélyi szövetkezetek irányítására Nagyenyeden 1906 áprilisában hozta létre kirendeltségét.⁴² A Hangya a második kirendeltségét – árutárral együtt – a kedvező forgalmi fekvésű Nagyszombatban alapította 1907-ban a felvidéki fogyasztási szövetkezetek hálózatának a felügyeletére. Túlnyomórészt a Vág-völgy fogyasztási szövetkezetei tartoztak hozzá.⁴³ A nagyszombati kirendeltség – mely 1922-ig állt fenn, és nem kis szerepe volt a szlovák ügyviteli nyelvű szövetkezetek fejlesztésében – 1908 májusától fejtett ki tevékenységet.⁴⁴ Hatásköre hét megyére (Árva, Bars, Komárom, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén) terjedt ki és 1918-ig 154 fogyasztási szövetkezet ügyeit intézte.⁴⁵

A balassagyarmati kirendeltség 1909 júliusától működött.⁴⁶ Két megye, Hont és Nógrád összesen 27 szövetkezete tartozott hozzá.⁴⁷ A sátoraljaújhelyi alapítására később, 1912-ben került sor.⁴⁸ Ez a kirendeltség kilenc megye (Bereg, Liptó, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szepes, Ugocsa, Ung, Zemplén) 139 szövetkezetét felügyelte.⁴⁹ Az erdélyi hálózat, annak felértékelődésével, 1917-ben bővült a nagyváradi kirendeltség létrehozásával.⁵⁰

40 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelő-bizottságának közgyűlési jelentése az 1899. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1900.

41 A Hangya az OKH-tól 1901-ben vette át a hitelszövetkezeti árutárrakat Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa vármegyék területén. A Hangya 1923, 26. p.

42 A Hangya 1908, 83. p. A Nagyenyedi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet hosszas előkészítés után 1906 szeptemberében kezdte meg működését. Györfi 2007, 150. p.

43 A Hangya 1908, 84. p.

44 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelőbizottságának közgyűlési jelentése az 1908. évi zárszámadásokról. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1909.

45 MNL OL, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai.

46 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelőbizottságának közgyűlési jelentése az 1909. évi zárszámadásokról. Budapest, Rigler RT., [1910].

47 MNL OL, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai.

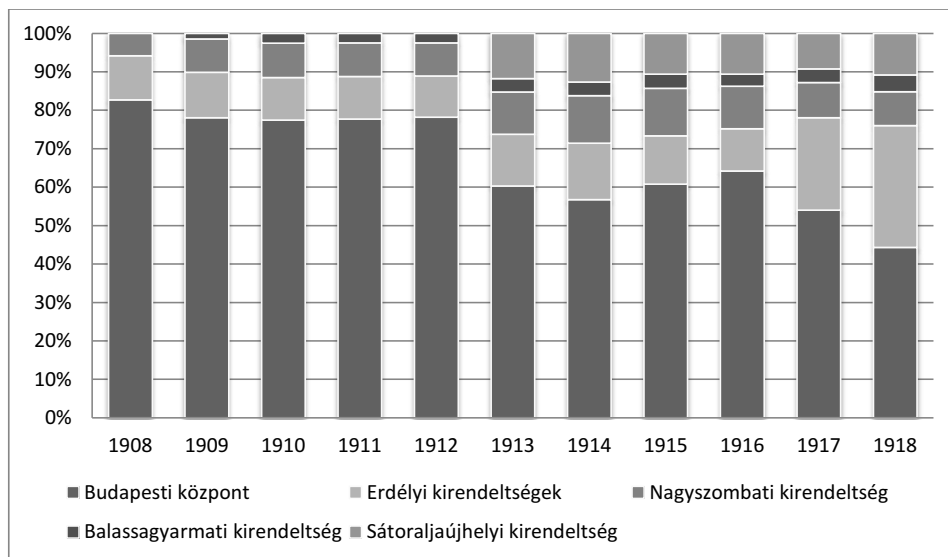
48 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelőbizottságának közgyűlési jelentése az egyezerkilencszáztizenharmadik évi zárszámadásokról. Budapest, Rigler Ede József Papírneműgyár R. T. könyvnyomdájából, 1914; A Hangya 1923, 28. p.

49 MNL OL, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai.

50 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelőbizottságának közgyűlési jelentése az 1917. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ., [1918], 11. Az erdélyi Hangya-kirendeltségekre részletesebben Balázs 1995, 16–17. p.

A budapesti központhoz tartozott a felvidéki régió fogyasztási szövetkezeteinek túlnyomó része, tizennégy megye 245 szövetkezete.⁵¹ Ez a struktúra, mely komoly tartalékokkal rendelkezett és további expanziót előlegezett meg, 1918-ig állt fenn. A területelcsatolások következtében a nagyszombati kirendeltség fokozatosan lemorzsolódott. 1919-ben, minden bizonnyal a délvidéki Hangya-pozíciók elvesztése végett, a szegedi létrehozására került sor.⁵²

1. grafikon. A Hangya-kirendeltségek forgalma (1908–1918, százalékban)⁵³

A legelső fogyasztásiszövetkezet-alapítások a felvidéki régióban csak az 1890-es évektől adathozhatóak. Kezdetben néhány szörványos kezdeményezést látunk. A Kisgarami Kincstári Vasgyár Munkásainak Fogyasztási Szövetkezete 1888-ban még inkább kivételnek, egyedi esetnek, mint követendő példának számított. A Nyitrai Tisztviselők Fogyasztási Szövetkezete 1892 nyarán alakult.⁵⁴

A Sáros Megyei Gazdasági Egyesület 1897 októberében – tehát a brogyáni alapítást megelőzővel⁵⁵ – hívta életre a Sáros Vármegyei Fogyasztási és Értékesítési Szövetke-

51 MNL OL, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai.

52 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelőbizottságának közgyűlési jelentése az 1919. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ., [1920], 13; A Hangya 1923, 34. p.

53 Az adatokat a Hangya 1908–1918 közötti zárszámadásaiból nyertem. MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel.

54 Szövetkezés, 1892. június 15. 3. p.

55 Fogyasztási szövetkezetek alakítására már 1897-től sor került Liptóban (Hrustin), Gömörben (Klenóc) és Árvában (Nagyfalu). *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. április 15. 9. p.

zetet, mely alig egy év elteltével már 2200 taggal dicsekedhetett, és a megyében 29 főekkel rendelkezett.⁵⁶ Szilassy Zoltán⁵⁷ az Országos Magyar Gazdasági Egyesület szerkesztő-titkára a következőképpen dicsérte a szövetkezet tevékenységét: „Ilyen rohamos fejlődésre ez országban példa nincs és magyarázata egyedül az, hogy a legnagyobb szükségletet pótolja és a lehető legjobban van vezetve. A szövetkezet ügykezelése oly egyszerű, hogy a vidéki szövetkezetet a legcsekélyebb intelligenciával bíró tót paraszt is el tudja látni, az általa kitűnő minőségben kiszolgáltatót áruk pedig oly jutányosak, hogy a vidéki népeiséget egyszerre, magához vonzzák.”⁵⁸ A sárosi szövetkezet, úgy látszik, külön utakon járt, mert csak névleg tartozott a Hangyához.⁵⁹

A brogyáni fogyasztási szövetkezet tekinthető az első Hangya-alapításnak, mely 1898. április 12-én alakult meg (a Brogyáni Községi Hitelszövetkezetet korábban, 1895-ben alapították, tehát lehetett helyi inspiráló példa). A szövetkezet állítólag Balogh Elemér⁶⁰ szervezőtevékenységének az eredménye volt, de Balogh igyekezete hiábavaló lett volna, ha a község földbirtokosa, Oldenburg Natalia hercegnő⁶¹ támogatásáról nem biztosítja. A hercegnő példaadása 183 helyi szlovák gazdát készítetett belépésre.⁶²

A Hangya rendkívüli – egyébként a meggyilkolt Erzsébet királyné emlékére összehívott – közgyűlésén 1898. szeptember 14-én jelentette be Károlyi Sándor az új szövetkezetalapításokat, köztük számos felvidékiét (Bodrogszerdahely, Brogyán, Gúta, Lubotin, Ó- és Újlubló, Perbenyik, Trsztená).⁶³

56 *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. október 15. 5. p.

57 Szilassy Zoltán (1864–1932) mezőgazda, gazdasági szakíró, a *Köztelek* társszerkesztője volt 1894–1906, illetve 1915–1918 között. Számos agrárkiadvány szerkesztője, politikus. A mosonmagyaróvári gazdasági akadémián végzett. 1887-ben a Mosonvármegyei Gazdasági Egyesület titkára lett. Európai és amerikai tanulmányutakon vett részt. 1892-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ügyvezető titkárává választották, de 1893-tól már szerkesztő-titkárként működött. 1905-ben a Szabadelvű Pártból kilépőkhöz, az ún. disszidensekhez csatlakozott, és lett képviselő. 1906-ban az Országos Alkotmánypárt színeiben lett újra képviselő. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgatója volt 1920–1926 között.

58 [Sz. Z.] Szilassy Zoltán: A sárosi gazdák. *Köztelek*, 1898. október 5. 1440. p. Szilassy Eperjesi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetként említi.

59 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete köreihez tartozó fogyasztási szövetkezetek 1903. évi üzleteredményének táblázatos kimutatása. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai R. T. nyomása, 1904, 12. p.

60 Balogh Elemér (1871–1938) közgazdász, szövetkezeti szakember, politikus. Magyarországon, Ausztriában és Németországban dolgozott bankárként. 1898-tól gróf Károlyi Sándor hívására kapcsolódott be a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya tevékenységébe. A Hangya titkára, majd ügyvezető igazgatója és elnöke. Vándor Károly szerint a brogyáni alapítás az ő nevéhez fűződik. A „Hangya” jubileumán. Esztergom, 1918. február 24. 1–2. p.

61 Natalia Vogel, Herzogin von Oldenburg (1854–1937) a Friesenhof családba született. Anyja Alexandra Nikolajevna Goncsarova Puskin feleségének a nővére volt. Natália herceg Friedrich Elimar von Oldenburghoz 1875-en ment feleségül.

62 A Hangya 1908, 21. p. Az Oldenburgok és Friesenhofok brogyáni jelenlétére és orosz kulturális kapcsolataikra Zsilák 2015, 259–260. p. Georg Friesenhof gazdaságszervező munkásságára Holec 1993, 77–106. p.

63 A „Hangya” rendkívüli közgyűlése. *Köztelek*, 1898. szeptember 17. 1354. p.

A Hont megyei Felső-Szemeréden Ivánka Oszkár⁶⁴ földbirtokos és Viszolaicszky Károly⁶⁵ plébános vezetésével alakult fogyasztási szövetkezet 1898. szeptember 14-én, mely a környező községeket is bevonta működési körébe.⁶⁶

A bodrogi szövetkezetek „alapító atya” gróf Majláth József⁶⁷ volt. A régióban már 1894–1895-től lendületet kapott a hitelszövetkezetek alapítása, melyet a fogyasztási szövetkezetek követtek. Az első a Perbenyiki Fogyasztási Szövetkezet volt 1898-ban, mely egy év múlva szélesebb regionális hatáskörrel Bodrogi Gazdák Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetévé alakult át.⁶⁸ A Bodrogi közben még báró Sennyei Béláné, herceg Windischgrätz Lajosné, a Szepességben Szemrecsányi Pál, szepesi püspök tartozott a szövetkezeti eszme támogatói közé.⁶⁹

Pozsony megyében 1899-től bontakozott ki a fogyasztási szövetkezetek alapítása, és éppen szlovák községekben szervezték először őket (Budmeric, Nádas, Szomolány). Egy-két év elteltével ezeket mátyusföldi és csallóközi magyar falvak (Baka, Csallóközcsetörtök, Felsőszeli, Illésháza, Magyarbél, Nagylég, Nyárasd) követték.⁷⁰

A felvidéki szövetkezeti mozgalom még feltáratlan fejezetei közé tartozik a főképpen pozsonyi, kassai és más városokbeli fogyasztási szövetkezetek kérdésköre.⁷¹

64 Ivánka Oszkár (1852–1936) Hont megyei földbirtokos, parlamenti képviselő, császári és királyi kamarás, az agrárius politika egyik személyisége. Jogi tanulmányokat folytatott Heidelbergben és Pozsonyban. A Nemzeti Párt színeiben 1892–1897 között a szalkai választókerület, 1897–1901 között pedig a korponai választókerület képviselője. 1906-tól az ipoly-sági választókerület képviselője volt. Az evangélikus egyház egyházmaróti egyházközségének volt a felügyelője. A Hangya 1898-as megalakulásakor igazgatósági tag. Rá egy évre alelnökké választják, és a végrehajtó bizottság tevékenységében vesz részt. Életrajzát lásd MNL OL, Z 1395, B, 2. csomó, 124. tétel, Balogh Elemér, Ivánka Oszkár és őrgóf Pallavicini Ede életrajza; Sturm 1897, 260. p.; Baltik 1905, 20. p.; A Hangya 1923, 24., 26., 46. p.

65 Viszolaicszky Károly (1843–1929) plébános, egyházi író. Alsószemeréden volt plébános 1874-től haláláig. Pályafutására bővebben Csáky 2002, 151–152. p.

66 Új fogyasztási szövetkezetek. Köztelek, 1898. szeptember 28. 1409. p.

67 Gróf Majláth József (1858–1940) nagybirtokos, az agrárius politika egyik alakja volt. A Majláth-uradalom központja Perbenyik volt. 1886-tól a Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat elnöke volt 1886-tól. A Felső-Tisza Vármegyék Hitelszövetkezeteinek Szövetségének megalapítója és elnöke 1897-ben.

68 Borovszky 1905, 175. p. Gróf Majláth József elnöke alatt a Felső-Tisza Vármegyék Hitelszövetkezeteinek vezetősége 1904. október 4-én tartott szövetkezeti napot Perbenyiken. Szövetkezeti ünnep Perbenyiken. Görög *Katholikus Hírlap*, 1904. október 22. 4–5. p.

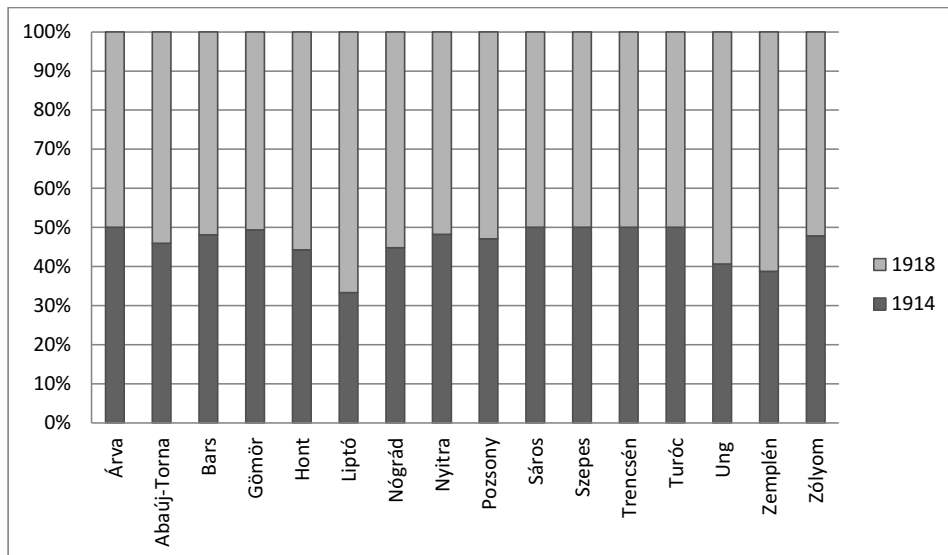
69 A Hangya 1908, 24., 26. p.; A Hangya 1923, 54. p.

70 MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetei köréhez tartozó fogyasztási szövetkezetek 1903. évi üzleteredményének táblázatos kimutatása. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai R. T. nyomása, 1904, 11–12. p.

71 Pozsonyban csak 1897-ben alakult fogyasztási szövetkezet (Pozsonyi I. Általános Fogyasztási Egylet). A Dynamit-Nobel vállalat alkalmazottainak a fogyasztási szövetkezetét is a 19. század végén alapíthatták. Érsekújvárott 1906-ban a Magyar Királyi Államvasutak Alkalmazottai Fogyasztási Szövetkezete alakult meg. Nagy 1896, 139. p.; Nagy 1898, 176. p.; Slovenský národný archív (SNA), Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPMSS), prez. XII, 1921, 47. doboz, 1024. A budapesti fogyasztási szövetkezetekkel foglalkozik Bódy 2007, 261–266. p.

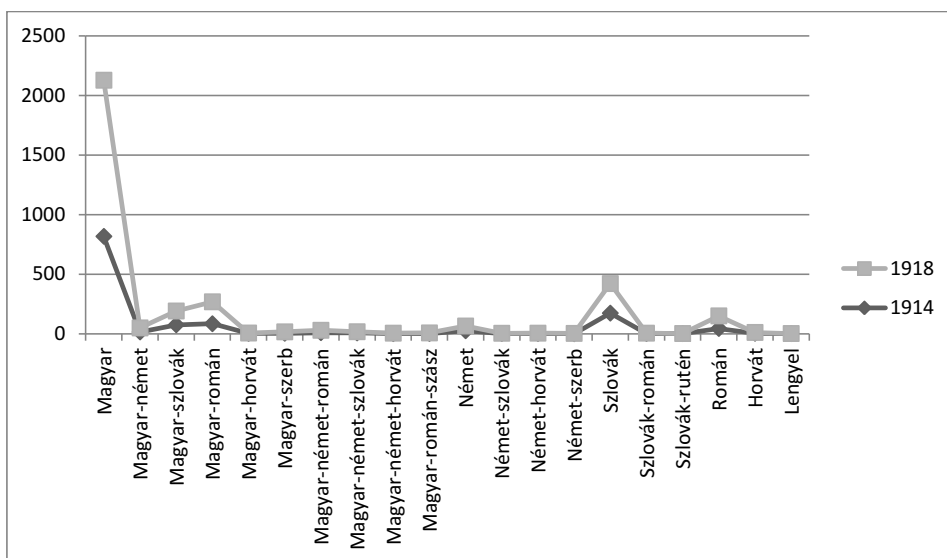
A fogyasztási szövetkezetek felvidéki hálózatának tartópilléireit öt megye (Abaúj-Torna, Nógrád, Nyitra, Pozsony és Zemplén) alkotta. Ezekben található az összes szövetkezet 58%-át. A szlovák többségű régió megyéinek (Árva, Liptó, Sáros, Szepes és Turóc) 39 fogyasztási szövetkezete – melyek a felvidéki régióban 7%-ot tettek ki – jelzi, hogy a Hangya itt még komoly tartalékokkal rendelkezett, vagy éppen a szlovák különutas szövetkezetelapítások érhetőek tetten.

2. grafikon. A Hangya szövetkezetek megyénkénti megoszlása a felvidéki régióban (1914–1918, százalékban)⁷²

A Hangya vezetősége az első világháború éveiben közölte tagszövetkezeteinek nemzetiségi összetételét. Az adatsorokkal óvatosan kell bánnunk, mert minden bizonytalansággal az etnikai tömbökben, szórványokban és vegyes lakosságú kontaktuszónákban fekvő községek nemzetiségi megoszlását tükrözik vissza, nem pedig az egyes szövetkezetek egy vagy több, esetenként párhuzamos ügyviteli nyelveiről nyújtanak információkat. Ennek ellenére szembevetendő országos szinten a szlovákként, és kevert, magyar–szlovákként jegyzett fogyasztási szövetkezetek magas száma (1918-ban 248, illetve 116).

⁷² MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelő-bizottságának közgyűlési jelentése az 1915. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ. [1916], 25. p.; A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelő-bizottságának közgyűlési jelentése az 1919. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ. [1920], 35. p.

3. grafikon. A Hangya szövetkezetek nemzetiségi megoszlása (1914–1918)⁷³2. táblázat. A Hangya néhány üzleti eredménye⁷⁴

	1900	1913	1918
Működő szövetkezetek száma	122	1 251	2 140
Tagok száma	22 533	189 742	658 267
Jegyzett alaptőke (koronában)	727 972	5 046 024	27 161 656
Befizetett alaptőke	367 110	4 759 825	26 783 890
Szövetkezetek összforgalma	2 922 174	57 753 091	250 196 877
Tartalékalapok	31 282	2 811 059	11 294 263
Tiszta nyereség	57 151	552 049	5 343 365
A központnál lebonyolított forgalom %-ban	44	63	50,8

⁷³ MNL OL, Z 791, 10. csomó, 7. tétel, A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelő-bizottságának közgyűlési jelentése az 1915. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ. [1916], 26. p.; A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Igazgatóságának és Felügyelő-bizottságának közgyűlési jelentése az 1919. évi zárszámadásokról. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részv. Társ. [1920], 37. p.

⁷⁴ A Hangya 1923, Melléklet. A táblázatban a filléreket elhagytam.

A politikai infiltráció példája

A hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek rohamléptékkal történő kiépítése az agráriuspolitika sikerét és megerősödését jelentette. Ezek a szervezetek – Károlyi Sándor eredeti elképzelése szerint – nemcsak a magyar vidék, a gazdaréteg anyagi talpraállásában és a nagybirtokosok új pozicionálásában segíthettek, de komoly társadalomalakító potenciált is hordozhattak magukban. (Vári 2009, 217., 376. p.)

A felekezetek feletti agrárius alapítású szövetkezetekkel szemben hangsúlyozottan felekezeti, mégpedig katolikus szövetkezeti alternatíva is született. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Károlyiéék stratégiájára a Zichy-féle katolikus politika későn reagált, illetve megkésve keresett választ. ⁷⁵

A Katolikus Néppárt, mely 67-es alapokon állt, a katolikus egyház társadalmi pozícióinak védelmét vállalta fel. Liberalizmusellenesség és az egyházpolitikai törvényekkel szembeni fellépés jellemezte. A nagyiparral és a nagytőkével szemben a kisgazdák és a munkások érdekvédelmét hangoztatta. (Mérei-Pölöskei 1970, 164–166. p.)

A Néppárt 1899. február 6-án hozta létre a Keresztény Szövetkezetek Központját, mely *Szövetkezzünk* címmel 1904-től közlönyt jelentetett meg (a szövetkezetek létrehozása már előtte egy-két évvel elkezdődött). ⁷⁶ A központ célkitűzése „a kalmárszemléű haszonhajszoló kereskedés enyhítése a gyengébb javára önmérsékli szeretettel és árákkal”, ⁷⁷ végül is nem teljesült. Szövetkezetalapításai révén a felvidéki régióban (például Zsarnóca, Irtványos) nem titkolt céllal a katolikus szlovák gazdák támogatását is meg kívánta szerezni. ⁷⁸ A katolikus legény- és gazdakörök bázisát felhasználva tervezte kiépíteni a katolikus irányítású hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek hálózatát, felemás sikerrel. ⁷⁹ A „keresztény” szövetkezetek azonban – a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus papság támogatásával – nagyobb számban a Dunántúlon jöttek létre. (Gyimesi 1965, 629., 631. p.)

Az agrárpárti sajtó vehemensen támadta ezeket a kezdeményezéseket. Társadalmi és gazdasági szempontból károsaknak bélyegezte, és az antiszemitizmus melegágyainak tekintette. ⁸⁰ A beszercebányai térségben az illetékes kereskedelmi és iparkamara vizsgálta a néppárti szövetkezetalapításokat. ⁸¹ Az északi nemzetiségi régióban a néppárti tevékenységet pánszlávista törekvések pártolásával vádolták. ⁸² A Néppárttól

75 Valójában katolikus, és nem keresztény politikáról beszélhetünk, mert a protestáns egyházak ezektől a küzdelmekről távol maradtak. Gergely 2007, 116., 118. p.

76 A Néppárt és a szlovákság viszonyára bővebben Ábrahám 2016, 201. p.

77 <http://lexikon.katolikus.hu> (Utolsó letöltés: 2016. augusztus 24.).

78 Néhány észak-felvidéki katolikus fogyasztási szövetkezet azonosítható: Alsómiszle, Felsővisnyó, Késmárk, Kislomnic, Luboka, Pribilina, Szucsány, Trencsénselmec, Újjuhló. SNA, MPMS, prez. XI, 1921, 45. doboz, 2974.

79 A katolikus szövetkezetekre lásd Csepregi Horváth 1926, 116–120. p.

80 A néppárti szövetkezet mint Jáger Mari. *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. július 1. 1–2. p. Lásd még a szalkai szövetkezet antiszemitizmusát. *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. december 15. 5. p.

81 *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1897. szeptember 1. 6. p.

82 Pánszlávista szövetkezetek. *Szövetkezetpolitikai Szemle*, 1898. március 1. 1. p.

Andrej Hlinka⁸³ vezetésével fokozatosan eltávolodó szlovák papok által – a szlovák szövetkezeti irodalomban ellentmondásosan többfunkciósnek nevezett, és számukban ismeretlen – fogyasztási szövetkezetek már egy új nemzetépítő stratégiába illeszkedtek, bár regionális szerepeiken túl nem léptek. Jelentőségük a szlovák történetírásban túldimenzionálnak tűnik. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 54–55. p.)

A Keresztény Szövetkezetek Központja 1918-ig majd 300 fogyasztási szövetkezetet hozott létre, melyek 1918 májusában integrálódtak a Hangyába. A központ elnöke, gróf Zichy Aladár⁸⁴ ekkor a Hangya igazgatóságába került. (A Hangya 1923, 31., 46. p.)

A szlovák szövetkezeti alternatíva: nemzetépítés és piacbővítés

A szlovák katolikus szövetkezetalapítások az 1890-es évek végén Liptóban és Andrej Hlinka agitációja a Besztercebánya környéki szlovák falvakban jelezték, hogy a szlovák gazdaságszervezés kéz a kézben jár a nemzetiségi emancipációval és a kisebbségi társadalom fejlesztésével.

A tulajdonképpeni áttörés azonban más régiókban és más körülmények között valósult meg a 20. század elején. Szűkebben véve az Erdőháton (Záhorie), tágabban a történeti Pozsony és Nyitra megyék szlovák etnikai részein.

A szóban forgó, gazdaságilag fejlett térséget, mely Pozsony és Bécs vonzáskörzetében feküdt, erős nemzeti identitású, túlnyomórészt katolikus, polgárosuló szlovákság lakta. A szövetkezetek elterjedése szempontjából fontos tényező volt, hogy sem az OKH, sem a Hangya nem volt képes hálózatokat létrehozni ezeken a vidékeken. A néppárti szövetkezetalapítások sem terjedtek el, inkább a szlovák katolikus körök helyi kezdeményezései során jöttek létre fogyasztási szövetkezetek. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 60–64. p.)

A másik fontos tényezőt a „nemzetébresztő” szlovák értelmiség alkotta, melynek tagjai felülről, a szövetkezetek útján is, építették-szervezték a szlovák társadalmat. (Ábrahám 2016, 87. p.)

Az erdőháti szlovák szövetkezetalapítások legkonceptiózusabb alakja, a szakolcai, profiljukban szakosodott szövetkezetek életre hívója Pavel Blaho⁸⁵ volt. Az ő társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységének köszönhetően vált a régió a szlovák szövetke-

83 Hlinka, Andrej (1864–1938) szlovák pap, politikus. Politikusi pályáját a Zichy-féle Katolikus Néppártban kezdte. A Szlovák Néppártot 1905-ben alapította. Az államfordulat előtti szlovák nemzeti mozgalom egyik legjelentősebb politikusa. A Szlovák Nemzeti Tanács tagja 1918-ban. A Szlovák Néppártot újraszervezte és a szlovák autonómiamozgalom zászlóvivője lett.

84 Gróf Zichy Aladár (1864–1937) nagybirtokos, politikus, Zichy Nándor fia. A katolikus Néppárt elnöke 1903–1918 között. Parlamenti képviselő 1896–1918 között. A Hangya elnöke 1925–1934 között.

85 Pavel Blaho (1867–1927) orvos, politikus, szövetkezetalapító. A Csehszláv Egylet (Československá jednota) nevű, a csehszlovák eszmét pártoló szervezet egyik alapítója 1896-ban. A *Hlas* című liberális szlovák lap körül tömörülő fiatal politikus generáció tagja. A turócszentmártoni deklaráció egyik aláírója. A Milan Hodža nevével fémjelzett szlovák agrárpolitika korai képviselője.

zetek Mekkájává (a következő településeken alakultak szövetkezetek: Egbell, Nagylévárd, Jókút, Holics). Blaho kitartó agitációjának az eredményeképpen az 1910-es évekig 34 fogyasztási szövetkezet jött létre. Ezek tudatosan nem a Hangyától vásárolták az áruikat, hanem morvaországi kereskedőktől.

A cseh–szlovák közeledés fórumaivá váltak a Blaho által szervezett szakolcai gazdagylések 1906–1913 között, melyeken a morvaországi szövetkezeti vezetők is részt vettek. Ezeken a gazdagyléseken nemcsak a szövetkezeti témák, hanem a szlovák gazdasági, népművelői, oktatási problémák, és a kuloárokban a politikai kérdések is terítékre kerültek. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 60–64. p.)

A cseh- és morvaországi gazdasági kapcsolatoknak tehát megvolt a nemzetpolitikai vetülete. A cseh–szlovák kölcsönösség, politikai együttműködés mind erősebb lett. A regionális társadalmi reform agrárpolitikai koncepcióval is társult. (Holec 1999, 59–75. p.) Ez azonban nem jelentette egy ideális cseh–szlovák viszony kialakulását. Főleg a pénzügyi kapcsolatok terén számos konfliktus és érdekellet alakult ki, hiszen egy gazdaságilag erősebb és egy tőkeerőben sokkal gyengébb fél találkozott egymással. (Mészáros 2007, 61., 98., 104–106. p.)

A szlovák politikai elit felismerte az önálló szlovák szövetkezeti központi alapítás jelentőségét. A Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért (Ústredné družstvo pre hospodárstvo a obchod) nevű szervezetet Milan Hodža agrárprogramja szellemében, jelentős cseh adminisztratív és pénzügyi támogatással Budapesten alapították 1912-ben.⁸⁶ Elnöke 1913 áprilisában a szlovák szövetkezeti mozgalom vezéralakja, Pavel Blaho lett. A szlovák szövetkezeti központ 1913 májusában kezdte meg tevékenységét, és az év végéig 24 szövetkezetet alapított. A központba még nyolc szlovák fogyasztási szövetkezet, egy tejszövetkezet és egy cipésszövetkezet lépett be. A következő alapítás a Lábi Gazdasági és Hitelszövetkezet volt 1914 februárjában. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 73–75. p.)

Az ambiciózus terveket szövögető szlovák szövetkezeti központ nemzetpolitikai célja a szlovák szövetkezeti hálózat feletti ellenőrzés és a központi státus elérése volt. Széles körű tevékenységet végzett: kedvező hitelnyújtás, műtrágyaelosztás,⁸⁷ gépellátás és -beszerzés, biztosítás, új szövetkezetek alapítása. Pénzügyi központja és a tag-szövetkezetek tőkéinek gyűjtőhelye a budapesti székhelyű, cseh érdekeltségű 1909-ben alapított Központi Bank (Ústredná banka) lett. A központ hivatalos lapot jelentetett meg Gazdasági Figyelő (*Hospodársky obzor*) néven, és külön kiadót tartott fenn. (Cambel 1996, 186–206. p.)

A magyar hatóságok gyorsan felfigyeltek a szlovák szövetkezetpolitika centralizációs törekvéseire. Pánszláv és államellenes agitációt véltek felfedezni a szövetkezetek tevékenységében, ezért képviselőit figyeltették, a magyar sajtóban lejárató kampány indult ellenük. A megyei közigazgatás számos esetben a szövetkezetalapításokat – nem engedélyezett politikai csoportosulások vádjával – csendőrséggel feloszlatta, illetve ellehetlenítette (Benefalva, Pribóc, Szucsány). (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 77. p.)

86 A szövetkezeti központ székhelye Budapesten a VIII. kerületben a József körúton volt. *Slovenský týždenník*, 1914. január 16. 4. p.

87 Nové smery v hospodárstve. *Slovenský týždenník*, 1914. június 26. 4. p.

A szlovák–magyar ellentéteknek ebben a vonatkozásban megjelent egy gazdasági dimenziója is. A Szlovák Nemzeti Párt 1913-ban javasolta, hogy a Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért egyenrangú partnerként tárgyaljon a magyar kormány Felvidéki Kirendeltségével a gazdák támogatásáról és a szövetkezetügyi kérdésekről. A Felvidéki Kirendeltség azonban éppen a gazdakörökre támaszkodott, és alkalmazkodva az északi vármegyék természeti adottságaihoz, tejszövetkezetek, illetve állatbiztosító szövetkezetek létrehozására összpontosított.⁸⁸

A Köztelek reagált elutasító módon a szlovák kezdeményezésre, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület érdekeit védve. A gazdasági kérdések politikai és nemzetiségi kontextusba való bujtatását kereken elutasította. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 75. p.)

A Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért ugyan az első világháború előestéjén, a szlovák–magyar nemzetiségi ellentétek kicsúcsosodásakor, tehát korlátok között fejtette ki tevékenységét, de egy fontos üzenetet hordozott: a magyar államnak a szlovák emancipációs törekvésekkel a szövetkezeti ügy terén számolnia kell. Az 1918-as összeomlás, és az utána kiépülő szlovákiai szövetkezeti struktúra ezt igazolta.

Irodalom

- A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Évkönyve az 1908-ik évre.* Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1908.
- A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve.* A Hangya saját kiadása. Budapest, Nyomatott a Hangya házi-nyomdában, 1923.
- A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki ministeri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése.* A m. kir. földmivelésügyi miniszter megbízásából összeállított: a hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki kirendeltségek jelentései alapján. Pallas Részvénytársaság nyomdája, Budapest, 1912. (A m. kir. földmivelésügyi ministerium kiadványai, 1912. 11. szám).
- A Nyitramegyei Központi Hitelszövetkezet mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja.* Nyitra, Huszár István könyvny., 1907.
- Az első pozsonyi önszegélyző egyesület alapszabályai.* Pozsony, Társasnyomda Nirschy Ferenc és Társai, 1879.
- Az első pozsonyi önszegélyző egyesület m. sz. keletkezése és fejlődése.* [Pozsony], [1898]
- Az osztrák–magyar első általános tisztviselő egyesület pozsonyi takarékos és előlegezési társulatának alapszabályai.* Pozsony, Az egyesület tulajdon kiadásában, [s. d.] [s. l.] [Stampfel, Eder és társai könyvnyomtató intézetéből Pozsonyban], *Statuten des Pressburger Spar- und Vorschuss-Consortiums des Ersten allgem. Beamten-Vereines der österreich-ungarischen monarchie.* Im Selbstverlage des Consortiums, [S. d.] [s. l.].

⁸⁸ A Felvidéki Kirendeltség 1908-tól működött zsolnai székhellyel. Hatásköre kiterjedt Árva, Trencsén, Liptó és Zólyom vármegyékre. Az utóbbi megye 1911-től tartozott hatáskörébe. A kirendeltség a gazdasági elmaradottság, a szegénység felszámolását, az állattenyésztés és mezőgazdaság fejlesztését tűzte ki céljául. Támogatta a műtrágya használatát, a minőségi takarmánytermelést és a kertészetet. Oktatási programokat indított, népkönyvtárakat szervezett, gépvásárlásokkal, tenyészállatok beszerzésével segítette a gazdákat. A hegyvidéki 1912.

- Ábrahám Barna 2016. *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, Kalligram.
- Anka László 2005. A magyar agráriusok és eszméik. *Valóság*, 5. sz. 41–66.
- Bajcsy, Juraj 1897. *Návod k založeniu a stanovy gazdovsko-potravného a úverného spolku*. Ružomberok, Kalva.
- Balázi Dénes 1995. *Ne nézze senki csak a maga hasznát. Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén*. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Kiadó.
- Balaton Petra 2003. A székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltség tevékenységéről (1902–1920). *Magyar Kisebbség*, 28–29, 2–3. sz. 82–89. p.
- Baltik Frigyes 1905. *A dunáninnyi ág. hitv. ev. egyházkerület címtára az 1905. évre*. A dunáninnyi ág. hitv. ev. egyházkerület kiadványa, Balassagyarmat.
- Bernát Gyula 1938. *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetem Könyvkiadó és Nyomda R. T.
- Bódy Zsombor 2007. Szervezett fogyasztás. Fogyasztási szövetkezetek Budapesten a 20. század első évtizedeiben. In Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete, /Rendi társadalom polgári társadalom 18./*, Budapest–Pápa, Hajnal István Kőr Társadalomtörténeti Egyesület–Pápai Református Gyűjtemények, 261–266. p.
- Borovszky Samu (szerk.) 1905. *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Braun László 2011. *Hitelsszövetkezetek a hegyvidéki kirendeltség keretén 1898–1910 között*. Ungvár, PoliPrint Kft.
- Brusatti, Alois (szerk.) 1973. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. I. Die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Cambel, Samuel 1996. Úsilie Milana Hodžu o založení Ústredného družstva pre hospodárstvo a obchod 1912. *Historický časopis*, 2, 186–206. p.
- Csáky Károly 2002. *Jeles elődeink. 130 kisportré az egykor Hontban tevékenykedő neves személyekről*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Csepregi Horváth János 1926. *A magyar szövetkezeti intézmény története*. I. kötet, Budapest, Pátria Rt.
- Csepregi Horváth János 1935. *A magyar szövetkezeti intézmény története*. II. kötet, Budapest, Pátria Rt.
- Emlékirat szerkesztve az „Első pozsonyi önszegélyző egyesület” 25 éves fennállásának örömnépe alkalmából 1873–1898*. Pozsony, Nyomatott Alkalay Adolfnál, 1898. *Gedenschrift verfasst zur Feier des 25-jährigen Jubiläums des „Ersten Pressburger Selbsthilfsvereines”*. Preßburg, Druck von Adolf Alkalay, 1898.
- Fabricsius, Miroslav-Holec, Roman–Pešek, Ján–Virsik, Oto 1995. *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry*. Bratislava, Družstevná únia Slovenskej republiky.
- Fehér György 2010. Darányi Ignác, a korszerű agrárpolitika első hazai képviselője. In Varga Lajos (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1–17. p.
- Fojtik, Juraj 1966. Poľnohospodársky a lesnícky spolok Trenčianskej župy. *Agrikultúra*, 5, 107–129. p.
- Gergely Jenő 2007. A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 3. sz. 113–154. p.
- Gergelyi, Otmar 1979. Dejiny hospodárskych spolkov na území Nitrianskej župy. *Agrikultúra*, 16, 135–164.
- Gyimesi Sándor 1965. *A parasztság és a szövetkezeti mozgalom. Tanulmány a parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györfi Dénes 2007. A nagyenyedi Hangya szövetkezeti központ kialakulása, fejlődése, gazdasági, társadalmi jelentősége. In Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Európában és Erdélyben*. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 141–184. p.
- Holec, Roman 1993. Barón v službách roľníka (Gregor Friessenhof). *Historické štúdie*, 34, 77–106. p.

- Holec, Roman 1999. Agrárne hnutie na Slovensku v kontexte česko-slovenských vzťahov do vzniku ČSR. *Česko-slovenská historická ročenka*, 59–75. p.
- Holec, Roman 2004. Ako Martin Rozumný zbohatol a s ním celá dedina (Poľnohospodárska didakticko-osvetová literatúra na Slovensku v rokoch 1848–1914 a jej zdroje). In *Zemědělské školství, výzkum a osвета jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století. Studie Slovákckeho muzea*, 9. sz. 39–49. p.
- Holec, Roman 2014. *Štát s dvoma tvárami. (K hospodárskemu vývoju monarchie, Uhorska a Slovenska 1848–1867)*, Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied.
- Ieda, Osamu 1989. Központi és községi szövetkezetek a Hángya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. /Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16./*, Salgótarján, 207–214. p.
- Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt*. XIV. Bd., Wien, Wilhelm Barumüller, 1864.
- Janics Ferenc 1912. *Emlékkönyv Vágkirályfa és Vidéke Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete fennállásának X. évfordulójára 1902–1912*. Galánta, Első Galántai Könyvnyomda és Papírraktár.
- Jurkovič, Miloš 1968. Hospodárske spolky na území Slovenska do roku 1918 a snahy o založenie samostatných slovenských spolkov. *Agrikultúra*, 7, 81–107. p.
- Kocsis Krisztina 1986. *A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Sopron vármegyében a XVI. század végétől 1950-ig. /Gyógyszerész doktori értekezés/*, Budapest.
- Kun Béla–Marschalkó János–Rottenbiller Fülöp (szerk.) 1911. *A fiatakorúak támogatására hivatott jótékonycélú intézmények Magyarországon*. Budapest, Wodianer F. és Fiai Könyvnyomda.
- Magyar hitelszövetkezeti törvények és törvényerejű rendeletek*. Kiadja az 1898. évi XXIII. t. c. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet. Budapest, 1932.
- Martuliak, Pavol 2004. Poľnohospodárske školstvo a vedecký výskum na Slovensku do roku 1945. In *Zemědělské školství, výzkum a osвета jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století. Studie Slovákckeho muzea*, 9. sz. 11–20. p.
- Méhely Kálmán 1917 *Az ipari szövetkezetek szerepe az iparfejlesztésben. Előadta a Magyar Közgazdasági Társaság 1917. évi február hó 8-án tartott közgyűlésén*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.
- Mérei Gyula–Pölszkei Ferenc (szerk.) 1970. *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. I. rész. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Mészáros Andor 2007. *A cseh elem a magyar polgárosodásban. A cseh nemzeti mozgalom expanziója. /Doktori disszertáció/* Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Mihók Sándor (szerk.) 1885. *Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv*. 9. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1896. *Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv 1896/7*. II. rész, 24. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1898. *Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv 1898/9*. I. rész, 26. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1901. *Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv 1900/1*. I. rész, 28. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1905. *Mihók-féle Magyar Compass. 1905/6*. 33. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1908. *Mihók-féle Magyar Compass. 1907/8*. II. rész, 35. évf., Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1914–1915. *Mihók-féle Magyar Compass. 1914/15*. 41. évf., Budapest.
- Nagy-megyer és vidéke községi hitelszövetkezet alapszabályai*. Komárom, Spitzer Sándor [1900].

- Ránki György 1974. Gazdasági integráció az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 100–113. p.
- Schandl Károly (szerk.) 1938. *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. Budapest, Pátria Ny.
- Schwingenschlögl Rezső 1890. *Az Osztrák–Magyar Első Általános Tisztviselő-egylet alapításának története, fejlődése és működése fennállásának 25 évében (1865–1890)*. Budapest, Buschmann F. könyvnyomdája.
- Seidl Ambrus 1904. *Visszapillantás az 1898: XIII. t. cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet első öt évi működésére (1899–1903)*. Budapest, Lipinszky és Társa nyomása.
- Stanovy Nad'lackej vzájomnej pomoci. Turč. Sv. Martin, Knihťlačiarisko-účastinársky spolok v Turč. Sv. Martine, 1873.
- Szántó, Melicher 1910. *Družstvá v službe zdravotníctva dediny : na kongrese úverkových družstviev držanom 6. apríla r. 1910 predniesol Dr. Melicher Szántó*. Budapest, Pátria.
- Sziklay János–Borovszky Samu (szerk.) 1906. *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- Vári András 2008. A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. *Századok*, 142. évf., 3. sz. 639–641. p.
- Vári András 2009. *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Vörös László 2010. *Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa, Plus.
- Zsilák Mária 2015. A szlovák társadalom XIX. századi russzofil irányultságának tényezői. In *Szlávok és magyarok. Köszöntő könyv Zoltán András 65. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 255–261. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

THE COOPERATIVE SYSTEM IN THE UPPER HUNGARIAN (SLOVAK) REGION (1898–1918)

Among the key links of the 19th century Hungarian cooperative system belonged the cooperatives in the Upper Hungarian Slovak region, many of which either operated in ethnic blocks or in Slovak–Hungarian–German contact zones. The regional and urban associations undertaking self-help and self-promoter profile played an important role, and from 1989 especially those cooperative structures which were set up on a top-down basis, with the aim of modernisation (Hungarian National Credit Cooperative, Hangya–Consumer and Marketing Cooperative of the Hungarian Landowners' Association). These credit unions and consumer cooperatives were of great importance for the majority's and the minorities' political elites who were thus developing national societies which constituted communication channels towards farmers, among them especially the landowners. Through this channel they could, on the one hand, carry out such tasks as society organization and social politics, and, on the other hand, they could mobilize and politically activate the membership for national issues. For their existential weight and prestige in the regions they operated in, they had a middle-class creating function. This study is devoted to the integration and market expansion strategies of and the networks set up by the Hungarian National Credit Cooperative and the Hangya Cooperative. It also pays attention to the Slovak national cooperative policy objectives intensifying from the end of the 19th century, which confronted the Hungarian cooperative plans on the eve of World War I.

Kényszerpályán

A pozsonyi magyar színháztörténet az államfordulat idején
(1918–1924)

LÁSZLÓ TÓTH

The Unescapable Path. The Hungarian Theatre of Bratislava in the New Czechoslovakia (1918–1924)

Keywords: Bratislava 1918, Czechoslovakia's foundation, Hungarian theatre, German theatre, Károly Polgár, Ödön Faragó, Slovak National Theatre, gaining ground by the Slovaks, the Hungarian theatre in the new Czechoslovakia.

1918: egy „tragikusan kergült” esztendő

A 19–20. század fordulójára a magyar vidéki színháztörténet – így a felföldi, felső-magyarországi országrészekén is – jól kiépített, egységes szervezetet alkotott, melyen belül Pozsony is, Kassa is a legfontosabb és legerősebb vidéki központok közé tartozott. Igaz, a szlovák színháztörténet-írás ebben is az 1867 utáni erőszakos magyarosítás részét és következményét látta, mely „a színházat is úgy értelmezte”, mint annak egyik legfontosabb eszközét. A magyar színháztörténet-írás „elárasztotta az egész Szlovákiát”, melyek a 19. század végére „főlénybe kerültek – Pozsonyt kivéve – a német társulatokkal szemben”.¹ Milena Cesnaková-Michalcová azonban szlovák részről azt is elismeri, hogy a mai Szlovákia területén működött nagy német és magyar társulatok a 19–20. század fordulóján mind a dramaturgiai, mind rendezői és színészi szempontból megfelelő színvonalat képviseltek, és megismertetve a nézőket mind a kortárs szerzőkkel, mind a klasszikus darabokkal, „a szlovák műkedvelőket is segítették abban, hogy betekinthessek a színháztörténet és a színházművészet titkaiba”.² Erős társulatot talált Pozsonyban és Kassán az államfordulat is, melyek kvalitásairól nemkülönben elismeréssel szól(t) a szlovák színháztörténet-írás. Az opera szlovákiai, illetve a mai Szlovákia területére eső történetét, hagyományait feldolgozó Štefan Hoza kétkötetes monográfiájában például Polgár Károly pozsonyi társulatáról tárgyat illetően mint „népes és magas művészi színvonalú együttesről” szól, melyet „Pozsonyban nagyon kedveltek a művészethez való korrekt hozzáállásuk” miatt, de „Jó együttese volt, és értékes reper-

1 *Encyklopédia dramatických umení Slovenska* 2. M–Ž, 14. p.

2 Cesnaková-Michalcová 1981, 106–107. p. – Ezzel szemben egy másik szlovák szemlélet, Ladislav Čavojskýé szerint a magyar vándortársulatok „magyarizációs [értsd: magyarosító – T. L.] törekvései messze felülmúlják színháztörténetünk fejlődésében kimutatható jelentéktelen hozadékukat”. Čavojský–Štefko, 1983, 76–77. p.

toárja...” a kassai színházi koncessziót bíró Faragó Ödönnek is, aki már rögtön első előadásaival megnyerte a helybeli közönséget. (Hoza, 1953, I., 94., illetve 130. p.)

Ráadásul a színházba járás ekkorra már Pozsonyban is erősen kezdett a társasági-szellemi élet természetes tartozékává, a polgárléttel együtt járó belső igényné válni. S a főhatalomváltás sem egyik napról a másikra történt, ami hónapokig zavaros viszonyokat teremtett; egy-egy település esetében sokáig azt sem lehetett tudni, hogy az új országhoz kerül-e, vagy megmarad a régi keretek között. Ezalatt a közhivatalok általában mindenütt a régi rend(szer) – s a korábbi (magyar) törvények – szerint működtek, és egy ideig a közhivatalnokok is ugyanazok maradtak. S bár a pozsonyiaknak aligha lehettek illúzióik városuk jövőbeni hovatarozása felől, sokáig nem akarták hinni, hogy bekövetkezhet, amit egy idő után már biztosan lehetett tudni, s ami a város 1919. január 1-jei, csehszlovák–olasz légiók általi megszállásával be is következett. Egyébként is, már az egész 1918-as – ahogy az író, Szőke József nevezi: „tragikusan kergült” (Szőke 1992a, 10. p.) – évre a bizonytalanság nyomta rá bélyegét (beleértve az első néhány békésebb, s IV. Károly király látogatásával színezett hónapot is), amikor már egyre több jele volt, hogy valaminek vége szakadt, de még nem lehetett tudni, mi az, ami elkerülhetetlenül kezdődni fog. Az első világháború vége; Ausztria–Magyarország kapitulálása; a frontokról a városba érkező kiéhezett, rongyos és sebesült, hazafelé tartó katonák; a közélettelmezés és közellátás növekvő bizonytalansága; a közbiztonság romlása; a spanyolnátha-járvány fenyegetése; a krónikus gyógyszerhiány; a nemzetközi és a hazai politika egymást követő, számukra azonban átláthatatlan változásai; a Magyar Királyság megszűnése; a Wekerle-kormány bukása; az őszirózsás forradalom; a Magyar Köztársaság kikiáltása; a Csehszlovák Köztársaság kikiáltásának fenyegető valósága; a pozsonyiak november 1-jei és 24-i tüntetése a demokratikus Magyarország mellett; a francia Vix ezredes december 6-i felhívása Felső-Magyarország katonai kiűrésére; az antant erők december 13-i pozsonyi bevonulása; az utcákon csatangoló és fosztogató, randalírozó, orosz példára magukat „vörösgárdistáknak” nevező fegyveres bandák; a gázszolgáltatás beszüntetése; a villanyáram-fogyasztás korlátozása; a Felvidék csehszlovák és olasz legionáriusok általi megszállásának kezdete; a „vörösgárdisták” december 31-i támadása a helyi rendfenntartó erők ellen; Pozsony január 1-jei csehszlovák katonai megszállása; a tanácsköztársaság fellépését övező bizalmatlanság – a város felbolydult méhkasoz volt hasonlatos, az élet minden területén veszélybe kerültek az addigi biztos pontok, értékek, eligazító elvek, alapvető erkölcsi normák.³ A város katonai elfoglalása – paradox módon – így az

3 A főhatalomváltást közvetlenül megelőző, háborúvégi, valamint az azt követő hónapok pozsonyi eseménytörténetével a *Nyugatmagyarországi Híradó* (1919. január 18-tól: *Híradó*) 1918–1920. évi helybeli híreit és tudósításait, beszámolóit részletesen összefoglalja Filep Tamás Gusztáv *Főhatalomváltás Pozsonyban* című könyve, s hiteles szemtanúként idézi fel ez eseményeket *Húsz esztendő Pozsonyban* című önéletrajzában dr. Jankovics Marcell is (aki korábban, még diákként, a pozsonyi ifjúság Relle Iván magyar–német színháza elleni tüntetéseinek egyik fő szervezője volt), amiért eltekintünk a történetek részletezésétől. – S lásd még ezekhez Szőke József *Múltfaggató* című, szintén a *Nyugatmagyarországi Híradóra* alapozó cikksorozatának leginkább idevágó darabjait az *Új Szóban* (Pozsony fekete karácsonya – 1992. december 23.; Pozsony puszkaporos éjszakái – 1992. december 29.; Egy város meghódítása – 1993. február 5.).

anarchiának, a törvényen kívüliségnek, a zűrzavaros közállapotoknak is véget vetett, s a megnyugvás és a konszolidálódás (rövid) időszakát hozta el a pozsonyiaknak. Nem véletlenül szólt a megkönnyebbülés hangján a *Nyugatmagyarországi Híradó* tudósítója a lap 1919. január 4-i számában, miután „az arisztokrata, csendes, finom Pozsony” igencsak megszenvedte a magát vörösgárdának nevező „fegyveres csöcselék” garázdálkodását, mely ellen a lap szerint a város vezetése, illetve a kormány a legkevésbé sem mert erőlyesen fellépni, csak – ez utóbbi – egymás után „gyártotta” a törvénytervezeteit, miközben nem vette észre, hogy „lassanként nem lesz területe, ahol azokat a törvényeket végre is hajthatná”, s jellemzően ugyanazt találta kiemelendőnek, hogy „A megszálló csapatok egy éjszaka, pár óra alatt rendet teremtettek”. (Szöke 1992b., 8. p.) De az új hatalom – megint csak paradox módon, a közigazgatás január 6-i átvételével⁴ – néhány nap múlva már megmutatta valódi arcát, és fölfedte igazi szándékait, és az élet minden szintjén és területén megkezdte a lakosság valamennyi rétegét érintő térfoglalását, a város következetes, lépésről lépésre történő nemzeti egyneműsítését, szlovák és cseh nacionalizálását.

A múlt: a vidéki színészet első vonalában

Amikor tehát a Csehszlovák Köztársaságot 1918. október 28-án Prágában kikiáltották, és két nappal később, a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni nyilatkozatával Szlovákia is kinyilvánította csatlakozását, a pozsonyi magyar színtársulat élén – említettük – már hét éve Polgár Károly állt. Pontosabban, a következő évadokat töltötte az ideig a koronázó város magyar nyelvű színházának élén: 1911 októberétől 1912 márciusáig; 1912 júniusától 1913 márciusáig; 1913 júniusától 1914 márciusáig; 1914 decemberétől 1915 márciusáig; 1915 júliusától 1916 áprilisáig; 1916 szeptemberétől 1917 tavaszáig; 1917 szeptemberétől 1918 márciusáig, míg 1919. április 8-ig tervezett nyolcadik évadját 1918 szeptemberében kezdte el.⁵

A színész, színigazgató, rendező, színműíró Polgár Károly 1864. február 18-án született Nagykőrösön. Színi pályáját tizennyolc évesen, Gáspár Jenő társulatánál kezdte, és 1882. május 1-én lépett először színpadra. Pozsonyban Mosonyi Károly temesvári társulatának színészeként 1886–1888 között járt első ízben, lévén akkoriban ez a két város alkotott egymással közös színikerületet. Polgár pályája az első évtizedekben zökkenőmentes volt; a vidéki színészet köreiből fokozatosan megismerték a nevét; 1886-ban Nagyszentmiklóson találni, a következő esztendő nyarán Szatmárnémetiben; 1890-ben a székesfehérvári társulat vezetője, majd játszott Kassán, Kolozsváron, Temesváron;⁶ az 1890–1900-as évek fordulóján pedig – miután rendezőként is dolgozni kezdett – Relle Iván kétnyelvű színházának magyar részlegét vezette Pozsonyban. Az 1904–1905-ös esztendő fordulóján Balla Kálmán társulatától a három hónapos zom-

4 Február 4-én Vavro Šrobár, Szlovákia (első) teljhatalmú minisztere is áttette Zsolnáról Pozsonyba a székhelyét.

5 Lásd Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar színészet története*, 280–385. p.

6 Polgár-életrajzunk adataihoz felhasználtuk a pozsonyi *Színházi Hétnek* adott nyilatkozatát is. Polgár Károly. *Színházi Hét*, 1919. szeptember 20., 75. p.

bori téli évadokat vette át, s ezeket egészen 1911-ig megtartotta, sőt ez utóbbi évben a két hónapos nyári évad is az övé volt.⁷ Polgár ekkoriban az egész délvidéki színházterületet vitte népes társulatával, mely a vidék legjelentősebb truppjai közé tartozott; az övé volt Szabadka, Zombor, Lugos, Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec és más települések is. A zombori *Igazság* Polgár Károlyék 1908-as ottani szereplésével kapcsolatban arról értekezett, hogy bár „az újdonságokat a vidéki színházak a fővárosiakkal vetélkedve adják elő”, nem egyszeri eset, hogy például a pesti Király Színház előadásának színvonala alatta marad a szegedi, szabadkai vagy Polgár Károly előadásainak. (Ispánovics 2003. 448. p.) 1908 nyarán Polgárt öt napra a belgrádi Nemzeti Színházba is meghívták, mely turné jelentős sikert hozott a számára, s – szerb színészeket is szerepeltető – *Bocaccio*-, *A denevér*-, *Varázskeringő*-, *Casanova*-, *Katalin*- és *A szultán*-előadásain a közönség valahányszor zsúfolásig megtöltötte a színházat.⁸ De már pozsonyi színházgatóként ők avatták például 1911. szeptember 2-án – *A cigánybáróval* – a maga idejében az ország „egyik legnagyobb, legmodernebb – és talán a legdrágább” vidéki színházépületét Kaposváron.⁹ 1906-tól egyébként Kaposvár Pozsonnyal és Fiumével alkotott közös színházterületet, így Andorffy Péter egy, majd Balla Kálmán öt (nyárvégi) évada után még Polgár is tarthatott itt 1911. augusztus 31-e és október 10-e között egy idényt.¹⁰ Mivel nyári állomáshelye ekkor nem volt, saját szavával: próbálkozott Budapesten a Fővárosi Nyári Színházban és a bécsi Carltheaterben is, „de csak erkölcsi eredményt” ért el. Bár budapesti előadásuk kapcsán a zombori *Igazság* elégedetten nyugtázta, hogy Polgár a fővárosban bizonyította be, hogy „akárhány vidéki színházterület fölötté áll a fővárosi operette színházaknak”, és hogy „a drámai személyzetek nagy része bátran veheti fel a fővárosiakkal a versenyt”. (Ispánovics 2003, 454–455. p.) Később Polgár megkapta a fiumei nyári színházterületet is, miközben Abbáziában is tartottak kabaré-előadásokat. (Ispánovics 2003, 455. p.) De akármennyire vonzóak is voltak a fiumei turnék számukra, a város messze esett Pozsonytól, meg a színházépítésére sem tudta elszánni magát, így a színészek különféle nyári színházterületekben voltak kénytelenek játszani, ami viszont jelentősen megnövelte a költségeiket. S egy idő után az is zavarta őket, hogy „mindig ugyanabban a három városban, Pozsonyban, Kaposvárott és Fiumében” kell játszaniuk, ezért jól jött számukra a soproniak megkeresése, hogy velük alakítsanak közös színházterületet. (Ispánovics 2003, 453. p.) Polgárék 1913. szeptemberi szombathelyi és soproni fellépéseit azonban a közönség tömény érdektelensége fogadta; mint Gyóni Géza tudósított az esetről, a soproniakat „medvecukorral” sem lehetett „becsalogatni a színházba”.¹¹

7 Káich 1975, 49–53. p. és Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, a vonatkozó évadok.

8 *Magyar Színházművészeti Lexikon I.*, 158. p. (Belgrádi Nemzeti Színház.) – Vö. ezzel kapcsolatban: Káich Katalin: *Egy téves színház történeti adat nyomában*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/15765/hid_1995_03_11_kaich.pdf. Letöltve: 2016. november 20.

9 Balogh Krisztina–Nagy Zoltán: *Blahánétól a bokszolókig: a sokoldalú kaposvári színház*. *Somogyi Hírlap*, 2011. október 22., online kiadás. Letöltve: 2012. január 17.

10 Varga Éva: *Epizódok a kaposvári színház történetéből az 1860-as évektől 1911-ig*. Letöltve: 2012. január 17.

11 Gyóni Géza *Százados kultúra árnyékában* című írását idézi: Ispánovics 2003, 454. p.

A Balla–Polgár igazgatóváltásra Pozsonyban persze korántsem az előbbi direktor elhatározására, s közelről sem békés körülmények között került sor 1910–1911-ben. Balla ugyanis még az év tavaszán szerette volna pozsonyi szerződését, „minden pályázat mellőzésével” további három évre, azaz 1914-ig meghosszabbítani, amit a városi közgyűlés 1910. június 6-án el is fogadott. Ezt a határozatot azonban 69 képviselő megfellebbezte, ezért június végével újabb pályázatot írtak ki, melyen Ballán kívül még Polgár Károly és Megyeri Dezső is részt vettek. Ekkor, a színügyi bizottság előtt, Polgár vitte el a pálmát (s hároméves időtartamra a pozsonyi városi színházbeli színiévadot), amit azonban a Balla-pártiak fellebbeztek meg. Végül a vitát a Belügyminisztérium döntötte el, amely – 1910. október 29-i kelettel – 24 000 korona letétbe helyezési kötelezettséggel három évre Polgárnak ítélte a pozsonyi színházat. A zombori Igazság végig figyelemmel kísérte Polgár pozsonyi pályázatának lefolyását, s megjegyezte, bárki érkezen is hozzájuk a távozók helyébe, „nem lesz könnyű” a „nyomdokaiban járnia”. Azért sem, így a lap, mert Pozsonyban is az övé marad a legjobb erőkből szervezett vidéki társulat, amit az is bizonyít, hogy „Az igazgatók pozsonyi színészekre vadásznak”. (Ispánovics 2003, 451., 452. p.) Polgárnál kezdett például Szabadkán és Lugoson a Solymosi Elek színiiskolájából 1905-ben kikerült, pályája elején álló, eleinte „gyakorlóként”, majd jellemkomikusként foglalkoztatott Kabos Gyula, aki itt ismerkedett meg és barátkozott össze az ugyancsak akkoriban indult, egyébként „véletlenül” Érsekújváron született,¹² operetténekesi és siheder szerepekben alkalmazott Gózon Gyulával. Kabos „mindent eljátszik, amit rábíznak”, a „társulat mindenese” lesz, a komikus jelenetekben Gózonnal alkotnak nagyszerű s egyre közkedveltebb kettőst, mígnem ez utóbbi 1906-ban Nagyváradra ment Erdélyi Miklós színházához. Jelentős szerepet játszott továbbá Polgár a pályakezdő Hügel, azaz Hajnal Hajnalka, a későbbi Honthy Hanna indulásánál is, aki – miután első színpadi szerepeivel a budapesti Népoperában még kudarcot vallott – elfogadta Réti Istvánék színészügynökségének ajánlatát, és Pozsonyba szerződött, ahol rövid idő alatt a sajtó és a közönség kedvence lett. Réti ezután Debrecenbe közvetítette a primadonnát, mire Polgár 10 000 korona bánatpénz ajánlott fel Heltai Jenő színiigazgatónak (ez utóbbi nem azonos a jeles íróval), ha eláll a primadonna szerződésétől. Végül az Országos Színészegyesület döntött: a színésznő annál a direktornál marad, aki nagyobb gázsit kínál neki; a licitet végül Heltai nyerte 48 000 koronás ajánlatával.¹³

Polgárt gyakran érte a vád, mind a korabeli sajtó, mind a színháztörténet-írás részéről, hogy műsorában előnyben részesítette a könnyebb műfajokat, s kiszolgálva az igénytelenebb közönséget, az operettek és a daljátékok voltak túlsúlyban darabjaik

12 „...csak véletlenül születtem Érsekújváron. Esztergomban éltek szüleim, csak anyám szülei laktak Érsekújváron. Látogatóban voltak ott épp, amikor megszülettem. A bécsi gyors ablakából sokszor elnézegetem a kis szülőfalumat, és mindig meg akartam látogatni”, amire aztán sosem került sor. 25 éve színész Gózon Gyula. *Délibáb*, 1930. július 19. In Színészkönyvtár. Letöltve: 2012. január 17.

13 Kővári Orsolya: Honthy Hanna. *Terasz.hu*. Letöltve: 2012. január 17. – Honthy Hanna pozsonyi időszakáról, illetve Debrecenbe szerződéséről lásd Gál György Sándor életregényét is a primadonnáról: Gál 1973, 110–133. p.

között. Pedig a pozsonyi színházgazdátónak is – általában nézve a vidéki helyzetet – jelentős szerepe volt a fővároson kívüli operakultusz előrevitelében, a „vidéki operajátszás reneszánszának” 1910-es évekbeli elindításában. A Székely György főszerkesztette legutóbbi, 2001-es *Magyar színháztörténet* is kiemeli e vonatkozásban Polgár 1911–1912-es pozsonyi évadát, amikor is huszonnégy operát tűzött műsorára, amely „különlegesen gazdag operakínálat” „megelőlegezte” a vidéki operajátszásnak az 1910-es évek második felétől tapasztalható „reneszánszát”.¹⁴ (De a sajtó már Polgár 1909-es zombori évada kapcsán is elismerte, hogy az operettek mellett műsorával „nem akármilyen” operaválasztékot is kínál, s példaként erre a *Carment*, a *Hoffmann meséit*, A *trubadúrt*, a *Parasztbecsületet* és a *Bajazzókat* említette. – Ispánovics 2003, 450. p.) Persze ennek az általános és valóban egy magyarországi operareneszánsz felé mutató helyzetnek komoly színházpolitikai okai is voltak, amikor is a kulturális kormányzat az 1910-es évek elejére jelentősen – hozzávetőleg a négyszeresére – növelte a vidéki társulatok állami támogatását, sőt az operát játszó vidéki színházgazdákat még külön is szubvencionálta. Mindez a vidéki színházaknál egyféle igazgatói nemzedékváltással is egybeesett, melyet Szegeden Almássy Endre, Pozsonyban Polgár Károly, Kassán Faragó Ödön, Temesvárott Sebestyén Géza, Debrecenben Heltai Jenő testesített meg, akik „valamennyien feltűnő buzgalommal játszottak operákat”.¹⁵ Ezt a felívelést azonban az első világháború, majd az összeomlás megakasztotta, s „a vidéki magyar operajátszás elsőrangú központjai közül Pozsony, Kassa, Nagyvárád, Kolozsvár, Temesvár és Arad más (új) országok kötelékébe került, ahol a magyar operajátszás Trianont követően „néhány éven belül megsemmisült”.¹⁶

Polgár Károlyról és társulatáról a városi színházi bizottság is kedvező véleménnyel volt, így amikor 1918. január 27-én a bizottság ülésén – melyen a színházintézmény újabb három évre, 1921-ig szóló kérelmét tárgyalták – Szmrecsányi György főispán a pozsonyi magyar színház államosítására: nemzeti színházzá való átminősítésére tett javaslatot, az ötlet általános tetszést aratott. A március 7-i bizottsági ülésen, melyen jelen volt a fővárosból ifj. Wlassics Gyula báró, a vidéki színház országos felügyelője is, már az a határozat született, hogy a javaslatot a rendkívüli Városi Közgyűlés elé terjesztik, s az ügyben fölveszik a kapcsolatot a budapesti kultuszminisztériummal is.¹⁷ Az 1887-ben épült (új) Városi Színházban Polgárék az 1917. szeptember 7-e és 1918. április 1-je közti fél éves téli évadot kapták Paul Blasel német társulatával szemben, s az övék volt a következő, 1918. szeptember 2-a és 1919. április 19-e közé tervezett évad is.

Tény viszont, hogy az 1918. szeptember 2-a és 1919. április 16-a közötti nyolcadik pozsonyi, városi színházbéli évadját Polgár nem a legjobb kondíciókkal kezdte meg, s

14 *Magyar színháztörténet 1873–1920 II. (7. Operajátszás vidéken)*, 778. p. – A szóban forgó évadban Polgár nem kevesebb, mint 56 operaestet tartott. Lásd: Kováts 1974, 17. p.

15 *Magyar színháztörténet 1873–1920 II. (7. Operajátszás vidéken)*, 778. p.

16 Uo., 779. p.

17 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 364–365. p. – A szlovák színháztörténet-írás egyébként a pozsonyi Városi Színház „nemzeti színházi” státuszba vételének tervében is a magyar dominanciátörekvések megnyilvánulását látja, hiszen a Városi Színházban ilyképpen „a német játékszín elvesztette volna a maga világosan körülhatárolható terét”. Jana Laslaviková idézi Bendik 2011, 39. p.

harminchárom színészből huszonkettő (!) volt az új tagok száma, s újonnan szerződött hozzá két karnagya, Albrecht Károly és Karácsonyi István. (Melléjük még tizennégy nő és tíz férfi kardalos is tartozott a társulathoz.) Teljesen újjászervezett és az itteni közönség számára jobbra ismeretlen nevekből álló csapata miatt sok bírálat érte; különösen a színésznői között volt sok az új tag (háromnegyedük!), s a pozsonyiak főleg Honthy Hanna „elengedését” nehezményezték, akinek innen, a Városi Színház színpadáról kezdett igazán felívelni – s persze már itt is a Csárdáskirálynővel – a magyar színészet és operett legragyogóbb fejezetei közé tartozó pályája. De Asszonyi Lászlón, Bérczi Gyulán, Faludy Kálmánon és Falus Imrén kívül a férfiak közt sem volt ekkor Polgárnak igazán meghatározó, erős tehetségű színész. Érdekesség viszont, hogy ekkor (még) nála játszott – s egyúttal a társulati titkári szerepet is betöltötte – Iván Sándor, aki később Faragó Ödön színházának titkáraként, még később kassai színgazgatóként tért vissza Pozsonyba. S ekkor került társulatához új operetténekes-komikus, Földes Dezső,¹⁸ aki két-három év múlva már a kassa-pozsonyi egyesített társulatot igazgatta, később pedig a Nyugat-szlovákiai Magyar Színház direktoraként 1938-ban az utolsó hivatásos magyar évadot tartotta Szlovákia fővárosában. Az évadkezdetre tehát, a – bár kissé igazságtalan – közönségvélekedés szerint Polgárnak nemhogy igazi primadonnája, hanem valamirevaló tenoristája, komikusa, naivája s „kedélyes apa” színésze sem volt még. S Polgár színházának válságáról szoltak a *Híradó* 1919. tavaszi vészjelzései is, melyek a pozsonyi magyar színészet „lezülléséért” kárhoztatták, felróva neki, hogy „a legbárgyúbb darabokat” szedte elő, ezért színházából hamarosan „tingli-tingli lesz”!¹⁹ S bár, mint említettük, Polgárékat korábban erős és friss opera-repertoárjuk (is) jellemezte, az 1918–1919-es évadban már kizárólag az operettek és daljátékok uralták színházát (a Csárdáskirálynőtől *A cigányprimásig* és *A cigánybáróig*, *A drótos-tóttól* *A legénybúcsúig*, a *Sztambul rózsájától* a *Mágnás Miskáig*, a *Gróf Rinaldótól* a *Tatárjárásig*), s egyedül csupán Mozart *A színgazgató* című egyfelvonásos vígoperája fért be – rögtön évadnyitó előadásként – a műsorukba. S kevés került prózai repertoárjukba a kortárs, illetve klasszikus magyar, valamint a világirodalom színvonalas(abb) szerzői/művei közül is; talán csak Bródy Sándort (*A szerető*), Herczeg Ferencet (*Kék róka*; *Árva László király*), Kárpáti Aurélt (*Kőműves Kelemenné*; Vajda Lászlóval közösen), Molnár Ferencet (*A doktor úr*), továbbá Katona Józsefet (*Bánk bán*), Jókait (*Az arany ember*), Madáchot (*Az ember tragédiája*), valamint Maxim Gorkijt (*Éjjeli menedékhely*) és természetesen Shakespeare-t (*Rómeo és Júlia*) említhetnénk itt. Elnézve Polgárék műsorát, szinte semmi nem utal abban a környező világ történéseire, sem szűkebb, sem tágabb értelemben. S ha valamely darabjuk mégis időszerű kérdést boncolgatott, mint például Bíró Lajos később nemzetközi sikerű és két ízben is megfilmesített, a háborút festő és az ezzel kapcsolatos erkölcsi dilemmákat feszegető *Hotel Imperialja*, az előtt – talán a köznyugalom megőrzése és a közvélekedés csitítása érdekében is? – a pozsonyi magyar sajtó állt értetlenül. Polgárék e darabját ugyanis pozsonyi

18 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 366–367. és 378–379. p. – A Pozsonyt járt társulatok névsorára, vendégművészeire és műsorára vonatkozó adatokat Ungváry Ferenc krónikás hitelű összefoglalójából a következőkben külön hivatkozás nélkül közöljük.

19 Uo., 376. p.

kritikusa nemes egyszerűséggel „egy tehetséges író eltévelyedésének” nevezte, melyben a darab szereplői közül „még Földes Dezső járt a legjobban: a 3-ik felvonásban – megvacsorázott!”.²⁰

S bár az év első fele és az 1917–1918-as évadjuk még viszonylag zökkenőmentesen, úgy-ahogy a szokásos körülmények között telt el, szeptemberben már minden forrongott, zajlott körülöttük (is) a városban. Igaz, február 22-én Polgárék a Vigadó valamennyi termét lefoglaló fényes színészbállal még a farsangot és pozsonyi téli évadjukat búcsúztatták, de lehet, egy kicsit talán már az elmúlt (elmúlóban levő) régi világot is.²¹ Hiszen a Pozsonyban is késlekedés nélkül berendezkedni kezdő új csehszlovák hatóságok színházi vonalon is több, a magyar színházra nézve hátrányos intézkedést vezettek be (elrendelték például az előadandó darabok előzetes bemutatását a helyi rendőrigazgatóságoknál, lehetetlenné tették új magyar[országi] darabok beszerzését stb.). Tehát 1919 januárjában már nem véletlenül kerültek be ezek a sorok valamelyik pozsonyi újságból Ungváry Ferenc krónikájába: „Annyi, de annyi változás... távozás... új és új tagok felvonulása, majd gyors lelépése – ez a mostani Társulat gyorsfényképe.” Úgyhogy Polgárék évadközbeni „mélyrepülését” végül az 1919. április 17-i évadzárás után a pozsonyi sajtó kénytelen volt azzal nyugtázni, hogy a közönség „a jövőben teljes értékű társulatot” szeretne, s nem engedi „elsekélyesedni a magyar színeszetet”.²² Nem számolva azzal, hogy a közeli hónapokban már nem a magyar színeszet „elsekélyesedése”, hanem pusztá léte lesz Pozsonyban – és Csehszlovákia-szerte – a tét. Páratlan, addig nem tapasztalt helyzet Polgárék számára: 1918 szeptemberében – bár zavaros időszakban, de – még a történeti Magyarország egyik előkelő és erős vidéki társulataként kezdték meg féléves őszi-téli évadjukat a koronázó Pozsonyban, hogy tavaszi évadjuk végén, 1919. április 8-án már egy új, addig nem létezett állam kisebbségi körülmények közé került, ezernyi nehézséggel küzdő és ugyanannyi retorzióval sújtott, kegyvesztett s jobb híján megtúrt társulata legyenek ugyanott, ám már mégis egy számukra új, ismeretlen városban: Bratislavában.

Főhatalomváltás, térfoglalás

Természetesen a város valamennyi lakosát – s ezen belül teljes német és magyar népességét – váratlanul és alapvetően felkészületlenül érte és ismeretlen kihívások elé állította az új helyzet. A változásokat a hódítók, az országszerzők szempontjából érzékelő csehszlovák – illetve cseh és szlovák – történetírás egészen a közelmúltig értetlenül és érzéketlenül tekintett az államalkotó nemzet tagjaiból egyik napról a másikra nemzetiségi sorba szorult, másodrendű állampolgárokká visszaminősített pozsonyi magyaroknak – és bizonyos értelemben a helyi németeknek is – az új állammal szembeni idegenkedésére, valamint nemzeti identitásuk és korábbi pozícióik meg-

20 Idézi: uo. – Vö. a helyi hírlapíró véleményét a darabról Schöpflin Aladáréval, aki a *Nyugatban* bár „patetikus tirádának” nevezte azt a „háború intézménye ellen”, végső soron mégis „Hatásos színdarabnak”, „Ízig-vérig teátrumnak” minősítette azt. Schöpflin 1918.

21 Lásd Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 407. p.

22 Uo., 376. p.

tartására irányuló igyekezetére.²³ Az utóbbi időben azonban a szlovák történetírás is egyre több példát szolgáltat a kérdés árnyalt(abb), az országváltással új politikai-gazdasági-társadalmi-kulturális körülmények közé került magyarok és németek helyzetének lélektanilag is érzékeny(ebb) megítélésére. Ilyen például többek között Soňa Gabzdilová tanulmánya, melyben az 1950. évi csehszlovákiai népszámlálás kapcsán szövegezte, hogy az 1918-as államjogi változások a legjelentősebb mértékben a magyarokat sújtották, mivel az „új országhatárok egy részüket elszakították” a „magyar nemzet többi részétől”, és az új Csehszlovák Köztársaságban a korábitól teljesen eltérő helyzetben: „kisebbségi jogállásban” találták magukat, ami új, általuk addig nem ismert érzéseket – mint például a nemzeti sérelem vagy igazságtalanság érzését – váltotta ki bennük, s ami az államjogi értelemben vett új többségi társadalomba való beilleszkedésüket is alaposan megnehezítette. (Gabzdilová 2011, 264. p.) Michal Olejník ugyancsak érthetőnek tartja, hogy az új országhoz csatolt magyar népesség addigi „privilegizált helyzetének” megváltozását „negatívumként” élte meg, amit a Csehszlovákia és Magyarország közti „feszült viszonyt” is „kedvezőtlenül befolyásolt”, s ez együtt adta, hogy „a magyar kisebbség tagjai [...] hirtelen tűzhelyzetben érezték magukat”. (Olejník 2011, 67–68. p.) De Martin Bendik is arról értekezett nemrég, hogy miután „a Monarchia szétesését követően Csehszlovákia »nem államalkotó« nemzetiségei nem voltak abban a helyzetben, hogy kulturális, s főleg politikai önrendelkezési jogot követeljenek maguknak”, a „régii” pozsonyi németeknek és magyaroknak is – akik az 1910-es népszámlálás szerint a város lakosságának 82%-át tették ki – fokozatosan el kellett fogadniuk a változásokat, noha ez nem ment egyik napról a másikra. Azért sem, mert a városnak az újonnan alakuló államhoz való csatolása csupán az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel vált visszavonhatatlan tényré, és egészen addig bíztak abban, hátha erre mégsem kerül sor. Mi több, így Bendik, a fennmaradó, túlnyomóan szlovák nemzetiségű 18% sem mutatott különösebb vonzalmat az „emancipációs” törekvések iránt, s „az új rendtartást az őslakosok túlnyomó többsége az idegen hatalomként fellépő cseh »megszállók«” akarataként érzékelte.²⁴ Ilyképpen – érvelt tovább a szlovák színház- és zenetörténész – a város „»nem államalkotó« nemzetei (nemzetiségei) az adott időben érzelmileg nem fogadták el – és lélektani szempontból nem is fogadhatták el Csehszlovákiát a hazájuknak”, amihez az olyan események is nagyban hozzájárultak, mint „a város nevének Prešporokról Bratislavára történt, a városi képvi-

23 Pontosan fogalmaz ezzel kapcsolatban 1945-ben írt memorandumában Szalatnai Rezső: „A magyar sose volt nemzetiségi, nem ismerte a kisebbségi állapotot. Most azokhoz képest vált nemzetiséggé – hirtelen, átmenet nélkül –, akik nemrég még éppen a magyar állam keretében alkottak nemzetiséget. A magyarok bódultan állottak egy új élet új feladatai előtt. Ezeket a feladatokat vállalniuk kellett, hogy az önvédelemnek és önállításnak egészséges formáját élhessék, és megmaradhassanak magyarnak, s ugyanakkor pozitív legyen magatartásuk új hazájuk irányában is, amely egyszersmind magában foglalta a szülőföldjüket.” Szalatnai 2014, 23. p.

24 Bendik 2011, 39. p. – Jellemzően fogalmazott Pozsony ekkori nemzetiségi összetételével kapcsolatban Ladislav Lajcha, amikor azt írta, hogy azon „a háború utáni első években szembe-tűnően [’výrazne’ – T. L.] kiütöközt a múlt öröksége”. Lajcha 2000, 14. p.

selő-testület és a lakosság megkérdezése nélküli megváltoztatása”, továbbá „a pozsonyi [»prešporoki« – T. L.] Erzsébet Tudományegyetem felszámolásának kulturálatlan [»nekultúrny« – T. L.] eljárása” és tanárainak „rendőri felügyelet alá helyezése” volt, vagy amilyenek főleg az 1919. február 12-i, a Vásártéren tüntető s a városnak önrendelkezési jogot követelő tömeg elleni, kilenc halálos áldozattal járó legionáriusi sortűz is számított.²⁵

A történet másik oldala, hogy a szlovák fővárossá előléptetett – többnyelvű, többkultúrú – városban a (cseh)szlovák (hivatásos) színjátszás több okból is csak viszonylag nehezen tudott megszerveződni (ilyen volt például: a szlovák hivatásos színjátszói bázis teljes hiánya, a jelentősebb helyi, szlovák nyelvű műkedvelő játékszíni hagyományok elégtelen volta, valamint a város nemzetiségi rétegződése, azaz a szlovákok pozsonyi lakosságon belüli elenyésző aránya, súlya stb.). És ez annak ellenére is így volt, hogy a német és a magyar színjátszókon kívül alkalomadtán – egyéb, más nyelvű együttesek mellett – Pozsony időről időre például cseh társulatoknak is már régebbtől színpadot adott. Hogy egészen 1918-ig a szlovák színjátszás pozsonyi kialakulásához nem voltak adottak a feltételek, annak fő okát Martin Bendik nem kis részt a szükséges társadalmi közeg – egy jelentősebb kulturális erőt képező szlovák népesség, illetve polgárság – hiányában látta. Ráadásul szerinte a város szlovák lakossága „láthatóan nem azonosult a szlovák nemzetbresztők törekvéseivel”, s az északi területek műkedvelő színházi kezdeményei a pozsonyi szlovákokra semmilyen hatással nem voltak, és meg sem kísérelték, hogy saját színtársulatot alakítsanak. (Ennek folytán a magyarosítási törekvések célkeresztjében Pozsonyban elsősorban a német lakosság, illetve nyelv és kultúra állt, bár – teszi hozzá Bendik – annak kedvezőtlen hatásait a többi helybeli nemzetiség is érzékelte. – Bendik 2011, 40–41. p.) A szlovák nemzeti színjátszás megteremtésére, megszervezésére éppen ezért szükségszerűen került sor cseh segédlettel, illetve prágai irányítással, amibe persze a felkészült szlovák szakemberek és (szín)művészek hiánya mellett a csehszlovák nemzeteszme mindenre rátelepedő koncepciója is erősen belejárt. Az ún. csehszlovákizmus, azaz a „csehszlovák nemzetegység” eszméje mögött kezdetben részben azt a történeti szükségszerűséget is látni kell, miszerint az „az államalapítók számára kulcskérdéssé vált, mivel ha elismerték volna a szlovákokat önálló nemzetnek, a németesség lélekszámával szemben a szlovákság is kisebbségbe kerül”, de kisebbségbe kerülnek a csehek is az új köztársaság többi nemzetiségének összlétszámához képest. Azaz elkerülhetetlen volt, hogy a *csehszlovák állameszme* a *csehszlovák nemzet eszméjére* épüljön rá. Ugyanekkor Szlovákia autonómiája sem kerülhetett ekkor még szóba, nehogy az „veszélyes precedenst teremtsen a német és a magyar kisebbség számára”. (Vašš 2011, 319–320. p.) Egyidejűleg a cseh expanzió és hatalmi törekvések számára a Szlovákiának megszerzendő felső-magyarországi területek a terjeszkedés lehetőségét is jelentették, és Szlovákiát is afféle gyarmatnak tekintették. Ezzel viszont hamar szembekerültek a szlovák nemzeti és önállósodási törekvésekkel, és elég

25 Bendik 2011, 39–40. p. – A magyar olvasó számára kevésbé ismert, hogy március 4-én hasonló, az új hatalom erődemonstrációját szolgáló, s jóval több halálos áldozatot követelő sortűzekre a cseh országrészekben – Karlovy Varyban, Liberecben és másutt – a németek ellen is sor került. Uo.

komoly összetűzésekre került sor a csehek erősen liberális szemlélete és törekvései, valamint a hagyományosan vallásosabb szlovák gondolkodás között.²⁶

Mindenesetre a berendezkedő új (állam)hatalom – miként a Csehszlovákiához került országrészekben mindenütt – Pozsonyban is elkezdte birtokba venni a magyar (és német) színházot otthonait, bázisait. Ami nem ment könnyen. Eleinte az új, formálódó államirányítás egy cseh színtársulatot, Bedřich Jeřábek – nem túl erős – Hradec Králové-i Kelet-csehországi Színházát volt kénytelen Pozsonyba és az újonnan bekebelezett területekre küldeni a (cseh)szlovák színházszász meghonosítására 1919 nyarán, ám az e célból létrejött színházbérlelői konzorcium elég nehezen tudott csak időpontokat biztosítani előadásaiuknak.²⁷ Miután azonban első szlovákiai turnéja során tapasztalatra tett szert a „terepmunkában” s a hely- és közönségismeretrel illetően, s emellett „stabil együttese, repertoárja és színházi felszerelése” is volt, 1919. szeptember 27-én ő kapott megbízást a Szlovák Nemzeti Színház létrehozásának előkészítésére, s első évadának megnyitására „a magyar–német–cseh–szlovák Pozsonyban”. Amihez viszont annál céltudatosabban fogott hozzá, s bár a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet (Družstvo SND – T. L.) 1919. november 8-án tartotta meg alakuló közgyűlését, Jeřábek például már szeptember 21-én felszólította a város főjegyzőjét, hogy „minden ellenszolgáltatás nélkül” vegyen el 14-14 napot a magyar, illetve a német együttestől, sőt december hóra is igényt tartott a Városi Színház épületére. (Lajcha 2000, 7–9. p.) Ám amikor 1920. március 1-jén Bedřich Smetana A csók című operájával a Kelet-csehországi Színház előadásában megtartotta első bemutatóját a cseh erőkből, cseh művészekből álló Szlovák Nemzeti Színház, az új hatalom először csak fél évadot tudott számára kiharcolni a Városi Színház idénybeosztásából; a másik öt hónap Polgár Károlyké és Paul Blaseléké maradt.²⁸ Ezzel kapcsolatban Ladislav Lajcha is hangsúlyozza, hogy „A Szlovák Nemzeti Színház történetének első éveire a színházépületért folytatott harc nyomta rá bélyegét”.²⁹ Más fogalmazásban:

26 Lásd ezzel kapcsolatban bővebben, többek közt, a pozsonyi *Híradó* egykorú példaanyagát feldolgozó Filep Tamás Gusztávot is: uő: 2010, 143–146. p.

27 Annak ellenére, hogy Szlovákia teljhatalmú minisztere, dr. Vavro Šrobár már 1919. május 14-én levélben biztosította dr. Viktor Dušek zsupánhelyettest a konzorciumnak a pozsonyi színház bérbe vételével kapcsolatos memoranduma ügyében, s már itt a júliusi, augusztusi, szeptemberi hónapokat javasolta Faragó színtársulatának, jóllehet ekkor még ki sem írták a Városi Színház magyar idényére vonatkozó pályázatot. Lajcha 2000, 7. p.

28 1919-ben a jelentős német (bécsi) színházi dinasztiából származó és gazdag külföldi tapasztalatokkal bíró Blaselt a nemzetközileg is jegyzett, Max Reinhardtal is szoros kapcsolatot tartó dr. Rudolf Beer brünni német színtársulata váltotta, s tartott német évadot Pozsonyban. Cesnaková-Milchalcová 1981, 112. p., illetve Bendik 2011, 44. p.

29 Lajcha 2000, 15. p. – Egy korábbi, még 1970-es évekbeli értelmezés a szlovák színházszász „szomorú fejezetének” tudja be a legelső évadbeosztásokat a pozsonyi Városi Színházban a Szlovák Nemzeti Színház és a kisebbségi társulatok között, amikor is a városi közgyűlésnek „a magyar és a német burzsoázia tagjaiból” verbuválódott képviselői „nem szívesen támogatták az újonnan létrejött szlovák hivatásos színházat”, és „sem anyagilag, sem megfelelő idénybeosztással” nem segítették azt. Galandová 1979, 36. p. – De például a *Slovenský denník* kommentátora is „alamizsnának” vélte, hogy a színházi bizottság – a magyar, illetve a német színház öt-öt hónapja mellett – először csak két hónapot szánt a szlovák színháznak. Almužna mestského divadla Slovákom? *Slovenský denník*, 1919. május 6., 4. p.

Jeřábeknek jutott osztályrészül megtörni „a német–magyar színházi monopóliumot, és az első köztársaság új rendszerének képviselőjében behatolni a pozsonyi Városi Színház épületébe”. (Lajcha 2000, 8. p.) Hamarosan azután annál gyorsabb ütemben és annál erőszakosabban folytatódott a szlovák színházi megteremtése, illetve tereinek biztosítása, szervezetének, intézményeinek kiépítése.³⁰ A Szlovák Nemzeti Színház megalakításának feladata, mint azt Martin Bendik szellemesen összefoglalta, egyenesen abszurd volt: létrehozni egy szlovák színházat „egy cseh együttesel, egy fejlett német és részben magyar színházi kultúrájú városban, ahol is húsz éven át problematikusnak mutatkozott annak elszlovákosítása”. (Bendik 2011, 42. p.) Ezzel egybevághat Ladislav Lajcha elemzése is, aki szerint Šrobár azért egyezett bele Jeřábek együttesének Pozsonyba telepítésébe, „mert nem látott más lehetőséget arra, hogy azonnali hatállyal egy új színházi szervezetet [‘telo’ (testet, szervezetet) – T. L.] ékeljenek be [‘vklínit’ – T. L.] az elnémetesedett és elmagyarosodott Bratislavába”, miközben persze tudatában volt e megoldás ideiglenes voltának. Jeřábek küldetése tehát, a színházi célok mellett nem kis részben politikai jellegű volt, „nagyon pontosan körülhatárolt magyarellenes és németellenes” éllel, mely összefüggésben másodlagos volt, hogy a Szlovák Nemzeti Színház színpadán „csehül vagy szlovákul játszanak-e”. (Lajcha 2000, 9. p.)

Másutt viszont Bendik már azt emeli ki a város színháztörténelmének 1920–1930-as éveiből, hogy szerinte aligha volt Európában még egy színház, ahol egyugyanazon színpadon négy együttes váltotta volna egymást, négy különböző nyelven (németül, magyarul, szlovákul és csehül) tartva előadásait. Vagyis a város egyedülálló színházi élete is a maga rendkívül összetett fejlődéstörténetét tükrözte, mely három nemzet (nemzetiség) együttélésén alapult, s amely helyzetnek azután az 1938-ban, majd az 1942–1944 közötti, végül pedig az 1945–1946-ban lezajlott „etnikai tisztogatás” vetett véget végérvényesen. (Bendik 2011, 46. p.)

Az 1918–1919-ben létrejött és határok közé szerveződött Csehszlovák Köztársaság tehát nagy hagyományokkal, jól kiépített szervezettel, megfelelő erőkből álló társulatokkal, jól felszerelt színházépületekkel bír, kiterjedt társadalmi támogatottságú magyar nyelvű játékszíni kultúrát kapott örökül – ajándékul? – a trianoni békediktátumot kieroszakoló politikusoktól, hatalmi érdekszövetségektől. Ugyanekkor az új ország két államalkotó nemzete egyikének, a szlovákságnak, történelme során először sikerült elérnie – még ha az elején a cseh törekvések árnyékában és többé-kevésbé korlátozott értelemben is –, hogy államszervező erővé váljon, s önálló nemzeti léte valamennyi

30 Jana Laslavíková egyenesen a sors iróniájának nevezi a Városi Színház épületének a Szlovák Nemzeti Színház általi kisajátítását és nevének átkeresztelését, hisz egy évvel korábban a város vezetőse, illetve a magyar kormány még Polgár Károly magyar nyelvű társulatának nemzeti színházzá történő átminősítését tervezte. Laslavíková 2016.

31 Lásd ezzel kapcsolatban pl. Vašš 2011, 323. p.: „Az első Csehszlovák Köztársaság fennállása idején kapcsolatban a szlovákok mind polgári, mind politikai értelemben éretlenek voltak [‘nezrelí’ = éretlenek, fejletlenek – T. L.]. A demokrácia azonban meggyorsította a modern polgári állam kereteinek kiépítését. Az első Csehszlovák Köztársaság demokratikus viszonyai erőteljesen hatottak a szlovák nemzeti tudat fejlődésére, aminek következtében a szlovákság az 1930-as évekre modern politikai nemzetté vált...”

vonatkozásában megkezdje felsorakozását a fejlett európai nemzetekhez.³¹ Ehhez azonban csaknem minden területen az alapok megteremtésére, kiépítésére volt szükség, így a nemzeti nyelvű színjátszás vonatkozásában is.³² Olyannyira, hogy kezdetben széles társadalmi bázisra épülő szlovák színházi közönség sem volt, ami külön gondot jelentett az 1918 utáni első szlovák színházszervezők és színházak számára. Ebben a helyzetben, az ország kikiáltását, határainak megállapítását és nemzetközi elfogadtatását követően – az új hatalom berendezkedésével, közigazgatási hálózatának megteremtésével párhuzamosan – szinte kézenfekvő volt, hogy a (cseh)szlovák hatóságok kiemelt célja a magyar színészet visszaszorítása, nehezen megszerzett társadalmi presztízsének lerombolása, szakmai-anyagi-infrastrukturális háttérének megsemmisítése, elvárható teljesítményének lehetetlenné tétele lesz.

A hivatalos álláspont szerint azonban az országban továbbra is szabadon és állami támogatással építhették kultúrájukat az itt élő nemzetiségek. És ez képezte a szlovák színháztörténet-írás kiindulópontját is; Milena Cesnaková-Michalcová monográfiája például büszkén hirdeti, hogy a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház, valamint további együttesek létrejötte után sem szűntek meg „Szlovákiában sem a német, sem a magyar színtársulatok”, melyek „sokéves tevékenységükkel gyökeret vertek városaink kulturális életében”. Sőt, „a Csehszlovák Köztársaságnak nem is volt szándékában elvenni a nálunk élő nemzeti kisebbségektől az anyanyelvű színjátszás lehetőségét”. Ellenkezőleg, írta, „szubvencionálta és néha egészen érthetetlen jóindulattal támogatta az idegen társulatokat, amelyek e nélkül nem is lettek volna képesek fennmaradni”.³³ Ráadásul mindhárom (cseh)szlovákiai magyar színház – 1928-tól a nyugat-szlovákiai, a kelet-szlovákiai, valamint a kárpátaljai –, annak ellenére, hogy a Csehszlovák Köztársaság szubvencionálta őket, „zömmel a budapesti színházak darabjait tartotta műsorán”, és a színháztörténész szerint fellépéseikhez is ingyen jutottak hozzá egy-egy város színházához, játszóhelyéhez.³⁴ Hasonló az álláspontja – főként Pozsony vonatkozásában – az egyik legjelentősebb szlovák színháztörténésznek, Ladislav Lajchának is. A régi pozsonyiak, őslakosok („starousedlíci”), akik „szorongva figyelték, hogyan rendezkedett be a városban az új államigazgatás, hogyan hatolt be a cseh és a szlovák nyelv a hivatalokba, ahonnan a két nyelv: a német és a magyar kiszorulóban volt”,

32 A helyzet bonyolultságát jelzi, hogy bizonyos szlovák körök és erők az 1923-as esztendő végére már a (cseh)szlovák színház „elszlovákosításának” igényével álltak elő. Ebből a szempontból nem volt könnyű helyzetben a Szlovák Nemzeti Színház igazgatója, Oskar Nedbal. Egyfelől ugyanis szlovák részről éles támadások érték cseh volta miatt, s kevesellve a színház szlovák nemzetiségű művészeinek, illetve a műsoron tartott eredeti szlovák színművek számát. Másfelől viszont Nedbal nem győzte hangsúlyozni, hogy természetesen szlovák színdarabokat is szívesen bemutat, csak hozzanak neki, s hogy a Szlovák Nemzeti Színház ajtaja is mindig nyitva áll a „szlovák nyelvet bíró színészek” előtt, vagy akik megígérik, hogy „a lehető leg-rövidebb időn belül megtanulnak szlovákul...” Hoza, 1953, II., 32–33. p.

33 Cesnaková-Michalcová 1981, 111. p. – Ugyanezt csaknem negyedszázad elteltével is csaknem szó szerint megismételte, lásd uő: 2004, 122. p.

34 Cesnaková-Michalcová, 1981, 112. p. – Ez az álláspont és érvrendszer jelenik meg a máig legteljesebb szlovák színházművészeti lexikon „Magyar színházi társulatok” (‘Maďarské divadelné spoločnosti’) szócikkében is. *Encyklopédia dramatických umení Slovenska 2. M–Ž*, 15. p.

eleinte szerinte sem fogadták jóindulattal a csehszlovák színház gondolatát, amit a cseh, illetve szlovák előadások iránti érdektelenségük is igazolt. (Lajcha 2000, 11. p.) (Vö. Bendik véleményével a város szlovák lakosságának arányáról, társadalmi rétegzettségének hiányosságairól, valamint a szlovák játékszín iránti törekvésekkel szembeni, történetileg is igazolható érdektelenségével.) Egyébként is – írta Lajcha – ez a közönség a budapesti és bécsi vendégművészeket sűrűn szerepeltető „zenés színházat” részesítette előnyben; igaz, a magyar és a német színházi hagyomány mélyen meggyökerezett a pozsonyi színházlátogatók tudatában, akik „a csehszlovák színház megjelenését egyenesen saját kulturális érdekeik fenyegetéseként” fogták fel. Ezért az sem csodálható, ha a „pozsonyiak és a városi tanácsban ülő képviselőik támogatásától bátorított német és magyar színházigazgatók a színiidény egyharmados elosztására tartottak igényt”. A pozsonyi „tehetős” németek és magyarok pedig bármit készek lettek volna megadni ez előadásokért, sőt az is „nyílt titok volt, hogy a vendégfellépéseket a budapesti hivatalok is nagyvonalúan támogatták”, amivel Lajcha szerint „azt a meggyőződést igyekeztek erősíteni, hogy az 1918-as esztendő nem jelent végleges megoldást”.³⁵ Ezért szlovák részről úgy vélték, hogy a pozsonyiak e „tüntető részvétele” a magyar nyelvű előadásokon, valamint a csehszlovák előadásokkal szembeni „passzív rezisztenciája” a Szlovák Nemzeti Színház és egyáltalán az „új politikai rendszer” bojkottálását is jelentette egyúttal.³⁶ Viszont amit a (magyar) köztörténelmi emlékezet és (szak)történetírás Pozsony kapcsán három (sőt több) nemzet(iség) (évszázados) békés együttélésének példaként emleget, és az első Csehszlovák Köztársaságot is bizonyos, a nemzetiségeket is megillető, a környező országok gyakorlatához, s főleg Magyarországhoz képest nagyobb demokratikus jogok (parlamenti képviselő stb.) államként jelenítette meg, esetünkben, legalábbis pozsonyi játékszíni vonatkozásban, kissé más fénybe is kerülhet. Hiszen bár kezdetben – de valószínűsíthetően más esetekre is érvényesen – a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet is háromnyelvű hirdetemény formájában tette közzé részvényjegyzési felhívását, aminek magyarzatát a színháztörténész az adott demográfiai viszonyokból, a lakosság nemzetiségi összetételéből fakadó szükségszerűségben látta, ugyanis ha az volt a cél, hogy arról „Pozsony város lakossága tudomást szerezzen, nem volt más lehetőség”. Másutt Lajcha azt is beismeri, hogy Pozsony „egyáltalán nem volt felkészülve az új, államfordulat utáni kulturális és színházi hivatása” betöltésére, ahol „csak igen lassan változtak meg a viszonyok a szlovák színház javára”. Vagyis a ténylegesen „szlovák Szlovák Nemzeti Színház vágyképe és a fennálló valóság között valóban sokszor éles ellentét feszült”. (Lajcha 2000, 110–111. p.) Martin Bendik pedig azt ismeri el egy helyütt, hogy „a színház a hatalom új képviselőinek kezében igen fontos eszköznek bizonyult

35 Állítását viszont Lajcha ezúttal elmulasztja dokumentumokkal alátámasztani.

36 Lajcha azt is nehezményezte továbbá, hogy 1921. január 22-én egy nyilvános gyűlésen a városi színházbeli színházi idény elosztásával kapcsolatban a helybeli „németek és magyarok kulturális jogaik korlátozása ellen” kezdtek tiltakozni. Uo., 14. p. – Ezért, illetve a városi tanács német és magyar többségű összetétele miatt, szögezte le Lajcha, „Hasonlóképpen, ahogy a cseh és a szlovák elemnek úgy kellett bevennie magát [„vklinit” – T. L. megj.] a színház épületébe, a városi tanácsban is hódítóként [„dobyvatel” – T. L. megj.] lépett fel. Lajcha 2000, 53. p.

Prešporok elszlovákosításában”. (Bendik 2011, 40. p.) Vagyis, állítja Cesnaková-Michalcová is, „a Szlovák Nemzeti Színház megalakítása az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a soknemzetiségű Pozsonyban kizárólag politikai tett volt”, hiszen a szlovákok korántsem érezték annyira szükségesnek, hogy legyen egy saját nemzeti színházuk, mint a csehek, s „a közönség kezdetben igen csekély érdeklődést mutatott a szlovák színház iránt”. (Cesnaková-Michalcová 2004, 237. p.) Lajcha pedig másutt, levéltári források alapján arról is beszél, milyen éles összetűzésekre, vádaskodásokra, egymás elleni kirohanásokra és bárdolatlan gyalázkodásokra került sor a városi tanács ülésein a szlovák, illetve az újszülött nemzeti kisebbségük érdekeit védelmező, többségében német és magyar képviselők között – például színházi ügyekben is. (Lajcha 2000, 7–8. p.)

„Kisebbségi jogállásban”

A Csehszlovákiában maradt, a korábbiakhoz képest alaposan összezsugorodott, sőt szüntelenül tovább zsugorodó játéktérre szorított direktoroknak, társulatoknak az új körülményekhez alkalmazkodva, az ellenük foganatosított sorozatos intézkedések közepette kellett tehát biztosítaniuk működésük, *működhetőségük* legszükségesebb feltételeit – így Pozsonyban is. Vagyis mindenekelőtt megfelelő szerkezeti és szervezeti keretekre, anyagiakra (ha lehet, szubvencióra), felszerelésre, színészekre, műszaki és segéd személyzetre – s ezek utánpótlására – és főleg folyamatos fellépési lehetőségeket jelentő játékhelyekre, valamint – legelső sorban – nézőkre volt szükségük. Természetesen mindebbe belejátszottak a nevezett színi direktorok s a mögöttük és színtársulatuk mögött álló, a színházban magától értetődően üzetet is látó erők anyagi szempontjai, érdekeltségei is, ami egyúttal éles és kíméletlen, „minden sarat, piszkot felkavaró pozícióharc” (Kováts 1974, 24. p.) színterévé tette az első két évtizedben a csehszlovákiai, illetve a pozsonyi magyar játékszínt, ami azt célozta, hogy a mindenki számára egyre nehezedő körülmények között minél előnyösebb helyzetet teremtsenek és minél nagyobb területet biztosítsanak a maguk és a társulatuk számára. Ezek az ellenérdekeltségek, valamint a legalapvetőbb – és egyre nehezebben bebiztosítható – létfeltételekért való elkeseredett küzdelem, illetve állami marginalizálásuk, az, hogy a magyar színészeket egy-két hónapos, illetve állandóan szűkülő játéklehetőségeiket leszámítva Pozsonyból is, Kassáról is kiszorították, s rosszul felszerelt vidéki színpadokra, elvárásaiban, igényeiben, igényességében és ízlésében a pozsonyinál és a kaszainál vegyesebb közönségre kényszerültek, a pozsonyi magyar játékszín színvonalának, esélyeinek fokozatos hanyatlását is jelentették egyben. Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* című szellem- és művelődéstörténeti monográfiájában már az 1960-as évek derekán összefoglalta a szlovenszkoji magyar színiéletet e marginalizálását célzó központi törekvések legfőbb elemeit, melyek közt első helyen említette az állami költségvetésből ennek támogatására jutó „jelentéktelen összegeket”, a kisebbségi társadalom áldozatkészségére és közadakozására utaltságát, a magyar társulatokra nézve előnytelen színiidényeket, „a magyarországi színészek szerződötetésének korlátozottságát”, a „helyi színészképzésre irányuló kérelmek elutasítását”, a Szlovenszkoji Magyar Színpártoló Egyesület létrehozása elé gördített akadályokat, majd tevékenységének korlátozását stb. (Turczel 1967, 137–140. p., különösen: 137–138. p.)

Ráadásul Pozsony – az 1920-as évek végére, illetve az 1930-as évekre élénk és – közép-európai viszonylatban a progresszív törekvéseknek is nem egy tekintetben teret adó, feltörekvő, mozgalmas és dinamikus színházi életet kezdett élni, amit Ladislav Lajcha többek közt annak a „tökéletes kozmopolita környezetnek” is tulajdonított, „melyben a zsidó elem keveredett a némettel és a magyarral, a szlovákkal és a csehvel”. Továbbá, mint már volt szó róla, „ugyanazon a színpadon hétfőn németül játszottak, kedden magyarul, a többi napokon csehül és szlovákul, a külföldi vendégszereplők az operaelőadásokban olaszul, franciául, németül és oroszul énekeltek”, ami azt is jelentette, hogy „nemcsak nyelvek, hanem hatások és stílusok” is keveredtek itt, a kultúráknak e találkozásában. (Lajcha 2014, 3. p.) Márpedig ebben a környezetben a szinte teljes mértékben Budapest-központú, a kabaré-, népszínmű- és operettkultúrát előnyben részesítő magyar társulatok műsorukkal, előadásaikkal, játéktípusukkal – a maguk anakronizmusával – már eléggé elszigetelődtek, s mindjobban kisodrótak a város színházi történéseinek a peremére. Ami a közönség(szervezés) szempontjából is rendkívül kockázatos volt, hiszen a nézők igényeiknek és ízlésüknek megfelelően válogathattak a városban szereplő, különböző nemzetiségű és nyelvű színházak „gazdag kínálatából”. Amit a közeli, egy kis villamosozással könnyen elérhető – s ezenkívül Pozsonyban is rendszeresen fellépő, kiváló művészeket foglalkoztató –, színvonalas bécsi színházak is tovább szélesítettek. Vagyis, mondja a szlovák színháztörténész, Pozsonyt színházi szempontból ez évtized(ek)ben példás nyitottság jellemezte, mely dinamizmust azoktól is elvárta, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a Városi Színházban szerepeljenek.³⁷

Az egyébként már az elején kiderült, hogy az említett pozícióharcnak a két leglényegesebb eleme, két legfontosabb érdekeltje – legalábbis kezdetben – a nagyjából egyforma játékerőt és művészi színvonalat képviselő pozsonyi és kassai társulat, illetve direktoruk: Polgár Károly és Faragó Ödön lesz. Bár ahogy Martin Bendik látja – ellentétben a kassai társulat javára elfogultabb Kováts Miklóssal –, a két színgazgató közül a pozsonyi magyar színjátszás színvonalát évekre megszilárdító Polgárnak volt erősebb társulata, és nívósabb előadásokat is tartott, mint Faragó. Igaz viszont, teszi hozzá, Polgár sikerét nem kis mértékben annak is köszönhette, hogy a budapesti főhatóságok politikai okból – mivel nem hagyhatták a pozsonyi magyar színházat „csődbe jutni” –, egyfelől a legnevesebb fővárosi színészek gyakori itteni szerepeltetésének támogatásával, másfelől külön szubvenciók biztosításával is kiemelten segítették. (Bendik 2011, 45. p.)

Az tagadhatatlan, hogy Polgár és Faragó közül ez utóbbi ocsúdott fel először, és nyitott, kétségtelenül nagyobb reálpolitikai érzékkel szélesebb frontot színháza és társula-

37 Uo. – Ez egyúttal azt is jelentette Ladislav Lajcha szerint, hogy a szakmát épp csak tanulni kezdő, fiatal szlovák színészeknek és rendezőknek szinte nem is kellett külföldre menniük az „európai színház” után, hanem az „európai színházművészet” jött el hozzájuk Pozsonyba. S volt ennek egy további vonatkozása is: míg ugyanis – a pozsonyi játékszín történéseit ez időben előadásról előadásra figyelemmel követő, pozsonyi színházi beszámolóit magyar és német nyelven egyaránt publikáló Holly Jenő ismertetései szerint a helybeli német társulatnak sikerült lépést tartania kora színházának törekvéseivel, addig a magyar színigazgatók „csődöt mondtak” e tekintetben. Lajcha 2015.

ta – s persze, még ha áttételesen is, s amely küldetés korábban nem terhelte őket, a (cseh)szlovákiai magyar színjátszás – jövőjéért. Faragó a századforduló, illetve a két világháború közötti korszak vidéki színjátszásának – színészként, rendezőként, társulatszervezőként, színházigazgatóként, színházi szakíróként egyik – a fővárosban is becsült jelentős alakja. 1876. július 21-én született Adonyban, s már gyermekkorában diákéletről szóló előadásokat rendezett a késmárki polgárban; a színiakadémiát 1896-ban végezte el. Előbb falusi színész volt Beke Gyula vándortársulatánál, majd Rakociczay Pál társulatának lett egyik vezető színésze; játszott Nyíregyházán, Szegeden, a magyar fővárosban a Budai Színkörben, a pesti Tarka Színpadon, később a Népoperában, később az Andrássy úti Színházban, továbbá Debrecenben, Kassán, Brassóban (itt színházat építtetett), Kolozsvárott (ahol színiiskolát is nyitott), azután ismét Szegeden; bekapcsolódott az Országos Színészegyesület munkájába, 1911-ben az első vidéki színházi rendezőként németországi ösztöndíjban részesült; 1945 után Budapesten a Művész Színházban és a Nemzeti Színházban kapott szerepeket; hagyatéki iratanyaga, feljegyzései, naplói, visszaemlékezései a 20. század első fele magyar játékszínének tanulmányozásához megkerülhetetlenek (*Írások és emlékek* című 1933-as könyvének előszavát például Márai Sándor írta). Az 1918–1919-es államfordulat után Kassán maradván, a szándék, hogy színidirektorként-vállalkozóként az új körülmények között is minél előnyösebb helyzetbe kerüljön – akár az eseményeket rugalmatlanabban, sértődöttebben követő, a berendezkedő új hatalomnak kevesebb engedményt tevő Polgár,³⁸ valamint a többi kisebb szintársulat rovására is –, nyilvánvalóan keveredett Faragóban a vággyal, hogy az új körülmények között is lehetőség szerint minél többet megőrizzen a magyar színjátszás pozícióiból és tekintélyéből. E kettő érdekében úgy döntött, hogy egyszerre több vasat is tart a tűzben, és Kassán is, Pozsonyban is, sőt Prágában is – szlovák és cseh színházi és kormányzati körökben egyaránt – szövetségeseiket keresett magának. Martin Bendik szintén Faragónak az „új viszonyokhoz” való jobb „alkalmazkodóképességével” magyarázza, hogy a hatóság mellette döntött. (Amiben valószínűleg repertoárjának cseh operákkal és színművekkel való gyors feltöltése is szerepet játszott [Čapek *R. U. R.*-ja – s még további három darabja – mellett például a csehszlovák iskola- és nemzeti népművelésügyi minisztériumnak a szlovákiai színházi élet megszervezésével és felügyeletével megbízott tanácsosa {„sekční šéf” – T. L.}, a prágai Nemzeti Színház prózai társulatának vezetője, Jaroslav Kvapil *Bárányfelhők* című színművét is bemutatta.) Polgár viszont már – a szlovák színház- és zenetörténész szerint is – sokkal kevésbé volt „lojális” az új államhoz. (Bendik 2011, 45. p.) Ekkorra ugyanis már az a szándék is világossá vált a kormányzat részéről, hogy Szlovákiában csupán egyetlen – pozsonyi–kassai színikerületet – „tart előnyösnek”, ezért csupán egy államilag szubvencionált, hivatásos magyar társulatot engedélyeznek, ezzel is gyengítve mind a

38 Erre utalnak dr. Kossov Jenő (Eugen), a pozsonyi zeneakadémia igazgatójának a szavai is – akinek kezébe a „város, illetőleg a hatóság [...] a színház ügyeinek sorsát” letette –, aki kijelentette, hogy Polgár „semmi esetre nem maradhat” színiigazgató, mivel túlságosan „erősza- kos” volt és úgy vélte, hogy „ő diktálhat a csehszlovák hatóságoknak”. Faragó Ödön: *A szlovén- és ruszinszlovák magyar színházat 25 éves története. 1918. évtől a szovjet felszabadítási harcokig*, 42. p.

pozsonyi, mind a kassai, azaz: a szlovenszkói magyar színjátszás pozícióit. Értésülve erről Faragó, dr. Jaroslav Kvapilnak is kifejtette, hogy „itt legkevesebb három-négy magyar színtársulatnak megélhetését kell biztosítani az államnak: a magyarok ettől a kulturális joguktól el nem eshetnek”. És már 1919 februárjában rögtön be is nyújtott egy, a szlovákiai magyar színeszet jövőjét taglaló emlékiratot Szlovákia teljhatalmú miniszterének, dr. Vavro Šrobárnak, mely ugyan öt kerületre osztotta (volna) a (Cseh)Szlovákiában maradt magyar társulatok szóba jöhető játékhelyeit – ezzel is biztosítani akarva az itteni trüppök jövőjét –, a kassai és a pozsonyi színházat viszont közös igazgatás alá kívánta vonni. Tette ezt azzal az alig leplezett szándékkal (is), hogy az esetben, ha a hatóságok mégis egyetlen magyar színház működését engedélyeznék, valahogy biztosítsa a kassai társulat hegemoniáját, előnyét Pozsonnyal szemben. Faragó javaslata a következő volt: „1. Kassa–Pozsony, egy színigazgató. 2. Eperjes és az összes szepesi városok. 3. Komárom, Érsekújvár, Nyitra, Nagyszombat. 4. Losonc, Rimaszombat, Léva, Besztercebánya stb. 5. Társulat a kisebb helyekre, engedélyezett színigazgató vezetésével.”³⁹ Csakhogy Faragó javaslatát a hivatalosságok, úgy, ahogy volt, lesöpörték az asztalról, és nem engedték, hogy „Szlovenszkó területén több magyar társulat szerepeljen”. Ekkor a kassai igazgató Budapestre utazott, részben hogy a Polgárék intrikái keltette hullámokat lecsillapítsa, de az is megfordult a fejében, hogy hazatér Magyarországra, amit azonban a politikai és közélet vezető képviselői – ifj. Wlassics Gyula bárót és Pekár Gyulát említi feljegyzéseiben –, azzal, hogy „ha koldustársiznya lesz a nyakadban, akkor majd itthon szívünkre ölelünk, de a zászlót elhagynod nem szabad!”, erősen elleneztek.⁴⁰

A heves pengeváltások ez időre már mindennapiak lettek a két színigazgató között, amit kettőjük 1919. áprilisi sajtópárbaja is bizonyít a pozsonyi *Magyar Újságban*. Ugyancsak konkurenciaharcuk egyik nyilvános csörtéje volt,⁴¹ hogy amikor a kassai igazgató Pozsonyba ment, hogy ott toborozzon színészeket társulata számára, és „szép szóval és óriási gázsik ígéretével leszerződött Polgár Károly társulatának $\frac{3}{4}$ részét”, válaszul Polgár egyrészt erősen „rálícitált” Faragó ígéreteire, másrészt ő is Kassára utazott, hogy onnan csábítsa Pozsonyba a legjobb színészeket.⁴² S persze ekkor ő is a magyar fővárosban keresett támogatókat pozíciói megőrzéséhez, és ahol csak tudta, befektetette és „hazaárulónak” bélyegezte kassai riválisát. Mire Faragó erre „pezsgőtől megkerült embernek” nevezte őt, és visszautasította, hogy toborzót tartott volna Polgár színészei körében, miként azt is, hogy „tisztán üzleti szándékból” Kassa afféle „mellékállomásává” kívánná tenni Pozsonyt. Faragó tagadta, hogy a két színikerület összevonásával társulatát monopolhelyzetbe szeretné hozni, bár ha megkapná e feladatot – tette hozzá –, becsülettel megfelelné neki. Különben is, mondta, nem „az a fontos, hogy hány színigazgatója lesz Szlovenszkónak szociális szempontból, hanem hány magyar színész talál itt kenyeret...”. Viszont meggyőződése, hogy a művészek

39 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 43–44. p. Lásd még: Kováts 1974, 26. p.

40 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 45–46. p.

41 Mellesleg Faragó már az 1919-es esztendő nyarárt, a július, augusztus és szeptember hónapokat is szerette volna társulatával a pozsonyi Városi Színházban tölteni. In Lajcha 2000, 184. p.

42 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 388. p.

megélhetése, illetve a „fejlődés [...] szempontjából” csakis Pozsony és Kassa összefogása lehet az egyetlen megoldás, „mindegy, kinek az igazgatása alatt”, s neki e tekintetben „Polgár személye csak levegő”, egyedül a közönség érdekei a döntők.⁴³ Persze a másik pocskondiázásától Polgár sem tartotta vissza magát, és a maga érdemeit, valamint társulatvezetői, színésznevelői és közösségiérdek-képviselési kvalitásait emelte ki Faragóéival szemben. (Polgár 1919, 3. p.) Amikor pedig egy rövid határidejű pályázaton valóban Faragó nyerte el a pozsonyi–kassai színi koncessziót, és mindenfelől támadni kezdtek (a magyar fővárosban azt híresztelték róla, hogy „megvették a csehek”, cseh és szlovák részről pedig azzal vádolták, hogy Budapest embere, sőt Habsburg-propagandát folytat, de Polgár sem akarta belátni, hogy „itt mi már csak szolgálk lehetünk”), érzékelhető szkepticizmussal jegyezte föl: „Szóval itt kell maradnom. Hiába érkezett Miskolc[ról], utána Szegedről meghívás. [...] ...egyedüli direktora lettem a szlovenszkói magyar színészetnek.”⁴⁴

Faragó és Polgár vetélkedéséhez Kováts Miklós a következő megjegyzést fűzte 1974-ben: „A magyar színészet nehézségeiből Faragó már 1919-ben a pozsonyi és a kassai magyar színészet összekapcsolásával kereste a kiutat. Ennek a tervnek a keresztülviteléért – ami egyúttal Polgár Károly félreállítását is jelentette – Faragó mindent megtett, nem riadt vissza az alantasabb eszközök használatától sem. Hogy ebben a késhegyig menő pozícióharcban milyen mértékben vezette az anyagi érdek, a karriervágy, s mennyire a magyar színészet érdeke – ma már nehéz megítélni.” (Kováts 1974, 25. p.) Azért is nehéz kideríteni az igazságot kettőjük vonatkozásában, mert míg Faragó színigazgatói hagyatéka teljes bőséggel fennmaradt és hozzáférhető, s ilyenképpen aprólékosan is tanulmányozhatók legszemélyesebb és legrejtettebb elgondolásai, döntéseinek-cselekedeteinek mozzanatugói, addig Polgár dokumentum- és levélhagyatékának sorsa, esetleges annak holléte egyelőre ismeretlen. Faragó továbbá naplót s tanulmányokat, emlékezéseket írt, melyek kéziratos, illetve kötetbeli formájukban ugyancsak elérhetőek, addig Polgárról egyelőre nem tudni, az államfordulat, illetve pályázatai elbukása, helyzetének rosszabbodása után miért maradt Csehszlovákiában. S azt sem, Pozsonyból később miért Kárpátaljára ment, s miért nem Magyarországra, ahol az államfordulat előtti legismertebb vidéki színigazgatók egyikeként bizonyára bőven kaphatott volna méltányos feladatokat, szerep- és játszási lehetőségeket. Esetleg Magyarországról, a hivatalos magyarországi körök részéről kényszerítették volna (őt is) – politikai elgondolásból – a maradásra? Részben talán e hiányokkal is magyarázható, ami Kováts Miklós színháztörténeti monográfiájában kissé a kassai társulat melletti, s Polgárral szembeni elfogultságnak tűnhet. Viszont a kortársi visszaemlékezés – Ungváry Ferencé, aki Polgár, majd Faragó színésze is volt – mintha megpróbált volna igazságot szolgáltatni Polgárnak azzal, hogy leszögezte: mint a kérdéses időszak legnépszerűbb pozsonyi színidirektora, természetesen eredendően szálfka volt a hatóságok szemében, akinek „akkori és későbbi riválisai” többek közt azzal igyekeztek keresztbe tenni, hogy „túlfűtött nacionalistának” nevezték, és miután jól tudták, hogy

43 Nyílt tér. *Magyar Újság*, 1919. április 11., 5–6. p.

44 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 46–47. p.

Polgár „koncessziója az 1919-es év végén lejár [...] elérkezettnek látták az időt a »végsőleges leszámolásra«”.⁴⁵

Polgárékat a már említettek mellett egyéb csapások is érték, bár az 1919–1920-as évadot a pozsonyi színügyi bizottság május 23-i ülésén még nekik ítélte oda. Hiszen míg nyilvánvalóan rosszul érintette Polgárt, hogy színháza nemzeti intézménnyé való átművelésének elképzelése, ami tizenkét hónapos pozsonyi jelenléte biztosíthatott volna számára, a jelek szerint – s az utolsó pillanatban – végképp meghiúsult, további csapás érte azzal, hogy a Monarchia, illetve a történeti Magyarország szétesésével nemcsak nyári állomáshelyére, Fiuméba nem utazhatott már, hanem Szombathelyre tervezett előadásai is meghiúsultak. Minden jel arra mutatott tehát, hogy társulatával az egész nyarat Pozsonyban kell töltenie.⁴⁶ Szorult helyzetükben ezért – június 16-a és július 31-e között – a Vigadóban tartottak egy (rövid) nyári évadot, de volt fellépésük a Munkásotthonban és a ligetfalui Nyári Színkörben, továbbá az egyik pozsonyi moziban és a „régí gimnázium” színháztermében is. Közben a város 1919. augusztus 1. és 1920. június 30. közti időtartamra kiírta az új színiidényt, melyből elképzelés szerint az első négy hónap jutott volna a magyar, a második négy a német, három pedig (áprilisban, májusban és júniusban) a szlovák színháznak (persze, magyar részről méltánytalanul találták, hogy a német társulat kapta a téli hónapokat). A színügyi bizottság június 24-i ülésén végül az a javaslat született, hogy július 6-i kezdéssel november végéig, öt hónapra Polgár kapja meg a Városi Színházat és a ligeti Arénát. Az időközben – és váratlanul – „csehszlovákiai magyarrá” lett színtársulat így kényszerűségből májusban és augusztusban Komáromban is tartott egy-egy rövid turnét. (Lásd erről bővebben: Tóth 1997, 122–124. p.)

Polgár helyzete tehát tovább rosszabbodott, mire a *Híradó* 1919. szeptember 25-i száma irigykedve megjegyezte, hogy míg a kassai színházban – egyelőre – továbbra is csak magyar nyelvű előadások folynak, addig Pozsonyban a Városi Színház épületén „a magyar műzsának osztozkodnia kell a szlovák és német színtársulatokkal”, ami végső soron arra is magyarázatot ad, hogy miért kell a város magyar közönségének beérnie mindössze három hónapos színiidénnyel. Hiszen, így a cikk, „Pozsony városa két-nyelvű színházat még elbír, három-nyelvűt azonban nem”.⁴⁷

Polgár tehát az új évad kezdetekor sem volt megnyugtató helyzetben; változatlanul bizonytalan jövő elé nézett. Hangjában mégis volt némi bizakodás, amikor kijelentette: „...remélem, most csak megmaradunk, ha megmaradhatunk. Mert hogy dec. 1.-vel mit fogok kezdeni, azt bizony még nem tudom. [...] Szlovenszón akarnék maradni.

45 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 373. p.

46 Arról a szlovák sajtó is beszámolt, hogy Polgárnak más városokba kevés meghívása van. Mafarské divadlo. *Slovenský denník*, 1919. május 4., 4. p.

47 In Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 389. p. – Ráadásul bár Beer és Polgár megegyezett egymással, hogy a német társulat megcseréli a maga előnyösebb évadát Polgárkéval, a zsupáni hivatal közbelépésére maradt az eredeti elosztás. Bratislavské divadlo a Nemci. *Slovenský denník*, 1919. november 25., 4. p. – Ugyanez a lap másnap már arról írt, hogy a városi színházbeli évadok elosztása eldöntetett, s a szlovák évad 1920. március 1-jével, a Szlovák Nemzeti Színház bemutatkozó előadásával kezdődik. Rozriešenie divadelnej otázky v Bratislave. *Slovenský denník*, 1919. november 26., 3. p.

Barátságban élni csehekkel, szlovákokkal, németekkel egyaránt. Elvégre Pozsony megérett volna már arra, hogy két, sőt három állandó színháza legyen.⁴⁸ Végül is Polgárnak 1919. szeptember 1-jétől Holdy Juci opera- és operettprimadonnát, Bérczy Gyula opera- és operettkomikust és rendezőt, Grünfeld Zsigmond operaénekest, Ungváry Ferenc hősszerelmes színészt, Fischer Károly karmestert, valamint Bérczyné Horváth Irma tánctanárnőt sikerült leszerződtetnie. Erre az 1919. szeptember 1-jével kezdődő és 1920. február 29-ével záruló, kilencedik pozsonyi évadjára a direktornak – összehasonlítva az előzővel – valóban sikerült összefogottabb, kiegyensúlyozottabb és erőteljesebb társulatot szerveznie. Közülük itt most csak a Bérczy házaspárt: Bérczy Gyulát és B. Horváth Irmát emeljük ki, akik megelőzően több fontos vidéki nagyvárost és színházat is megjártak; az 1900-as évek elején például a nagyváradi színház erősségei közé tartoztak. (A színikritikus Ady Endre például többször is elismerőleg írt Bérczyről, aki egyébként a költő *A műhelyben* című „rövid színeképében” is szerepelt; feleségéről, a színház tehetséges táncos színésznőjéről pedig *A kis táncosnő* címmel 1901-ben verset is közölt a nagyváradi *Színházi Újságban*.) Polgár társulatának megbízható pillére volt az „anyaszínésznő” szerepkörben Verő Janka is, aki 1919. szeptember 15-én, a Duna utcai Munkásotthonban, tizenhét jelentkezővel színiiskolát nyitott: növendékeinek első vizsgaelőadására 1920 januárjában került sor Heltai Jenő *A Tündérlaki lányok* című darabjának bemutatásával (az új csehszlovák hatóságok azonban az iskola további működésének engedélyezését megtagadták).⁴⁹

Polgárék műsorszerkezete viszont nem sokban változott, mely bár továbbra is igen sokféle igényt igyekezett kielégíteni, és egyaránt figyelt a klasszikus értékekre és a divatos kortárs darabokra, mégis az operett jelentős fölényét tükrözte. Ez évadi Shakespeare-előadásuk, *A velencei kalmár* mellett többek közt Schiller *Haramiák*, valamint *Stuart Mária* című tragédiája, illetve Rostand *A sasfiók* című verses drámája képviselte a klasszikus, a *Warrenné mestersége* (Bernard Shaw) és *A vasgyáros* (Georges Ohnet) a kortárs világirodalmat. Széles választékkal kínálták ugyanekkor a kortárs magyar szerzőiket: Móricz Zsigmondot a *Falu* összefoglaló cím alatt három egyfelvonásos életképpel, Hevesi Sándort a *Császár és komédiással*, Bíró Lajost a *Sárga liliommal*, Bródy Sándort a *tanítónővel*, Herczeg Ferencet a *Gyurkovics lányokkal*, Molnár Ferencet a *testőrrel*, Lengyel Menyhértet a *Sancho Panza királyságával*. Az operairódalomból továbbra is műsoron tartották Puccinitól a *Bohéméletet* és a *Nyugat lányát*, Verditől a *Rigolettót* és a *Traviatát*, melyekhez vagy két-három tucatnyi operett és daljáték társult (Kálmán Imre: *Az obsitos*, *A kiskirály*, *Tatárjárás*, *Csárdáskirálynő*; Lehár Ferenc: *A drótostót*, *A pacsirta*, *Cigányszerelem*, *Víg özvegy*, *Éva*; Huszka Jenő: *Gül baba*, *Lili bárónő*; Szirmai Albert: *Gróf Rinaldo*, *Mágnás Miska*; Jacobi Viktor: *Szibill*, *Leányvásár*; illetve Johann Strauss: *A cigánybáró*, *A denevér*; Carl Millöcker: *A koldusdiák*; Leo Fall: *Sztambul rózsája*; Lucien Hervé: *Lili*, Oskar Nedbal: *Lengyelvér*). Kováts Miklós statisztikája szerint Polgárék 1919 januárja és 1920 februárja közti kétszázki-

48 Polgár Károly. *Színházi Hét*, 1919. szeptember 20., 75–76. p.

49 Verő Janka tanítványai közül Tanka Dóra (Fedora) később számos alkalommal szerepelt a Pozsonyba látogató társulatok, illetve helyi műkedvelő együttesek színpadán. Enyedi 1999, 116. p.

lencven előadásából csupán nyolcvan volt a dráma és tizenhét az opera-előadások száma. (Kováts 1974, 20–21. p.) Míg a kritika különösen a *Warrenné mesterségét* dicsérte, a közönség a *Gróf Rinaldóra* tódult, mely a társulat egyik sikerdarabja lett. Közben azonban amikor Polgár már kiszorulóban volt a Városi Színházból – sőt, Pozsonyból is kiartarták üzni, és Nyitrát ajánlották fel neki játékhelyül, 1919–1920 fordulóján, a pozsonyi színügyi bizottságnál elérte, hogy színelőadásai számára december 1-je és január 31-e között megkapja a Vigadó nagytermét, így oda vette be magát, ahol színpadot is építtetett, amivel sikerült magára haragítania az újonnan felállt hatóságokat. A retorzió nem is maradt el: Polgáréknak – játékidéjük leteltkor – 1920. március 1-jén, hatósági rendeletre, huszonnégy óra leforgása alatt el kellett hagyniuk Pozsonyt, hogy helyüket átadják a „csehszlovák” színészeknek, akiknek harmincöt lakást hagytak hátra. Hivatalos helyről azonban már másnap megcáfolták, hogy Polgáréknak hatósági rendeletre kellett volna elhagyniuk a várost, ellenkezőleg, így a hivatal, maga az igazgató kötelezte magát, hogy játékidéjük leteltével társulata tagjai átadják helyüket a Pozsonyba beköltöző „csehszlovák színészeknek”.⁵⁰ (A társulat átmeneti játékhelyül ekkor a losonci mozi kapta meg.)

S bár a pozsonyi lapok egyértelműen elutasították a *Kassai Napló* felvetését, hogy a két nagy színtársulatnak kapcsolatot kellene létesítenie egymással, illetve még 1919. október 23-án is „komikusnak” nevezték a kassai újságok értesülését, hogy hamarosan Faragó Ödön lesz a szlovákiai magyar színházak intendánsa, 1920. február 21-ére már eldőlt, hogy Szlovákiában csupán egy igazgató, s az is egyre valószínűbbnek látszott, hogy Faragó kap szubvenciót magyar nyelvű színelőadások rendezésére. Határozat született ugyanakkor arra vonatkozólag is, hogy a pozsonyi Városi Színházban a soron levő évadban négy hónap jut majd a szlovák, három-három pedig a magyar és a német színjátszásnak, s ebből a magyarok a szeptembert, októbert és novembert kapják. A Városi Színügyi Bizottság ekkor – február 24-i ülésén – (még) szembehelyezkedett a zsupáni hivatal döntésével, s azt Pozsonyra nézve kedvezőtlennek, sőt egyenesen károsnak ítélte. Ugyanitt maga Moravek Gyula polgármester-helyettes is kijelentette, hogy a legteljesebb mértékben a Város elidegeníthetetlen joga eldönteni, hogy a Városi Színházat és a ligeti Arénát mely színtársulatnak kívánja rendelkezésére bocsátani.⁵¹

A kialakulóban levő csehszlovákiai magyar színészet zűrzavaros helyzetére, a Faragó és Polgár közti, ellenérdekeltségükből fakadó torzszalkodásra vet fényt Bérczy Jenő érsekújvári–lévai színidirektor és Faragó levélváltása is 1920 januárjában. Bérczy itt elpanaszolta, hogy Polgár Károly mindent elkövet az ő Szlovákiából történő kiutasítása érdekében – mert így remél magának újabb tájolási körzeteket, vidéki színiidényeket –, s arra kérte Faragót, járuljon hozzá, hogy ő továbbra is Nyitrán, Érsekújváron, Komáromban, Léván és Ipolyságon játszhasson, hiszen tudomása szerint a kassai társulatnak nincs szándékában ezeken a helyeken fellépni, neki pedig ez „életkérdés”. Mire Faragó természetesen megnyugtatta Bérczyt, hogy miatta és társulata miatt nincs

⁵⁰ Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 42. p. és Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 373 b., 393. p. ⁵¹ Uo., 389–392. p.

miért aggódnia, s egyúttal megígérte közbenjárását Šrobár miniszternél a „kisebb, illetve középrendű társulatok működésének” engedélyezése ügyében. (Kováts 1974, 32–33. p.) A csehszlovák hatóságok azonban továbbra sem engedtek abból, hogy a jövőben Szlovákiában csupán egy magyar színtársulat kapjon működési engedélyt, s ezt sokáig, 1920 februárjáig elhúzódó hivatalos döntésükkel végül szentesítették is, melynek pozsonyi fellépéseire a döntéshozók szeptember, október és november hónapokat jölték ki.

Kényszerpályán

1920-ban, a világháborús vereséget követő nagyhatalmi döntés révén megkisebbedett Magyarország városai és más települései nagyszabású tiltakozó akciókkal emlékeztek meg az elveszített országrészekről, városokról, településekről. Így 1920. január 18–20. között Szegedet is ellepték a gyászlobogók, s három napra bezárta kapuit az ekkorra más, művészeten kívüli okok miatt is mély válságba került színház is, s csak január 21-én, a gyászünnepély keretében előadott *Bánk bánnal* nyitott ki újra. (Sándor 2003, 310. p.) A szegedi színházat itt azért is említjük, hogy konkrét példán is érzékeltessük azt a letargikus állapotot, melybe az ország került, s amely a társadalmi-gazdasági-politikai és művészeti-szellemi élet egészében érezte negatív hatásait. Azaz a Tisza-parti városban is aggódva figyelték az elcsatolt területek magyar színházaiból, társulataitól érkező híreket, így a Polgárék Pozsonyból való kiszorulásával, némely tagjainak kiutasításával kapcsolatosakat is, s már tényként került nyugtázásra, hogy „Lassan elindul a magyar ajkú színészek áttelepülése szülőhelyükről a parányivá zsugorodott anyaországba”. (Sándor 2003, 310. p.) Az viszont már konkrétan is kapcsolatban van tárgyunkkal, hogy amikor a szegedi városi tanács – az első eredménytelenségét követően – másodszor is meghirdette pályázatát a színház igazgatói székére, a hét jelentkező közül négyen voltak, akik az új határokon kívül rekedtek társulataikkal: Sebestyén Géza Temesvárról, Szendrey Mihály Aradról, Faragó Ödön Kassáról és Polgár Károly Pozsonyból. (Sándor 2003, 311. p.) Ami az utóbbiak esetében azért is érdekes, mert ők mindeközben a szlovenszkói színikoncesszió elnyeréséért is éles harcban álltak egymással a szerveződő csehszlovák hatóságok előtt.

Ha „két-egy” színház volt Pozsonyban két évtizeddel korábban Relle Iván magyar-német, ám mégis csak egy városon belül maradt, egyesített intézménye, ugyanannak minősíthető, csak még abszurdabb, két, egymástól négyszáz-ötszáz kilométerre eső várost összevonó kivitelben Faragó Ödön pozsonyi-kassai vállalkozása. A pozsonyi színügyi bizottság 1920. március 17-i ülésén – dr. Viktor Dušek zsupánhelyettes, a csehszlovák kormány részéről pedig dr. Bohumil Mathesius színügyi előadó jelenlétében – határozat született arra vonatkozóan, hogy pályázattal döntik el, ki kapja a szeptemberi–novemberi városi színházi (őszi) színiévadot. Közben Polgár Károly a pozsonyi színházak koncessziójának ügyében levélben fordult a Városi Tanácshoz, melyben ismételten megvádolta Faragót, hogy kizárólag anyagi érdekből igyekszik – a kassai mellé „kisegítő-állomásként” – megszerezni Pozsonyt, s azt híreszteli, hogy a „Polgár-féle társaság már feloszlott”, sőt több esetben is az ő színészeit akarta magához csábítani. A pozsonyi színügyi bizottság pályázatára végül két beadvány érkezett: Polgár Károlyé és Faragó Ödöné, akik közül a bizottság április 7-én egy-

hangúlag Polgárt ajánlotta a Városi Közgyűlésnek színigazgatónak. S miután a bizottság április 30-i összejövetelén is megerősítette e határozatát, igazi meglepetésként hatott a közgyűlés május 5-i döntése, miszerint az őszi pozsonyi magyar színiévadot – 18 „Igen” és 15 „Nem” szavazattal – Faragó Ödön kapta meg, s az övé lett nyárra a ligeti Aréna is.⁵² A városi tanács így 1920. május 13-i ülésén, ennek nyomán – s az érintett (cseh)szlovák, német és magyar színigazgatókkal folytatott megbeszélés folyamánként – döntés született arról, hogy a színházi idényt a három színigazgató között három, egyenként négy hónapnyi időnyre, szakaszra osztják fel, melyek közül a július 1-je és október 30-a közötti első Faragó Ödön, az 1920. november 1-je és 1921. február vége közötti másodikat a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet „csehszlovák” társulata, az 1921. március 1-je és június vége közötti harmadikat pedig a dr. Rudolf Beer vezette német társulat kapja. Ugyancsak eldöntetett, hogy Faragó az első két – nyári – hónapját, azaz júliust és augusztust a ligeti Nyári Színkörben fogja tölteni, s csak szeptemberben vonul be a Városi Színházba. (Lajcha 2000, 205. p.) A helybeli magyar sajtó szerint Faragónak – néhány „félrevezetett” tanácstagnak „köszönhetően” – sikerült monopolizálnia a pozsonyi magyar színiéletet, de biztosra vehető, hogy a kassai direktor „»ígéreteseinek« levét a közönség fogja meginni”.⁵³ A kassai sajtó viszont, ellenkezőleg, természetesen Faragó pártján állt. Először is szükségszerű, a szlovákiai magyar színiélet fejlődését, jövőjét jelentő megoldásnak minősítette Kassa és Pozsony egybekapcsolását, amely mindenekelőtt azt szolgálta, hogy mindkét városnak legyen egy „magas nivójú, reprezentatív színtársulata”. Ehhez pedig magától értetődően Faragó a legmegfelelőbb, mert Polgár „a magyar színieljárásoknak abból a fajtájából való, akiknél a direktció már a beérkezett színész nyugalmas boldogulását jelenti, különösebb emóciók, föltörekvések és ambíciók nélkül”. Vele szemben viszont Faragó „Forrongó, alkotásokra vágyó művészlelek, kinél a föltörekvés, a fejlődés belső szükségesség, aki a művészi többlet és nagyobbat termelés kedvéért kész megcsonkítani az üzleti profilját is”.⁵⁴ A pozsonyi és a kassai színikerület összevonását követően Faragó Ödön tehát 1920. július 3-án kezdte meg első – nyári-őszi – évadját a koronázó városban, melyhez augusztus 11-ig a ligeti (szabadtéri) Arénát, augusztus 12-e és október 29-e között pedig a Városi Színházat kapta meg.⁵⁵ Társulatával azonban többszörösen is kényszerpályán mozgott. Egyfelől szembe kellett néznie Polgárék folyamatos intrikáival, a pozsonyiak lépten-nyomon megnyilvánuló ellenszenvével, de a hatóságok részéről is egyre több megszorító intézkedés érte őket

52 „Az a heves és sokszor már elkeseredetté váló vetélkedés, mely hosszú időn át folyt Faragó Ödön kassai és Polgár Károly pozsonyi színieljárások között Pozsony magyar színiévadjáért [...] eldőlt – jelentette a *Kassai Napló*. S hozzátette, hogy „a szlovenszkoí magyar színiélet egészséges organizálása és kiépítése”, illetve „egy magasnivójú, reprezentatív színtársulat” létrehozása „nem képzelhető el másként, mint elsősorban Kassának és Pozsonynak egybekapcsolásával”, vagyis a csehszlovákiai magyar játékszín „egyik pillérje Kassán, a másik pedig Pozsonyon nyugszik”. Faragó kapta meg a pozsonyi színházat. *Kassai Napló*, 1920. május 7., 3. p.

53 In Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 396. p.

54 Faragó kapta meg a pozsonyi színházat. *Kassai Napló*, 1920. május 7., 3. p.

55 Egy ideig még felváltva folytak mindkét helyen az előadások. Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 424. p.

(társulatát túlnyomó részt – 60%-ban⁵⁶ – csehszlovák állampolgárságú színészekből kellett kiválogatnia; magyarországi színészekkel csak a pozsonyi Tartományi Hivatal engedélyével köthetett szerződést; színészeit állandóan az országból való kiutasítás veszélye fenyegette, de az elhelyezésük kérdése sem oldódott meg teljesen még júliusra sem, s fennállt a veszély, hogy Faragónak emiatt kell beszüntetnie az előadásait, a három – a szlovák, a német és a magyar – színház között kiosztott négy hónapos színi-idények közül a legkedvezőtlenebbet: a július–augusztus–szeptember–október hónapit a magyar színészek kapták, akiknek „a legnagyobb kánikulában kell játszaniok”, ráadásul „a magyar színíszézon legnagyobb részét az Arénában töltik” stb.). A különböző nehézségekre és a fokozódó drágaságra való tekintettel Faragó a színházi helyárák 15–20% százalékos emelésének engedélyezését kérte a Színügyi Bizottságtól, amit végül – az állójegyek kivételével – jóvá is hagytak neki.⁵⁷

Faragó 1920. július 3-án nyitott a ligeti Arénában Szabados Béla – Szávay Gyula – Vágó Géza *Szép Ilonka* című énekesjátékával. Viszonylag népes társasággal érkezett Pozsonyba (akikhez még tizenhat férfi és tizenhat nő kardalos is tartozott), melynek több tagja is Polgáréktól igazolt át hozzá (így Holdy Juci, Miklós Böske, Parányi Piri, Pásztor Sári, Verő Janka, Faludi Kálmán, Homonnai Rezső, Harsányi József és Rubinyi Tibor, miként egyik karnagyuk, Fischer Károly is). Együttesének rajtuk kívül többek közt még a felesége, F. Biller Irén, továbbá Árkossy Vilmos, Farkas Pál (Farkas Pali), Fóthy Kálmán, Justh Gyula Kozma Hugó, Somló József és Tamás Benő voltak az ismertebb tagjai. Műsoruk nagyon sok helyen átfedéseket mutatott Polgáréval, ám számos ponton el is tért attól. Faragó, pozsonyi évadjának közel négy hónapja alatt nem kevesebb mint 76 (!) darabbal lépett közönség elé, melyek közt kiegyensúlyozott arányban szerepeltek a színművek (Bródy Sándor: *A tanítónő*; Lengyel Menyhért: *Tájfún*; Edmond Rostand: *Cyrano de Bergerac*), a vígjátékok (Molnár Ferenc: *A doktor úr*; William Shakespeare: *A velencei kalmár*), a népszínművek (Csepreghy Ferenc: *A sárga csikó*; Tóth Ede: *A falu rossza*), a tragédiák (Henrik Ibsen: *Vadkacsa*; Anton Pavlovics Csehov: *Ványa bácsi*; Maxim Gorkij: *Éjjeli menedékhely*; Friedrich Schiller: *Ármány és szerelem*; William Shakespeare: *Hamlet*, *Othello*, *A velencei kalmár*), az operettek (Kálmán Imre: *Csárdáskirálynő*, *A cigányprímás*; Lehár Ferenc: *A drótotstót*, *A pacsirta*; Szirmai Albert: *Gróf Rinaldo*, *Mágnás Miska*; Huszka Jenő: *Gül Baba*; Jacques Offenbach: *Hoffmann meséi*; Johann Strauss: *A cigánybáró*) és az operák (Giacomo Puccini: *Bohémélet*, *Tosca*; Giuseppe Verdi: *Álarcosbál*, *Traviata*, *Rigoletto*; Georges Bizet: *Carmen*; Bedřich Smetana: *Az eladott menyasszony*; Pietro Mascagni: *Parasztbecsület*). Nagyobb közönsége különösen opera-előadásainak volt, főleg *A sevillai borbély* és a *Rigoletto* vonzott sok nézőt. (Faragó 1933, 97. p.) A pozsonyi sajtó mégis fanyalogva, mi több, néha kimondottan ellenszenvvel írt róluk, epésebbnél epésebb megjegyzéseket téve előadásaikra. A direktor felesége, a későbbi fővárosi díva, Biller Irén például temperamentumával sem tudta feledtetni, hogy „nem bírja hanggal” a *Csárdáskirálynőt*, és ugyanez a kifogás érte a társulat 1920. október 31-i búcsúelőadása, *Az ezüst sirály* után is. De megkapta a magáét Marie Gutheil-Schoder, a bécsi Udvari Opera drámai énekesnője is, aki „a »fényes múlt« megkopott emléke” volt csupán, a fél-

⁵⁶ Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 23. p.

⁵⁷ Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 407–411. p.

órás késéssel kezdődött *A mozikirályt* pedig „kár volt feltámasztani halottaiból”.⁵⁸ A kritika hangja, illetve a közönség fanyalgása csak kivételes esetekben enyhült (például a *Traviata* után, vagy egy-egy jeles budapesti, prágai, brünni, bécsi, esetleges milánói vendégénekes felléptekor). A *Híradó* 1920. november 20-i évadértékelője kerek perec kijelentette: Faragó társulata „nem mindenben” elégtette ki a pozsonyi közönséget, aminek az is oka lehet, hogy „túl sokat ígértek... túl sok és nagy volt a reklám”.⁵⁹ „Rettenetes szezon volt” – summázta első pozsonyi évadát maga Faragó is, aki jelentős anyagi ráfizetéssel zárta a fellépéssorozatot.⁶⁰ A szövetséget magyar ellenzéki pártok közös bizottságának február 14-i pöstyéni ülésén egyébként – Polgárakat védendő – Szlovákia két „egyenlő érdekű és színvonalú színikerületre” való felosztását szorgalmazó javaslat is elhangzott. Az indítvány előterjesztője dr. Angyal István, a rimaszombati *Gömöri Egyetértés* című hetilap szerkesztője volt, s annak bizonyítékként, hogy „Az ezidőszerint működő két színtársulat megfér és megél egymás mellett”, Polgárék dél-szlovákiai népszerűségét és látogatottságát hozta fel.⁶¹ Faragó helyettese, Kolos Ernő is nyilatkozott a finoman szólva nem egyöntetű pozsonyi fogadtatásuk lehetséges okairól. Ezek közt elsőként a közönség bizalmatlanságát, illetve székszerzését nevezte meg a számára ismeretlen társulattal szemben, amely bizalmatlanságot Faragó helyi támogatóinak hiánya miatt eleve nehéz volt oldaniuk; másodsorban a színészek sem kaptak megfelelő elhelyezést, s a „horribilis lakbérék” igencsak megnövelték személyes problémáikat; harmadszor pedig a ligeti aréna „hatalmas” terében sem érvényesültek úgy előadásaik, mint egyébként bent a színházépületben.⁶² Faragó egyébként, a ligeti aréna hátrányain kívül Polgárék mesterkedéseinek tudta be kedvezőtlen fogadtatásukat, akik „majdnem minden embert külön terrorizáltak, hogy ne járjanak színházba”. Velük szemben Faragó – legalábbis kéziratos munkája szerint – csupa megértés és türelem, akinek legfőbb gondja megtalálni az együttműködés lehetőségét Polgárral. Még színi koncessziót is kért számára az egyik minisztériumi főhivatalnoktól, dr. Mathesiustól, aki hivatalában fogadta a rivalizálókat, és közölte Polgárral, hogy kettőjüknek az együttműködésen kívül nincs más lehetőségük, ellenkező esetben egyikük „feltétlenül elpusztul”, de Polgárral, így Faragó, „nem lehetett zöldágra vergődni”, és mindent magának követelt.

58 A pozsonyi sajtót idézi: Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 417–422. p.

59 Uo., 410. p.

60 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 47. p. – Egy, a hagyatékában található, azonosítatlan újságkivágaton olvasható, idekapcsolódó nyilatkozatában bevallja, hogy „A kedves, poétikus, lelkes lakosságú Kassa után” idegennek érzi magát Pozsonyban, nincs meg az összhang közte és az itteni külső-belső viszonyok között, teljesen elkedvetleníti a város „vérszegény karaktere, álmos hangulata”, „poézínélkülvalósága”, „lakosságának szűk életkerete”. Nem látja sehol a „meggyőződéses kultúrmagarságot”, akik színházba járnak, „kulturvonatkozásban nem állanak” megfelelő szinten, a közönség „tapintatlanul, nevetlenül viselkedik”, színészei alig várják, hogy visszakerüljenek Kassára. Összegezve, „szomorú impressziója” Faragónak, hogy „Pozsonyban a magyarság önmaga ássa kultúrájának sírját”. OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön 47. és 48. p. (iratok, sajtókiadványok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*). Ossy Alfréd: *Faragó és a pozsonyi közönség*, 657. p.

61 A szlovenszkói magyar színészet rendezésének ügye. *Kassai Újság*, 1921. február 18., 1. p.

62 Faragó színigazgató és a bécsi Carltheater. *Kassai Napló*, 1920. július 22., 2. p.

Egyszóval, jegyezte fel, „Ezek a Polgárék szédült emberek, társaságával együtt”.⁶³ Faragó Polgárt hibáztatta a szövetkezett ellenzéki pártok vezetői részvételével Losoncon létrejött, kettőjük közti békéltető megbeszélés sikertelenségéért is. Ezen a tanácskozáson Faragó egyebek közt azt is felvetette, hogy ketten együtt működtessék az összevont társulatot, oly módon, hogy Polgár vigye az igazgatói teendőket, Faragó pedig „csak” a „művészeti vezetés teljes biztosítékát” kérte magának, és nem értette, hogy a *destruktív* pozsonyi direktornak miért nem felel meg az ő *konstruktív* javaslata.⁶⁴ Viszont abból, hogy Faragó és Polgár között legalább a beszélő viszony újból helyreállt, némelyek a két társulat esetleges egyesülésére véltek következtetni, ami a *Kassai Újság* kommentárja szerint „olyan abszurd megoldása volna a szlovenszkói magyar színpadnak, amely keletkezése pillanatában magában hordaná a bomlás csírát”. Azt azonban a szóban forgó lap is megerősítette, hogy a két igazgató „kibékült egymással”, s arról tárgyaltak, miként segíthetné a kassai direktor Polgár társulatát.⁶⁵

Közben híre ment, hogy Faragó otthagyja a pozsonyi–kassai színtársulatot, és Bécsbe szegődik a Carltheater igazgatójának. Először a *Kassai Újság* szellőztette meg a hírt (de szólt róla a pozsonyi *Magyar Újság* is), amit a direktor megerősített, és szeptember 1-ében jelölte meg császárvárosi munkakezdésének időpontját, hozzátéve, hogy „bécsi állása egyáltalán nem zárja ki itteni működése intenzitását, és elfoglaltsága ellenére is a legteljesebb mértékben fog megfelelni a pozsonyi közönség művészi követeléseinek”. Azt is elmondta, hogy egyrészt Bécsbe felesége, Biller Irén is követi, aki a következő évadban vendégként szerepel majd Pozsonyban, másrészt pedig távollétében igazgatóhelyettese, Kolos Ernő intézi színháza napi ügyeit, művészeti vezetője pedig Bérczy Gyula lesz.⁶⁶ Faragó azonban végül mégis elállt a kecsegtető lehetőségtől, s mint feljegyzéseiből kiderül, ezúttal is budapesti utasításra, ahonnan Pekár Gyula – az időben vallás- és közoktatásügyi államtitkár – megüzente neki, ha otthagyja a posztját, „soha többé Magyarországra nem mehet”, és „soha többé nem láthatja édesanyját”.⁶⁷

63 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 47–48. p.

64 Faragó Ödön: Polgár Károly. In uó: 1933. *Írások és emlékek*, 98–99. p.

65 A szlovenszkói magyar színpad rendezésének ügye. *Kassai Újság*, 1921. február 18., 1. p.

66 Faragó átveszi a bécsi Carltheater művészi igazgatását. *Kassai Újság*, 1920. július 20. p.

67 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 48. p. – Kifelé, a nyilvánosság számára visszalépését szándéknak kedvezőtlen sajtófogadtatásával és az ellene irányuló támadásokkal indokolta. A kassai-pozsonyi színházak élén Faragó marad. Táviratban tudatja, hogy visszalépett a bécsi színház vezetésétől. *Kassai Napló*, 1920. október 5., 3. p. – A szlovák lapok egyébként ekkor is többször cikkeztek arról, hogy a szlovákiai magyar színházat Budapestről „dirigálják”, illetve hogy az „a magyar irredentizmus” céljait szolgálja, és államellenes tevékenységet folytat, és Faragó azért nem költözhet Magyarországra, mert a „magyar és magyarón” célok azt kívánják tőle, hogy Szlovákiai „örhlyén” [„na stráž” – T. L.] maradjon. Lásd többek közt: A. S. [Anton Straka]: Maďarská divadelná spoločnosť je dirigovaná z Budapešti. *Slovenský východ*, 1921. június 7., 1. p.; Maďarské divadlá na Slovensku v službách maďarskej iredenty. *Slovenský denník*, 1921. június 9., 2. p.; Nový dôkaz «činnosti» maďarského divadla na Slovensku. *Slovenský denník*, 1921. június 11., 4. p. stb. – A *Slovenská politika* egyik cikke a Vigadót is attól félti, hogy ott Polgár a magyar „irredentizmusnak egy újabb bástyáját” szeretné kiépíteni azzal, hogy egy új kabaré létrehozását tervezi a patinás épületben. Spišský Slovák o kresťansko-sociálnej strane. *Slovenská politika*, 1921. szeptember 29., 1–2. p.

Nem sokkal volt jövedelmezőbb Faragó rákövetkező, kassai évada sem, ahol novemberben kezdték meg előadásait. Ráadásul a hatóságok Faragó tudomására hozták, hogy a pozsonyi évadot a jövőben a két nyári hónapra – júniusra és júliusra – korlátozzák, s a kassai idényt is rövidebbre szabják.

A Pozsonyból kiharancsolt Polgár Károlyék ezalatt a kisebb(-nagyobb) városokba kényszerültek. Bár Bérczy Jenő továbbra is Érsekújvár környékén tájolt, Polgár társulata – egy 1920. tavaszi losonci vendégszereplés után – szintén az újszülött Szlovákia nyugati régióiban: Léván, Komáromban, Érsekújvárott keresett játékhelyeket, 1920 júliusában pedig szívesen látott vendégként tért vissza Komáromba, ahol már az előző, 1919-es esztendő tavaszán és nyarán – májusban és augusztusban – is közmegelegedésre szerepelt.

Polgár-párt vs. Faragó-párt

A magyar színészet (játék)lehetőségei az 1920-as évek elején Csehszlovákiában tovább szűkültek. Pozsonyban például, mint említettük, a magyar színészek teljesen kiszorultak a városi színházból, s azt csupán a két nyári hónapra kaphatták meg. Ez ügyben éles ellentét feszült a Színügyi Bizottság és a városi közgyűlés között. A Színügyi Bizottság szerint ugyanis minden olyan törekvés, amely a Városi Színház ügyeibe való beavatkozást szorgalmazza, a „Város tulajdonjogának korlátozását jelenti”, mivel „a színiévadok felett kizárólag Pozsony városa dönthet”. A közgyűlés azonban 1921. augusztus 19-én, háromórás vita után 16:11 arányban azt a határozatot hozta, hogy a színház kérdését „sürgős javaslatlattel végett” visszautalják a Színügyi Bizottság elé, a Városi Színházat pedig szeptember 1-jétől a (cseh)szlovák társulat rendelkezésére bocsátják. Ezt követően a Zsupáni Hivatal azt közölte a város illetékeseivel, hogy a szlovák társulat egészen április 20-ig marad a Városi Színházban, ezért a többivel kapcsolatban a Színügyi Bizottság – a helyzet végleges rendezéséig – dolgozzon ki egy újabb tervezetet. Augusztus 24-én a Színügyi Bizottság bizalmas tanácskozáson tárgyalta meg a magyar, illetve a német társulat színiévadának beosztásával kapcsolatos fejleményeket, de döntésre nem került sor, mert „a k é t álláspontot, hogy tudniillik 8-hónapos legyen a csehszlovák színiszézon, illetve a magyar és német színészet is megkapja azokat a jogokat, amelyek megilletnék: nem lehetett összeegyeztetni”. A Bizottság álláspontja november 25-ére azonban valamilyen okból teljesen megváltozott, amikor is megszavazta a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet azon kérelmét, hogy a Városi Színházat 1922. április végéig ők vehessék bérbe. Ezek után, december 14-én, 11:7 szavazattal a Városi Közgyűlés is megerősítette a bizottság döntését, vagyis a magyar és a német társulat csak a nyári hónapokban tehette be a lábát a Városi Színházba.⁶⁸ De még ez sem volt elég. A Színügyi Bizottság 1922. január 29-én újabb ülést tartott, mely megerősítette ugyan, hogy a nyári színiidényen a magyar és a német társulatnak május 1-je és augusztus 31-e között kellene osztozkodnia, de mivel a Városi Színházat július 20-a és augusztus 10-e között tatarozzák, a két társulatnak együttesen csak két

⁶⁸ Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 412–414. p.

hónap jut. Nyilvánvalóan ez a helyzet a város magyar közösségét alternatív megoldások fontolgatására is ösztönözhatta.⁶⁹ Egy ilyen törekvés jele lehet bizonyos Lévay József pozsonyi lakos elképzelése, aki a Város előljáráshoz benyújtott kérelme szerint a Vármegyeház téren a Mihálykapu, illetve a Bástya utcákra is átnyúló, háromemeletes épülettömböt kívánt építtetni, melynek udvarán a Városi Színház befogadóképességét is felülmúló kőszínházat szeretett volna felhúzni.⁷⁰ A Bizottság javaslata végül az volt, hogy a német idény tartson május 1-jétől június 15-ig a Városi Színházban, ahol Faragó társulata június 16-tól július 20-ig léphetne fel, július 21-től augusztus végéig pedig a ligeti Arénában. Cserébe viszont a német direktor és Faragó „pályáztatás mellőzésével” megkapják nyárra a koncessziót.⁷¹

1922. január 3-án jelentős eseményre került sor Pozsonyban: egynapos munkalátogatásra a városba érkezett dr. Edvard Beneš csehszlovák miniszterelnök, akit a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium, valamint a megye és a város előljárási reggel nyolc órakor katonai tiszteletadás mellett a főpályaudvaron üdvözöltek. A nap folyamán Beneš a minisztérium épületében egymás után fogadta a kívánságaikkal sorban érkező városi, valamint pártvezetőket és küldöttségeket, többek között a város Metod Matej Bella zsupán és dr. Emerich Zimmer polgármester vezette hatos bizottságát is, amely egy, Pozsony gazdasági és pénzügyi helyzetével, valamint legégetőbb szükségleteivel foglalkozó memorandumot is átnyújtott a kormányfőnek (a hatos bizottságnak Molec Dani, nyugalmazott városi főügyész, keresztényszocialista képviselő is tagja volt, aki az emlékirat átadása után magyarul szövegezte a miniszterelnökhöz).⁷² Molec a délutáni órákban pártja küldöttségével egy következő kormányfői meghallgatáson is részt vehetett, amikor is Haverla Péter virágvölgyi plébánossal és Szappanos Lajos építőmesterrel a „pozsonyi őslakosság sérelmeit” terjesztették egy emlékiratban a miniszterelnök elé. Ebben többek között az 1919-ben elbocsátott, valamint a továbbra is szolgálatban tartott, de a cseh, illetve a szlovák nyelvet nem ismerő, ám megfelelően képzett közalkalmazottak, a nyugdíjasok, a gazdák, a kereskedők, a munkanélküliek ügye mellett hangsúlyozták, hogy a kormány „kulturális és nyelvi politikája” sem felel meg a „demokrácia elveinek”. Így a „város tulajdonában lévő” színház elvétele a „magyar és német törzslakosságtól”, továbbá a magyarnak mint bírósági tárgyalási nyelvnek a megszüntetése „mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szlovákiai törzslakosság a viszonyok miatt végleg elkeseredett”, és ha „ezt a rendszert felelős kormányzati tényezők nem orvosolják és alantasaikat [értsd: alacsonyabb rangú beosztottjaikat – T. L.] nem kényszerítik a méltányosság, igazságosság és emberiség útjára, annak következményei már nagyon hamar mutatkozni fognak”.⁷³

69 Például már a városi tanács egyik korábbi, 1921 májusában megtartott ülésén felmerült, hogy a Városi Színházat a (cseh)szlovák színház részére eladnák az államnak, a német és a magyar társulat számára pedig új színházépületet építenének. Městská divadliní komise... *Bratislavský denník*, 1921. május 24., 2–3. p.

70 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 438. p.

71 Uo., 427. p.

72 Neumann 1922 (kézirat): 7., 9. p.

73 Uo., 9–12. p.

A színügyi bizottság a szóban forgó 1922-es esztendőben január 12-én ülésezett első ízben, melyen annak tagjain, valamint Zimmer polgármesteren és Maršík zsupán-helyettesen és további városi notabilitásokon kívül Faragó Ödön és Rudolf Beer színigazgatók is részt vettek. Az eredmény: a német és a magyar színtársulat városi színházbeli előadásaira a május 1-je és augusztus 31-e közti időszak jutott, ám a két igazgató egyezsége alapján a magyar színészek jártak rosszabbul, akik csak a június 16-a és július 20-a közti időszakot tölthették a kőszínház épületében, s idejük hátralevő részében be kellett érniük a ligeti Arénával. S ugyanitt, a színügyi bizottságban, immár nem először vetődött föl – ezúttal Raab Mihály keresztényszocialista képviselő jóvoltából – egy új, a magyar és a német társulatnak egyként otthont adó színházépület kérdése, amit Hoffmann János szociáldemokrata képviselő egy magyar és egy német színpártoló egyesület létesítésének az igényével egészített ki, mert csak ilyképpen lehetne megmenteni „a csehektől halálra ítélt magyar és német színészeti ügyét”.⁷⁴ A színügyi bizottság évadelosztásra vonatkozó határozata a február 6-án kezdődött városi közgyűlés másnapján került szóba, amikor is – először – a német nemzetiségű Szloboda Károly keresztényszocialista képviselő erősen kifogásolta, hogy a tanács a Vigadó nagytermét is a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezetnek utalta ki, jóllehet az a Városi Színház épületét is nyolc teljes hónapon keresztül használhatja. Másnap tovább folytatódott a színház és a színiidény elosztása körüli vihar, amikor a városi tanács a színügyi bizottság döntésének jóváhagyását javasolta a közgyűlésnek, mire az ugyancsak keresztényszocialista Szappanos Lajos – a csehszlovák pártok képviselőinek zajongása és bekiabálásai közt – elutasította a mindössze négy hónapos magyar és német színiévadot, és „az őslakosság jogainak lábbal való tiprását”.⁷⁵ A botrány akkor csúcsozott ki, amikor Milan Ivanka ügyvéd, képviselő magából kikelve ócsárolni kezdte a magyarokat, akik „állatbőrökbe burkolva jöttek Ázsiából Európába”, ahol „a szláv kultúra emlőin táplálkoztak”, s cserébe „ezer évig elnyomták a szlovákokat”, majd nagy hangon bizonygatta, hogy „most ők fogják a magyarokat ezer évig elnyomni”.⁷⁶ Mire a szintén kereszténydemokrata Jarabek Rezső – aki az Országos Keresztényszocialista Párt német osztályát képviselte – éles hangon visszautasította Ivanka vádjait és hangnemét, a szociáldemokrata Chrobasinszky János és Hammerl Gyula pedig az őslakosok jogai és kulturális igényei iránti nagyobb érzékenységet követeltek. A mintegy másfél órás vitát Zimmer polgármester azzal zárta, hogy kerek percc kijelentette: a képviselő-testület vagy elfogadja a színügyi bizottság és a tanács javaslatát, vagy sem magyar, sem német színiévad nem lesz a Városi Színházban.⁷⁷ Ezután már természetesen nem volt értelme a további vitának.

74 Uo., 15–16. p.

75 Uo., 19–20. p.

76 Uo., 20. – Mellesleg a turóci nemesi származású Ivanka Eperjesen és Rimaszombatban járt középiskolába, majd az eperjesi Jogakadémia után Budapesten fejezte be jogi tanulmányait 1899-ben. Kivette részét a szlovák kulturális életből – egyebek közt a műkedvelő színjátszás szervezéséből is –, majd 1907-ben megválasztották a magyar országgyűlésbe képviselőnek, ahol azonban állam- és nemzetellenes bujtogatásaiért felfüggesztették a mandátumát, és 1909-ben egy év börtönbüntetésre ítélték, amelyet a váci börtönben töltött le. *Slovenský biografický slovník (II.)*, 498. p.

77 Neumann 1922 (kézirát) 20–21. p.

Faragó társulata katasztrofális helyzetbe került, melyben a nehezen szerveződő, a csehszlovák hatóságok által mind megalakulásában, mind működésében akadályozott, de a kisebbségi magyar társadalom széthúzása és érdektelensége következtében késedelmes jóváhagyása után is csak minimális hatásfokkal tevékenykedő színpártoló egyesület támogatására sem számíthatott (pontosabban, 1921 elején még névleg sem létezett a Színpártoló). A direktor szinte sziszifuszi küzdelmet folytatott a fennmaradásért. Bár hívták őt színházat alapítani Bukarestbe, színigazgatónak Nagyváradra, Miskolcra, s most is egyre komolyabban foglalkozott a távozás gondolatával, s ha igaz, azon ügyködött dr. Mathesius kormányreferensnél, hogy Polgár kapjon helyette koncessziót, Szlovákia új teljhatalmú minisztere, dr. Jozef Kállay azonban hallani sem akart Faragó távozási szándékáról, és kijelentette: „Ameddig maga itt van, addig lesz magyar színészet”, majd megkérdezte: „Miért nem alakítanak a nagy magyar hazafiak Színpártoló Egyesületet?”, hozzátéve, hogy „Szónokolni tudnak a magyar urak, de pénzt azt nem adnak”. Faragó ezt követően kereste meg – följegyzései szerint – a magyar szövetkezett ellenzéki pártok vezetőit: Szent-Ivány Józsefet, dr. Törköly Józsefet és dr. Giller Jánost egy színpártoló egyesület alakításának ügyében, azután Körmeny-Ékes Lajoshoz vezetett az útja Kassán. Közben 1921 áprilisától július közepéig Losoncon szerepelt társulatával,⁷⁸ majd másfél hónap (nyári) szünet után, szeptembertől 1922 januárjáig Kassán, ezt követően egy hónapig Rimaszombatban, azután Tornalján, illetve Füleken tartott színiidényt, hogy végül márciusban újabb két hónapra Kassára menjen vissza, de „a szezon csúfos bukással végződött”. Faragóék vergődése Losoncon folytatódott, ahol június 1-jéig teljesen csődbe mentek, annyira, hogy hitelezőik még a színházi díszleteket is lefoglalták, s jóformán arra sem maradt pénzük, hogy elutazzanak Pozsonyba. Nem csoda, ha 1922. június 16-án Faragó „kínpadra feszített idegekkel”⁷⁹ érkezett meg társulatával a koronázó városba, melynek jelesebb tagjai közé ekkor Buday Ilonkát, F. Biller Irént, Gazdy Arankát, továbbá Farkas Pált, Fodor Artúrt, Földényi Lászlót, Justh Gyulát és Vágó Artúrt lehetne sorolni, társulati titkára pedig ekkor már a szintén Polgártól jött Iván Sándor volt. Mi több, színészcsapatát is sikerült huszonnégy kardalossal kiegészítenie. A Városi Színházban június 16-a és július 23-a között 14 darabot adtak elő (többek közt *Az ember tragédiáját*, a *Bánk bánt*, Herczeg Ferenc *Bizáncát* és Karel Čapek *R. U. R.-ját*, továbbá a *Tartuffe-t*, de volt *Gül Baba-*, *Luxemburg grófja-* és *Csárdáskirálynő*-bemutatójuk is). A ligeti Arénába július 25-e⁸⁰ és augusztus

78 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 411. p.

79 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55. p. – Közben, az induló s a kurta évad végére ki is múlt *Színház* és *Mozi* legelső, Faragóék érkezésére megjelent számában Gellért Jenő köszöntötte cikornyás, hangzatos szavakkal a kassai színészeket: „Pozsony városa, a régi magyar főváros, Szlovenszko magyarságának ma is egyik központja 15 hétre látja vendégül a hazátlan magyar Múza harcosait, s ezek érdekében, rajtuk keresztül a magyar kultúra érdekében, minden magyar zivnek egyetlen nagy testvéri összedobbanásban kell éreznie, hogy a kulturális tradíciókkal bíró Pozsony magyarságára az az egyetlen komoly feladat hárul, hogy erejének, kultúrfőlényének magyaros, lelkes megmozdulásával meg kell menteni Pozsony számára, Szlovenszko számára a magyar színészetet.” Geje 1922, 2. p.

80 Itt eredetileg július 24-én kezdtek volna, de a nagy vihar miatt mindjárt az első előadásuk elmaradt. Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55. p.

20-a közé harminchárom darabjuk jutott, jobbára a könnyűműfajbeliek közül is a könnyedebbekből. Színháza súlyos helyzetéről 1922 júliusában dr. Martin Mičurát, Szlovákia teljhatalmú miniszterét is tájékoztatta. Levelében egyebek között arról is szólt, hogy a szigorú előírások miatti kényszerűségből ugyan arra is rászorul, hogy színházában csehszlovák állampolgárság nélküli színészeket is alkalmazzon, de maga a legteljesebb mértékben lojális az állam iránt, s ennek bizonyítására kész csökkenteni magyarországi színészei számát is. Mire a *Slovenský východ* fölényeskedve megjegyezte, hogy Faragónak bár valóban „a magyar színházi kultúrát kellene ápolnia Szlovákiában”, de korántsem „államellenes szellemben”.⁸¹

Szorosan hozzátartozik e napok eseménytörténetéhez, hogy – még Faragóék megérkezése előtt – Polgár Károly, június 8-án, a Városi Színház színpadán, Pozsonyban ünnepelte színészi pályafutásának negyvenedik évfordulóját. Ez alkalomból egykori társulatának tagjaival (Bérczy Gyulával, Falus Imrével, Somogyi Károllyal, Ungváry Ferencsel), valamint pozsonyi német színészek közreműködésével – a közönség rokonszeny-megnyilvánulásaitól kísérve – *Az ember tragédiáját* adták elő, melyben az ünneptel színidirektor a számára évtizedek óta mindig nagy sikert hozó Lucifer szerepében „jeleskedett”,⁸² míg Ádám szerepét Beregi Oszkár, Éváét pedig a budapesti Nemzeti Színház kiválósága, Paulay Erzsí játszotta; a zenei vezető Albrecht Károly volt. Amikor viszont három héttel később, meglehetősen vakmerő módon Faragó is műsorára tűzte Madách remekét, a közönség azzal fogadta vállalkozását – nyilvánvalóan a nem sokkal korábbi Polgár-féle jubileumra gondolva –, hogy látott már Pozsonyban jobb *Tragédia*-előadást is (pedig Ádám szerepét itt is Beregi Oszkár játszotta). De ezúttal nem segítettek Faragón a magyar fővárosbeli további hírességek sem: az Amerikából épphogy hazatért Rátkay Márton (a *Csárdáskirálynőben*, a *Luxemburg grófjában*, a *Cigánygrófnőben*, a *Hivatalnok urakban*, a *A kis kadétban*, a *Mágnás Miskában*, a *Pillangó főhadnagyban* és a *Liliomban*),⁸³ a vígszínházi Makay Margit és Kertész Dezső (mindketten a *hattyúban*, a *Heidelbergi diákéletben* és a *Mi ketten...*-ben), a Nemzeti Színház rendezőként, műfordítóként és színházi szakíróként is jelentős, az egyik legnagyobb magyar Molière-színészként számon tartott, s mindössze néhány héttel pozsonyi vendégszereplései után, még ugyanazon év szeptemberében elhunyt Ivánfi Jenő (a *Tartuffe*-ben, a *velencei kalmárban* és *III. Richárdban*). De most nem hatotta meg a közönséget az első nagy budapesti sikereit akkoriban arató, egy-két évvel korábban éppen Pozsonyban – és Polgárnál – feltűnt Honthy Hanna sem (a *Csárdáskirálynőben*, a *Fifiben*, a *legénybúcsúban*, a *nebántsvirágban* és a *pacsirtában*), akivel Faragó is elégedetlen volt. Emlékezete szerint a primadonna meghívását egyébként is a kassai társulat későbbi színigazgató riválisa, Földes Dezső erőltette – márpedig ő „szintén

81 –ò.: Čo bude s maďarským divadlom na Slovensku. *Slovenský východ*, 1922. július 5., 1. p.

82 „Az ünneplésnek nem volt se vége, se hossza. Polgár Károly könnyekig meghatva mondott köszönetet kedves közönségének...” Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 427. p. – Lásd még pl.: Antal 1922, 5. p.

83 Rátkayról Faragó azt írta kéziratában, hogy „semmi anyagi előnyt nem jelentett a színtársulatnak”, ami annál fájdalmasabb lehetett számára, mert a fővárosi – mai kifejezéssel mondván – „megasztár” ráadásul még a feleségét, Biller Irént is elszerette tőle. Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55., 56. p.

inkább Polgár szvitjéhez tartozott, és a maga számára kovácsolta a jövőt” –, de a „pozsonyi közönségnek nem kellett a darab, amiben fellépett”: ez *A Fifi* volt, Földes rendezésében).⁸⁴ Bár a kritika a *R. U. R.*-t, a *Bánk bánt*, a *Bizáncot*, a *III. Richárdot* és *A velencei kalmárt* még elismerésben részesítette, de Molnár Ferenc *A hattuján*, Kálmán Imre *Tatárjárásán* már fanyalgott, s *A Fift* is „A feledés homályát méltán megérdemlő darabnak” nevezte.⁸⁵ A fentiek következtében (is) Faragó arra kényszerült, hogy „a látogatottság hiánya”, a „közönség teljes közönye”, a „tíz nap óta tartó arénai évad” csekély bevételei miatt, 1922. augusztus 5-i kelettel, segítségkérő levéllel forduljon a nyilvánossághoz: „Én szegény ember vagyok, három év vándorlása, a nagy társulattal való faluzás mindenemet felemészttette, és újabb hiteleket már nem vehetek igénybe. Nekem nincs tőkém, én a társulatot kizárólag a napi bevételekből tudom fizetni, és miután a napi bevételek még csak megközelítőleg sem voltak elegendők a tagok fizetésére: így állott elő az a kétségbeejtően tragikus helyzet, hogy színészeim fizetését elsején nem tudom kiadni. [...] A szlovenszkói egyetlen magyar színtársulat fennmaradásának kérdése nem az én magánügyem. A színház nem érettem, hanem a szlovenszkói magyarságért van. És amit kérek a magyarságtól, azt nem magamnak, hanem a társulat 86 tagjának kérem. Hogyha a magyarság azt akarja, hogy a magyar színház életben maradjon és működjék, akkor lehetővé is kell tennie a működést és meg kell hoznia azt a csekély áldozatot, hogy az előadásokat látogattja. [...] A feloszlásért és annak következményeiért nem engem fog terhelni a felelősség. Pozsony magyarságára fog hárulni az ódiom, amely magyarság hat hét óta nyugodtan, apatikusan nézte a társulat vergődését, és engedte, hogy az egyetlen magyar színtársulat éppen e városban jusson a feloszlás stádiumába.”⁸⁶ Majd augusztus 6-án nyilatkozatot tett közzé, melyben arról tájékoztatta a szeptember 1-jétől társulatához szerződött tagokat, hogy szerződésük – miután a Minisztérium elszabotálta a koncessziójukat – érvényét veszítette, „Mindenki szabadon rendelkezhet tehát jövőjével”.⁸⁷ Ilyen körülmények között Faragó augusztus 16-ára társulati ülést hirdetett, melyen kijelentette, hogy miután nem vállalhat több anyagi áldozatot a színház működtetéséért, „a maga részéről befejezettnek nyilvánítja a pozsonyi magyar színiszezont”. (Kováts 1974, 48. p.) Mire társulata úgy határozott, hogy maga veszi kézbe sorsa irányítását, és tovább folytatják előadásait, amivel kapcsolatban külön felhívással fordultak a pozsonyi közönséghez. A pozsonyi teljhatalmú minisztérium azonban a direktor lemondását elutasította, koncesszióját egy évvel meghosszabbította, így az együttes szeptember 3-án már ismét az ő irányításával kezdte el a kassai idényt. A *Híradó* azonban még a

84 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 56. p. – Persze tudni kell, hogy a fővárosi hírességek nem pusztán magyarságmentő gesztusból és kulturális missziót teljesítve vállaltak vendégszerepléseket a szlovákiai magyar színpadokon (is); fellépéseikért borsos gázsit kértek s kaptak a kisebbségi sorsba került direktoroktól. A *Világ* pozsonyi tudósítója épp Rátkai vendégszereplése kapcsán teszi szövé, hogy „Felvidék valóságos kis Amerikává lett a budapesti színészek számára, akik itt három-négy fellépéssel öt-nyolcezer koronát kereshetnek, tehát akár négy-százezer magyar koronát”. *Világ*, 1922. augusztus 6., 16. p.

85 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 433., 435–437. p.

86 Faragó Ödön: *A magyar közönséghez. Híradó*, 1922. augusztus 6., 4. p.

87 A pozsonyi magyar színház válsága. *Uo.*, 1922. augusztus 7., 5. p.

következő héten is arról cikkezett, hogy a pozsonyi magyar játékszín ügyében teljes fejtelenség és káosz uralkodik, a társulat egy része elmenekült Pozsonyból, a maradtak egymással torzsalkodnak, körükben „párt-harc” dúl.⁸⁸ Mi több, 1922. augusztus 17-én az ellenzéki pártok Vezérlő Bizottsága is foglalkozott a szlovákiai magyar színészet válságos helyzetével, amikor is előterjesztésében Dzurányi László helytelenítette a két színingazgató, Polgár és Faragó „egyeduralomért”, „kizárólagos koncesszióért” folytatott harcát, amelynek az lett a következménye, hogy „a maguk pillanatnyi sikeréért a magyar színészet érdekeit szolgáltatták ki a kezeit dörzsölő csődpolitikának”. Pedig a „vérevesztetten agóniában” fekvő magyar színészet nem Polgáré, de még csak nem is Faragóé, hanem „az egész magyarság nemzeti kincse”. Ezért a legteljesebb mértékben elítéli azt az „elfogultságot és önzést”, amely legkárosabb megnyilvánulásaként „a magyar színi kultúra megmentésére és fölvirágoztatására mindkettő egyedül önmagát tartotta alkalmasnak”. S ebben a helyzetben vakság nem látni, hogy „A végleg elmérgesedett személyi harc” tulajdonképpen a „hatalom politikájának” a malmára hajtja a vizet, melynek legfőbb célja, hogy „a végtelenségig húzza a stagnáció állapotát s alkalmas időben rámérhesse a magyar színészetre a halálos csapást”.⁸⁹

A társulatnál eluralkodott anarchiát kárhoztatva, *A magyar színészet süllyedő hajóján* című cikkében a *Kassai Napló* is kongatta a vészharangot a pozsonyi magyar színészet fölött: „...ami a színpadon folyt, az nem próba, hanem egy befejezett tragédia volt. A szlovenszkói magyar színészet pusztulásának tragédiája.” Majd, tovább: „A társulatnál kitört az anarchia... A társulat kebelében nyíltan föllépett egymással szemben a Faragó- és a Polgár-párt. Az előbbinek a Carlton, a Polgár-pártnak a Vigadó volt a kortestanyája. A pártoskodás annyira elfajult, hogy egyes színészek saját direktoruk ellen intrikáltak, a közönség körében nyilatkozatot írtak alá, hogy Polgár direktióját kívánják.” Amit természetesen a szlovák sajtó is kihasználta a magyar színészet visszaszorításának szükségét hangoztatva; különösen a *Slovenská politika* dolgozott – a *Kassai Napló* szerint „különböző irredenta blöffökkel” – Faragó ellen.⁹⁰ Ami pedig az ún. „állampolgársági színészetet” illeti, azaz hogy „Szlovenszkó területén csakis itteni illetőségű színészek” szerződethetők, egyet jelent a „magyar színészet lefokozását és leromboltatását” célzó „legnagyobb barbársággal”. Ezért lenne szükséges, ha az ellen-

88 A lap augusztus 23-i számát idézi Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 430. p.

89 Azonosítatlan újságkivágat. OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön hagyatéka, 47. és 48. p. (iratok, sajtókivágatok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*).

90 *A magyar színészet süllyedő hajóján. Kassai Napló*, 1922. augusztus 18., 3. p. – A szlovák lapok viszonylag nagy terjedelemben, illetve támadó szellemben foglalkoztak a Faragó társulatában és társulata körül kialakult helyzettel és magával Faragóval. Közülük szemléltetésként csupán néhány példát említve: a *Šibenica* (Akasztófa) című lap például nyíltan kérte Szlovákia teljhatalmú miniszterét, dr. Jozef Kállayt, hogy utasítsa el Faragó koncessziós kérelmét, mert a színidirektor „Csehszlovákia esküdt ellensége” (Háber-Svätöjányky, Ferdinand: Pán Minister! *Šibenica*, 1922. április 22., 1–2. p.); egy kassai szlovák lap arról írt, hogy Faragó és a szlovenszkói magyar színészet tulajdonképpen a magyar lakosság bojkottja miatt került nehéz helyzetbe (Pred zánikom maďarského divadelníctva na Slovensku. *Slovenský východ*, 1922. június 15., 1. p.); a *Slovenská politika* Faragót budapesti kapcsolatai és „szlovákellenes gondolkodása” miatt támadta (Maďarské divadlo. *Slovenská politika*, 1922. július 9., 3. p.) stb., stb.

zéki pártok Vezérő Bizottsága megbízná parlamenti képviselőit, hogy az ügyben lépjenek kapcsolatba a teljhatalmú miniszteriummal, s parlamenti felszólalásaikkal is sürgessék a magyar színi koncesszió ügyének mielőbbi megoldását.⁹¹ Az „állampolgársági színészet” kérdését feszegette, hátulütőit vizsgálta a *Magyar Újság* cikke is, melynek már a címe is sokatmondó volt: *Tehetség helyett – honossági bizonyítvány*, s „álszociális problémának” nevezve az intézkedés indokát, a „tehetségtelenek rohamának” veszélyére hívta fel a figyelmet.⁹²

A Faragó és Polgár között „elfajult küzdelemmel” az iglói *Szepesi Híradó* is foglalkozott, s érezhetően a kassai direktor pártját fogta – aki korábban az iglói magyar nyelvű színjátszás folytatásáért is kiállt –, és kárhóztatta a Polgár részéről felvonultatott „denunciánsokat, spicliket, intrikusokat”, illetve azokat a „lelkiismeretlen kultúrbetyárokat, kik alacsony indulatokból a magyar színjátszás kompromittálásával intrikákat szőnek, hazugságokkal kilincselnek, rágalmakat súgnak be”.⁹³ Közben természetesen a szlovák sajtó is sűrűn kommentálta a két direktor párviadalát;⁹⁴ a városi színügyi bizottság is Szlovákia teljhatalmú miniszteréhez utalta a döntést Polgár legújabb koncessziós kérelme ügyében,⁹⁵ akiben – Faragó lehetséges utódait latolgatva – a *Robotnícke noviny* sem látta biztosítékát annak, hogy a színházat ne „politikai kortestevékenységre” használja.⁹⁶ Faragó később is nehezen viselte a pozsonyi viszonyokat – és a pozsonyiak vele szembeni állítólagos intrikáit, ellenszenvét –; 1925. április 23-án például a következő elkeseredett sorokat írta Pozsonyból Kassára, Sziklay Ferencnek: „A Híradó, hiába minden, nem változik. Nem akar kígyógyulni a Polgár-mániából és lehetetlenül sokat árt a közönségnél az ügynek. Megint felduzzasztja annak a hóbortos vén embernek a reménységeit [Polgár hatvanegy, Faragó negyvenkilenc éves volt ekkor – T. L.] és minden hiába. [...] Folyton nagyképűsködnek, mindig lobogós inget-gatyát rántanak magukra, ha a magyar színészetről van szó, azt hiszik, hogy itt nekik hazafiúi kötelességeik vannak, pedig mennél jobban akarnak valamit, annál inkább nem sikerül. [...] Mindig mentik a magyar színészetet és szándékosan rontják, mert hiszen nem olyan buták ők, hogy ne tudnák, hogy amit ők írnak, annak mindig az ellenkezője történik.”⁹⁷

Tehát semmi nem rendeződött el: Faragó a teljes anyagi csőd, együttese a szétzülés szélén állt továbbra is, s a háttérben folyó koncesszióharcok is élesedtek. Közben a miniszterium mégis úgy döntött, hogy – bár Faragó koncessziója még le sem járt – pályázatot ír ki a kassai–pozsonyi színtársulat igazgatására. A pályázatra négyen jelentkeztek: Polgár Károly, Kolos Ernő (Faragó igazgatóhelyettese), Iván Sándor (előbb Polgár, majd Faragó titkára) és Földes Dezső. Az addigi küzdelmekbe, csatározásokba jócskán belefáradt színész-direktort, kassai évadának végén, március 22-e és 25-e

91 OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön hagyatéka, 47. és 48. p. (iratok, sajtókivágatok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*).

92 Tehetség helyett – honossági bizonyítvány. *Magyar Újság*, 1922. május 23., 3. p.

93 A magyar színjátszás ügye. *Szepesi Hírlap*, 1922. szeptember 30., 1. p.

94 Lásd pl. Boj o divadelnú koncessiu. *Slovák*, 1923. február 24., 3. p.

95 Riešenie divadelnej sezóny v Bratislave. *Slovenský denník*, 1922. november 16., 5. p.

96 Riešenie maďarského divadla na Slovensku. *Robotnícke noviny*, 1923. április 7., 3. p.

97 OSZK Kézirattár, Fond 158. (Sziklay Ferenc hagyatéka), 24. doboz. Faragó Ödön levele Sziklay Ferenchez, Pozsony, 1925. április 23.

között – noha Pozsony ekkor még nem is döntött a pályázatról – hívei kisebb ünnepegsorozattal búcsúztatták el a kelet-szlovákiai városban.⁹⁸ A pozsonyi teljhatalmú minisztérium döntése csak ezután, április 13-án született meg, mellyel – egyetlen magyar fórum meghallgatása nélkül⁹⁹ – a koncessziót az addig meglehetősen háttérben levő, színházszervezésben és -vezetésben tapasztalatlan, ám annál ambiciózusabb színészrendező, Földes Dezső kezébe adta, akit később, egy helyütt, elődje, Faragó „a szlovenszkói magyar színészet egyik sírásójának” nevezett.¹⁰⁰

Források és felhasznált irodalom

Közgyűjtemények

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest)

Sziklay Ferenc hagyaték (Fond 158.)

Országos Széchényi Könyvtár Színház- és Zenetörténeti Tár (Budapest)

Faragó Ödön hagyaték (Irrattár, 47–48.)

Ungváry Ferenc hagyaték (Fond 235.)

Kéziratok

Faragó Ödön: *A szlovenszkói és ruszinszkói magyar színészet 25 éves története. 1918. évtől a szovjet felszabadítási harcokig.* Kézirat, 220. OSZK Színház- és Zenetörténeti Tár 47. és 48. sz. doboz. Faragó Ödön hagyaték.

Neumann Tibor, dr.: *Pozsony város képviselőtestületének működése – 1922* (fénymásolati példánya nálam – T. L.)

Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar színészet története I–III.* Kézirat, 604. OSZK Színház- és Zenetörténeti Tár Ms 235. Ungváry Ferenc hagyaték. – A kézirat másolati példánya.

Lexikonok

Encyklopédia dramatických umení Slovenska 1–2., A–L, M–Ž. Főszerkesztő: Mrljan, Rudolf. Felelős szerkesztő: Blech, Richard. Bratislava, Veda, 1989 (1), 1990 (2), 695 (1), 712 (2).

Enyedi Sándor 1999. *Rivalda nélkül. A határon túli magyar színjátszás kislexikona.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 416.

Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája I. Szerk.: Schöpflin Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest, 1928, 480.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990) II. Főszerkesztő: Mináč, Vladimír. Felelős szerkesztő: Valentovič, Štefan. Matica slovenská, Martin, 1987, 592.

Folyóiratok

Bratislavský denník (Pozsony): 1921

Déliab (Budapest): 1930

Híradó (Pozsony): 1919, 1922

Kassai Napló (Kassa): 1920, 1922

98 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 61. p.

99 *A Híradó* 1923. április 3-i számát idézi: Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 440. p.

100 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 37. p.

Kassai Újság (Kassa): 1920, 1921
 Magyar Újság (Pozsony): 1919, 1922
 Robotnícke noviny (Pozsony): 1923
 Šibenica (Pozsony): 1922
 Slovák (Pozsony): 1923
 Slovenská politika (Pozsony): 1921, 1922
 Slovenský denník (Pozsony): 1919, 1921, 1922
 Slovenský východ (Kassa): 1921, 1922
 Szepesi Hírlap (Igló): 1922
 Színház és Mozi (Pozsony): 1922
 Színházi Hét (Pozsony): 1919
 Világ: 1922

Cikkek, tanulmányok, gyűjteményes munkák, monográfiák

- 25 éve színész Gózon Gyula. *Délibáb*, 1930. július 19. In Színészkönyvtár. Letöltve: 2012. január 17.
- Antal Sándor 1922. Polgár Károly jubileumához. *Színház és Mozi*, június 15.
- A. S. [Anton Straka] 1921. Maďarská divadelná spoločnosť je dirigovaná z Budapešti. *Slovenský východ*, június 7.
- Balogh Krisztina–Nagy Zoltán 2011. Blahánétól a bokszoelig: a sokoldalú kaposvári színház. *Somogyi Hírlap*, október 22., online kiadás. Letöltve: 2012. 01. 17.
- Bendik, Martin 2011. Kontexty divadelných a hudobnodivadelných začiatkov v Prešporku – Bratislave. In *Studia Academica Slovaca* 40. *Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- Čavojský, Ladislav–Štefko, Vladimír 1983. *Slovenské ochotnícke divadlo 1830–1980*. Vydavateľstvo Obzor, Bratislava.
- Cesnaková-Michalcová, Milena 1981. *Premeny divadla. Inonárodné divadlá na Slovensku do roku 1918*. Bratislava, Veda.
- Cesnaková-Michalcová, Milena 2004. *Z divadelnej minulosti na Slovensku*. Bratislava, Divadelný ústav.
- Faragó Ödön 1933. *Írások és emlékek*. Užhorod, Lám Rt.
- Filep Tamás Gusztáv 2010. *Főhatalomváltás Pozsonyban. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Gabzdilová, Soňa 2011. Sčítanie obyvateľstva na Slovensku v roku 1950, maďarská menšina a historické súvislosti. *Historický časopis*, 2. sz., 263–284. p.
- Gál György Sándor 1973. *Honthy Hanna. Egy diadalmas élet regénye*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Galandová, Lena 1979. *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov 1918–1945. Odbor XV. Umenie. Časť I. Dramaticko-inscenačné umenie, divadlo, film, rozhlas na Slovensku Zväzok I., Díel 1–2. 1918–1928*. Martin, Matica slovenská.
- Geje [Gellért Jenő] 1922. Magyarul – magyaroknak. *Színház és Mozi*, június 15.
- Háber-Svătojánsky, Ferdinand 1922. Pán Minister! *Šibenica*, április 22.
- Hoza, Štefan 1953. *Opera na Slovensku 1–2*. Martin, Osveta.
- Ispánovics Csapó Julianna 2003. Egy zombori folyóirat a 20. század elején. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz.
- Jankovics Marcell, Dr. 2010. *Húsz esztendő Pozsonyban*. Második kiadás. H. n., Méry Ratio.
- Káich Katalin 1975. *A zombori magyar színművészet története és repertóriuma 1825–1918*. Újvidék, Hungarológiai Intézet.
- Káich Katalin: *Egy téves színháztörténeti adat nyomában*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/15765/hid_1995_03_11_kaich.pdf. Letöltve: 2016. november 20.

- Kováts Miklós 1974. *Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában 1918–1938*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Kóvári Orsolya: Honthy Hanna. *Terasz.hu*. Letöltve: 2012. január 17.
- Lajcha, Ladislav 2000. *Dokumenty SND 1. Zápas o zmysel a podobu SND 1918–1938*. Bratislava, Divadelný ústav.
- Lajcha, Ladislav 2014. Predvojnová Bratislava a František Tröster (1934–1937). In *Ze symposia ke 10. výročí narození prof. arch. Františka Tröster, 1–16*. (Divadelný ústav – Národní museum, Praha, 29. novembra 2014.) Letöltve: 2016. szeptember 30.
- Lajcha, Ladislav 2015. Zrod Slovenského národného divadla. Paradoxy budovy, divadla, mesta. 2015. szeptember 27. Letöltve: 2016. október 18.
- Laslavíková, Jana 2016. V centre pozornosti: Mestské divadlo v Prešporke v roku 1886–1920. *Musicologica*, 2016. szeptember 27. Letöltve: 2016. október 4.
- Magyar színháztörténet 1873–1920 II.* Főszerkesztő: Székely György. Szerkesztette: Gajdó Tamás. Budapest, Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.
- Olejník, Milan 2011. Reakcie maďarských politických elit na geopolitickú realitu Československej republiky. In *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918–1929*. Szerkesztette: Gabzdilová, Soňa és tsai. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV.
- Polgár Károly 1919. Válaszom Faragó Ödön kassai színigazgató úr 'Nyilt levelére'. *Híradó*, július 31.
- Sándor János 2003. *A szegedi színjátszás krónikája. A kőszínház és társulatainak története 1883–1944*. Szeged, Bába Kiadó.
- Schöpflin Aladár 1918. Hotel Imperial. Bíró Lajos színdarabja a Magyar Színházban. *Nyugat*, 5. sz. Letöltve: 2016. szeptember 19.
- Szalatnai Rezső 2014. A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között. In Tóth László: *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949. Emlékiratok, naplók, levelek, versek, novellák, egyéb írások*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Szőke József 1992a. Múltfaggató. Pozsony fekete karácsonya. *Új Szó*, december 23.
- Szőke József 1992b. Múltfaggató. Pozsony puszkaporos éjszakái. *Új Szó*, december 29.
- Szőke József 1993. Múltfaggató. Egy város meghódítása. *Új Szó*, február 5.
- Tóth László 1997. „...miként hajdan az apostolok”. *A komáromi magyar színjátszás története I. A kezdetektől 1945-ig*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Tóth László 2012. Egy hamvába holt kísérlet. Relle Iván kétnyelvű színháza és a Nyugat-magyarországi Híradó Pozsonyban 1899–1902 I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. sz., 85–106. és 3. sz., 129–146.
- Turczel Lajos 1967. *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava, Tatrán Magyar Üzem.
- Varga Éva: *Epizódok a kaposvári színház történetéből az 1860-as évektől 1911-ig*. Letöltve: 2012. január 17.
- Vašš, Martin 2011. Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918–1938). In *Studia Academica Slovaca* 40. *Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského.

LÁSZLÓ TÓTH

THE ENESCAPABLE PATH. THE HUNGARIAN THEATRE OF BRATISLAVA IN THE NEW CZECHOSLOVAKIA (1918–1924)

Throughout the city's history, the population of Bratislava had fundamentally restructured three times. Until the second half of the 19th century, for the geographical proximity of Vienna, the German element was determinant in the life of the city. Then, in the period from the 1860s up to 1918 it was the Hungarian language and culture that was forging ahead. After the change of state power in the years 1918–1919, the Slovak character of the city gradually strengthened. This process intensified again in the period of 1945–1948 by forced Slovakisation, rights deprivation, deportation and forced relocation of the non-Slovak (Hungarian and German) population, which was followed in the 1950s and 1960s by intentional mass settling of Slovaks in Bratislava. This obviously led to a restructuring of the city's ethnic character. By now, Bratislava as the capital of Slovakia and later of the independent Slovak Republic, has become an almost entirely Slovak city.

Consequently, even the first hundred years of the professional Hungarian-language theatre between 1820 and 1920 had also been a now and again interrupted period of struggle for existence, for gaining ground, for finding its place, for winning its civil rights. And if we take the period of the fifty years between 1880 and 1930, when the Hungarian-language theatre of Bratislava actually began to advance, we can see that within the first four decades it suddenly—from one day to another—lost ground, its *raison d'être*, then, by the end of the 1930s it completely ceased to exist. That is, in Bratislava two major switches of languages and cultures took place within fifty years—which is rare, even in a wider context. First it was the Hungarian language that gradually gained more and more of a hold from the absolute majority of the German language and culture, then, by suppression of Hungarian, the Slovak—and in some extent the Czech—character of the city had strengthened, thus providing a successful example of “nationalization of the place and the past”. This study observes the initial stages of the second change of Bratislava's language and culture, respectively, the processes preceding the change. Taking divergent approaches, it examines the many aspects of the changes affecting the city's Hungarian-language theatre in the light of the contemporary press, and it also pays special attention to Hungarian and Slovak theatre historiography.

Simon Attila – Tóth László

KIS LÉPÉSEK NAGY POLITIKUSA

Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező

„Mi magyar dolgozók mindig Benne bíztunk”

Két jelképes temetés a személyi kultusz idején

ILONA JUHÁSZ L.

„We, Hungarian Workers Have Always Trusted in Him.” Two Symbolic Funerals at the Time of the Cult of Personality

Keywords: symbolic funeral, Joseph V. Stalin, Klement Gottwald, cult of personality, political propaganda, culture of remembrance

Az államfők, vezető politikusok halálát és temetését a 20. század folyamán (is) általában országosan elrendelt gyász kísérte, és a sajtóban is kiemelt szerepet kapott az elhunytak méltatása. A korabeli lapoknak köszönhetően pontos képet nyerünk például Ferenc József osztrák császár és magyar király 1916-ban bekövetkezett halálát követő történések minden mozzanatáról. Az elhunyt uralkodó méltatása, majd a temetésről szóló beszámolók és a műkedvelő versírók alkalmi költeményei egyaránt megjelentek a lapokban. A regionális sajtóban egyebek között arról is tájékoztatták az olvasókat, hogy az adott megyét kik képviselték a temetési szertartáson, közzétették a hivatalos küldöttség névsorát is, s valamennyi felekezet templomában istentiszteletet tartottak az uralkodó emlékére. A temetést követően részletesen beszámoltak a temetés lefolyásáról, s általában közölték az elhangzott beszédeket is. Annak ellenére tehát, hogy rádió ekkor még nem volt, a lakosság kisebb-nagyobb mértékben közvetve vagy közvetlenül részese lett az országos gyásznak, és az uralkodó temetésének részleteit is megismerhette.

A rádió, majd a televízió elterjedésével a nemzeti/országos gyász is új dimenziókat kapott. Tanulmányomban a személyi kultusz virágzása idején 1953 márciusában csupán néhány nap eltéréssel elhunyt két kommunista vezető: a szovjet Joszif Visszarionovics Sztálin és a csehszlovák Klement Gottwald halálával és temetésével foglalkozom, adalékokat közölve, milyen formában jelent meg a nemzeti gyász Csehszlovákia magyarlakta falvaiban, illetve mit őrzött meg ebből az utókor emlékezete. Az alábbiakban az 1953-ban megjelent korabeli szlovákiai magyar sajtó híryanagának felhasználásán túl három faluban: a gömöri Rudnán valamint a mátyusföldi Alsó- és Felsőszeliben végzett kutatásaim során gyűjtött anyag alapján mutatom be a témát.

Joszif Visszarionovics Sztálin (1879–1953)

Joszif Visszarionovics Sztálin, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke és a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtitkára 1953. március 5-én hunyt el. A lapokban is megjelent hivatalos orvosi jelentés szerint halálát agyvérzés okozta. Adatközlőim

zöme azonban úgy vélekedett, hogy „eltették láb alól”, s nem is március 5-én, hanem jóval korábban hunyt el, csak valamilyen okból nem akarták nyilvánosságra hozni:

Sztalint megmérgezték, azért halt meg, mert már sok ellensége volt neki, már nem akarták, hogy ő legyen a vezető, hát eltették láb alól.¹

Sztalint megölték, mer már más akart a helyére ülni, ezér csak később monták be a hírt, hogy megbeszéljék, ki veszi át a helyét. Előre ki vót minden tervelve.²

Úgy halotam, Sztalint el keletet teni láb alól, ki keletet nyírni, mer már sok elensége vót, oszt azok mérgezték meg.³

Már igen útba vót a töbi komunistának, már nem mehetet úgy a dolog az oroszoknál, ahogy aztat ő csinalta, vége keletet vetni enek, amit csinalt, de oszt utána se let job a népnek.⁴

A hivatalos temetés és gyász Csehszlovákiában

A szocialista tábor más országaihoz hasonlóan a temetésig Csehszlovákiában is országos gyászt rendeltek el. A korabeli lapok tanúsága szerint a pártszervek utasítására a gyász rövid időn belül különféle külsőségekben is megnyilvánult. Az épületeket az alkalomnak megfelelően kidíszítették, a középületeken a fekete gyászlobogókon túl Sztálin gyászkeretes fényképe is megjelent. Feldíszítették az elesett szovjet katonák emlékműveit, valamint a köztéri Szálin-szobrokat is. A temetésig az egész országban tilos volt a zenés összejövetelek szervezése, beleértve a lakodalmakat is, sőt a színházi előadások, filmvetítések és más kulturális események is elmaradtak. A rádióban elsősorban Sztálinnal és a Szovjetunióval kapcsolatos műsorokat közvetítettek, amelyekben elsősorban pótolhatatlan érdemeit és nagyságát méltatták.

A munkahelyeken és az oktatási intézményekben egyaránt nagygyűléseket tartottak, s Sztálin érdemeinek felsorolásán túl fontos pontja volt ezeknek a részvénytilvánítás írásbeli kifejezése, azaz a részvénytilvánítási ívek vagy emlékkönyvek aláírása is. Később a járási pártbizottság aktivistái ezeket országszerte összegyűjtötték, majd – ha hihetünk a híreknek – Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságához juttatták el, ahonnan az ugyancsak a sajtóban megjelent hírek tanúsága szerint Moszkvába küldték tovább ezeket.

Sztálin halála természetesen a Csehszlovákiában megjelenő szlovák lapok mellett a magyar nyelvű sajtóban is központi téma volt, s egyebek között Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának magyar nyelvű napilapja, az *Új Szó*, valamint a Csemadok⁵ Központi Bizottsága által kiadott *Fáklya* című kultúrpolitikai lap is

1 Saját gyűjtés, 2006, Felsőszeli, 62 éves férfi

2 Saját gyűjtés, 1999, Rudna, 70 éves nő

3 Saját gyűjtés, 1999, Rudna, 65 éves férfi

4 Saját gyűjtés, 1999, Rudna, 69 éves férfi

5 A Csemadokot -ben alapították Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete néven, 1968-tól Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, 1990-től Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége, majd az önálló Szlovákia megalakulását követően 1993-tól *Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség* néven működik.

külön Sztálin-számot jelentettek meg. A különszámok tartalma nagyjából megegyezett,⁶ s természetesen az ország területén megjelenő valamennyi lap az elhunyt fekete gyászkeretes fényképével közölte a halálhírt.

A magyar nyelvű lapokban is megjelentek Sztálin kimagasló érdemeit és nagyságát méltató különféle műfajú írások és versek, mint például Gály Olga *A szíve itt marad*, Dénes György *Örökké él!* című alkalmi versei. Az *Új Szó* című napilapban a temetést követően jelent meg a többi között Dénes György költő tollából *Rozsnyó dolgozóit még egységesebbé kovácsolják ezek a nehéz napok* címmel⁸ egy „helyzetjelentés” amelyben a korabeli propaganda elvárásainak megfelelően „beszámolt” róla, mit jelentett a dolgozó nép számára Sztálin és az általa képviselt eszme, s milyen fájdalommal töltötte el a lakosságot e pártvezető halála. Különféle „spontán” olvasói levelek is megjelentek a lapokban, ezek szerzői mély sajnálatukat fejezték ki Sztálin halála miatt, azonban elsősorban „elévülhetetlen érdemeit” méltatták, illetve kifejezték a kommunista párt győzelmébe vetett hitüket és a párt iránti elkötelezettségüket. E „spontán”, a propaganda, a párthűség bizonyítására szolgáló levelek valójában felsőbb utasításra születtek.⁹ Egy példa a *Szabad Földműves* című hetilapból:

Még jobban összetartunk.

Nagy szomorúság érte a világ dolgozó népét. Minden békeszerető ember figyelme Moszkva felé irányul, ahol eltemették legjobb barátunkat.

Községünk dolgozói is mély gyászt éreznek szívükben. Könnyes szemű emberek, fiatalok és idősebbek, nők és férfiak állnak Sztálin elvtárs emléke előtt. Koszorúkat helyeznek el azon ember képénél, aki mindannyiunk őszinte barátja volt.

Ha a családban meghal az édesapa, akkor minden családtag szíve együtt dobban és összeforr. Így van ez Sztálin elvtárs halálánál is. Sztálin az egész világ dolgozóinak édesatyja volt. Ezért most még jobban összetartunk, még határozottabban harcolunk Sztálin

6 A Sztálin temetését követően megjelent lap tartalma: 1. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságától, a Szovjetunió Minisztertanácsától és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnökségétől [A párt valamennyi tagjához, a Szovjetunió valamennyi dolgozójához intézett közleménye], 2. Búcsúunk tőled Tanítónk és vezérünk, drága barátunk, szeretett Sztálin elvtárs! G. M. Malenkov gyászbeszéde, 3. L. P. Berija két és fél oldalas beszéde, 4. V. M. Molotov beszéde, 5. Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának, a Csehszlovák Köztársaság kormányának és a Nemzeti Arcvonal Központi Akcióbizottságának felhívása, 6. Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának és a Csehszlovák Köztársaság kormányának részvétlétvétele a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságához, a Szovjetunió Minisztertanácsához és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségéhez [Klement Gottwald és Antonín Zápotocký nevében], 7. Lenin és Sztálin zászlaja alatt haladunk tovább a szocializmus felépítése felé. Klement Gottwald elvtárs rádióbeszéde 1953. március 7-én, 8. Csehszlovákia dolgozó népének hűségesküje Sztálin elvtárs emlékének, 9. V. Široký 1953. március 9-én Prágában elmondott beszéde. A különszám végén több oldalon képekben mutatták be Sztálin életét, illetve a temetésről készült felvételeket.

7 *Alkotó Ifjúság*, 1953/március, 22. p.

8 *Új Szó*, 1953. március 18., 5. p.

9 Két ilyen „spontán” levél szövegét lásd a Mellékletben.

elvtárs ügyéért. Még jobban magunkévá tesszük Sztálin bölcs tanítását. Kiépítjük hazánkban a szocializmust, és megtörhetetlen védelmezői leszünk a békének. Sütti József – Perbete¹⁰

Sztálin jelképes temetése Csehszlovákiában

A központi gyászünnepeket március 9-én a csehszlovák fővárosban, Prágában tartották, amit egyenes adásban közvetítettek a rádióállomások. Ez alatt az idő alatt, ahol ez nem ütközött technikai akadályba (pl. kohók) – szünetelt a munka is. Ugyanebben az időpontban az ország valamennyi településén jelképes temetést tartottak, amelyeknek helyszíne a települések központi helye, vagy a kultúrház, esetleg más, több ember fogadására alkalmas középület volt. Az iskolákban is gyászünnepeket tartottak. Több településen, falvakban és kisebb városokban egyaránt szabadtéri jelképes temetést rendeztek, annak ellenére, hogy március elején még eléggé hideg volt az idő, ezekre általában kivezényelték a helyi oktatási intézmények tanulóit is. A ravatalon helyezték el a gyászkoszorúkat, a fekete textíliával bevont falra vagy állványra, esetleg a ravatalra pedig Sztálin gyászkeretes fényképe került. A gyárak, bányák és különféle üzemek fegyveres alakulata, a Népi Milícia tagjai egyenruhában és fegyverrel a kezükben vettek részt a gyászünnepeken. A korabeli felvételek tanúsága szerint az ifjúsági szervezetek (az úttörők, valamint a Szocialista Ifjúsági Szervezet) tagjai is egyenruhában vonultak ki a jelképes temetésre. Ahogyan az a temetéseken lenni szokott, a polgári lakosság fekete ruhát viselt. A Népi Milícia tagjai az úttörőkkel, illetve a Csehszlovák Szocialista Ifjúsági Szövetség tagjaival együtt általában díszőrséget álltak a ravatal mellett mindaddig, amíg a Prágában rendezett jelképes temetés rádióközvetítése véget nem ért.

A gyászszertartás ideje alatt bezártak az üzletek, vendéglők stb., majd a befejezését követően egy percre országszerte leállt a közlekedés is,¹¹ felzúgtak a szirénák, a mozdonyok fűtültek stb.

Klement Gottwald (1896–1953)

Klement Gottwald, az első csehszlovák munkáselnök, illetve Csehszlovákia Kommunista Pártjának elnöke Sztálin halálát követően 9 nappal hunyt el. A halál okaként tüdőgyulladást állapítottak meg. Ezt egyebek között azzal magyarázták, hogy megfázott Sztálin temetésén Moszkvában. A lakosság körében azonban az a vélekedés is elterjedt, hogy Sztálin temetésén megmérgezték, s ez a lassan ható mérge okozta halálát:

Úgy halotam, hogy Gottwaldot az oroszok teték el láb alól, őt is meg Sztalint is. Ő olyan mérget kapot, amitől később let roszabul, hogy senki se gyanakogyon az oroszokra, pedig ők vótak a tetesek. Hiába is írták az újságok, úgyis mindenki tuta, hogy mér halt meg, csak nem vót szabad beszélni róla, de úgyis tuta mindenki, mer hát mér halt vóna meg olyan hamar. Igen furcsa dolog vót ez, de hát nem lehetet elene teni, ki tugya mér nem

¹⁰ Szabad Földműves, 1953. 3. 15., 6. p.

¹¹ Új Szó, 1953. március 14., 1. p.

*vót jó az oroszoknak Gottwald? Hát így vót ez bizony, Gottwaldot bizony megmérgezték, ez az igazság...*¹²

Halála után Csehszlovákiában a gyász és a jelképes temetés körülményei szinte ugyanolyanok voltak, mint Sztálin halálát követően. Az épületeket feldíszítették, felkerült rájuk Klement Gottwald gyászkeretes képe, a sajtó ugyanúgy reagált, mint Sztálin halálának idején, külön Gottwald-lapszámok jelentek meg.¹³ Közölték a betegsége lefolyásáról szóló orvosi jelentést is. A magyar nyelven megjelent sajtóból ezúttal sem hiányoztak az alkalmi versek és a „spontán” levelek sem. Ezek szerzői általában ugyanazok voltak, mint Sztálin halála esetében, sőt a „spontán” levélírók között is akadt ismerős név, mint például a gútai Molnár Gézáé.¹⁴ Az elhunytat dicsőítő versek sem hiányoztak, lásd például Dénes György *Szívünkben hordjuk tanításod* című költeményét.¹⁵

Gottwald halála, 1953

12 Saját gyűjtés, 2001, Rudna, 67 éves nő

13 A *Fáklya* Gottwald-számának tartalma: Csehszlovákia Dolgozó népéhez! (Csehszlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága, a Csehszlovák Köztársaság Kormánya, a Nemzeti Akcióvonal Központi Akcióbizottsága), A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének távirata Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságához, a Csehszlovák Köztársaság Kormányához és a Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűléséhez (a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága, a Szovjetunió Minisztertanácsa, a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége), Klement Gottwald temetésén elmondott beszédek a prágai vár Spanyol-termében és a Vencel téren tartott gyásznagygyűlésen (Viliam Široký, Jan Drda, Antonín Zápotocký, N. A. Bulganyin).

14 A Gottwald halálára írt „spontán” levelet lásd a Mellékletben.

15 *Alkotó Ifjúság*, 1953/április, 31. p.

A díszítőelemek között Klement Gottwald gyászkeretes képe mellé odakerült Sztáliné is. A gyászbeszédekben Sztálin érdemeit is méltatták, hangsúlyozva az óriási veszteséget, amely e két politikus halálával érte a szocialista országok népeit. A korabeli lapokban közölt felvételek és hírek, valamint az adatközlők tanúsága szerint Gottwald gyászkeretes fényképén túl a mellszobrát is elhelyezték a jelképes temetés helyszínén. A központilag előírányzott kellékeken kívül valószínűleg több helyen más díszítőelemekkel is kiegészíthették a jelképes temetést, a felsőszei községi krónika bejegyzése legalábbis erre enged következtetni. Ebben a faluban helyet kapott egy prágai várat ábrázoló festmény is, amelyet kimondottan erre az alkalomra készített egy helyi mesterember.¹⁶ A jelképes temetés résztvevői a rádióból ezúttal már egy valódi temetés közvetítését hallgatták meg Prágából. A részvétnyilvánítási íveket és könyveket ugyanúgy összegyűjtötték, mint Sztálin halála esetében, ezek célállomása ezúttal Prága volt.

A jelképes temetések a lakosság emlékezetében

Az általam kutató három település községi krónikái közül csupán a Felsőszeliben találtam bejegyzést Sztálin és Gottwald halálára vonatkozóan. Mint más üzemek, szövetkezetek vagy települések esetében, Felsőszeliből is küldöttség utazott Prágába, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága utasítására személyesen és a magukkal vitt koszorúkkal is kifejezzék részvételüket a település lakossága nevében. A községi krónikába az alábbi sorokat jegyezték be:

1953. március 5-én 9 óra 50 perckor nehéz betegség után elhunyt Jozef Visszarionovics Sztálin, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége minisztertanácsának elnöke, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára.

A világ dolgozói személyével elvesztették védelmezőjüket. A polgárok és a helyi iskolák tanulói méltó ünnepséggel emlékeztek meg az elhunyt J. V. Sztálinról. Az elhunyt nagy Sztálin temetése 1953. március 9-én volt. Felsőszeliben a temetési gyászünnep a falu főterén valósult meg. A jelenlévők meghallgatták a rádióban a Moszkvából közvetített adást, amelyet J. V. Sztálin temetése alkalmából közvetítettek. A halál napjától az egész ország területén állami gyász volt elrendelve.

...Még el sem múlt a világ dolgozóinak J. V. Sztálin miatt érzett gyásza, s már egy másik szomorú hírről szereztünk tudomást. A Pravda [Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának lapja] március 15-én megjelent számában a következő hír jelent meg: „Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága a legmélyebb gyászsal tudatja a csehszlovák néppel, hogy 1953. március 14-én délelőtt 11.00 órakor Klement Gottwald, a Csehszlovák Köztársaság és Csehszlovákia Kommunista Pártjának elnöke rövid, de nehéz betegség után elhunyt.”

A felsőszei Helyi Nemzeti Bizottság¹⁷ gyásztermében katafalkot állítottak fel, amelyen részvétnyilvánító könyvet helyeztek el. A sok koszorú és virágcsokor, amellyel elhalmozták, a lakosság Klement Gottwald, csehszlovák köztársaság személye iránti nagy szeretetéről tanúskodott.

¹⁶ Felsőszeli községi krónika, 38. p.

¹⁷ A mai polgármesteri hivatal megfelelője.

1953. március 17-én egy delegáció koszorúkat vitt a prágai várba, ahol elbúcsúztak a nagy halottól. A delegáció tagjai voltak: Pavel Divičan, az EFSZ¹⁸ elnöke, Nagy Sándor, Szlovákia Kommunista Pártja helyi szervezetének elnöke és Kertész Rudolf, a felsőszei EFSZ legkiválóbb dolgozója.

1953. március 19-én 13.00 órától volt a Csehszlovák Köztársaság elnökének, Klement Gottwaldnak a temetése. Felsőszeliben a főtéren az EFSZ előtt volt felállítva a katafalk az elhunyt köztársasági elnök, Klement Gottwald mellszobrával. A háttérben a prágai várról készült festmény volt látható.

A festést Lachata Milan, az asztalosi munkát pedig Fečkovič Štefan és Bočkay Adam végezte. Sztálin és Gottwald elvtárs gyászünnepségén több mint 2000 személy vett részt. A gyászünnepségen Pavol Divičan, Nagy Sándor és Hegedűs József mondott beszédet.¹⁹

A sajtóban megjelent hírek és beszámolók nagy jelentőséggel bírnak a kutatás szempontjából, ugyanis mind Sztálin, mind pedig Gottwald halálára, illetve a jelképes temetésekre a három kutatott településen csupán az idős korosztály képviselőinek kis része emlékezett, többen közülük csak egy-egy mozzanatra. Egy rudnai adatközlő kivételesen aránylag részletesen beszámolt az akkori eseményekről:

Hát én nem igen emlékszek pontosan, de vótak olyan könyvek, vagy mik, olyan papírok oszt azt keletet mindenkinek aláírni, osztan elviték ezeket az oroszoknak, talán egész Moszkvába viték, olyan stafétával vagy mivel, mind május kilencedikekor szokták it nálunk régebben... A temetésen it a faluba vót valami ravatal, osztan a katafaldon²⁰ ot vót a képe Sztalinak, meg olyan őrségféle is vót, a milicisták inen a bányából vótak felötözve aba az egyenruhájokba, ami nekik van, meg a puskájok is velek vót, apám is ot vót, mer ő is milicista vót it a bányán. Oszt a népnek meg az iskolásoknak is ki keletet győni oda, oszt mindha rendes temetésen leték vóna, apám szokta emlegetni, hogy leveték a kalapot is az emberek, meg rendesen fekete ruhájok vót, mink meg talán pionír ruhába vagy mibe vótunk, mer úgy keletet meni, oszt mink is ot gyászoltunk. Meg a mikrofonból²¹ lehet halani a temetést, oszt adig ot keletet leni. De oszt, hogy hova került a koporsó, nem tudom, az is lehet, hogy csak kőcsönbe vót Rozsnyóról oszt, később temetek bene valakit. Már nem emlékszek ezekre pontosan, már régen vót, meg gyerek vótam, de emlegeték az öregebek, monták valóba, vótak akik még könyeztek is, biztos pártból vótak, kommunis-ták vótak, oszt úgy keletet nekik csinálni, vagy maguktól könyeztek vóna, oszt az is lehet, hogy sajnálták Sztalint, ki tugya... Hát így vót ez a Sztalin temetése, hogy gyászolni keletet, gyászolták a faluba, mer így keletet, akor ez így vót. Én még fiatal vótam, iskolába jártam ide Rudnára. Hát én töbet erői nem tudok mondani, mer régen vót, oszt nem emlékszek mindenre, pedig apám szokta emlegetni, hogy mi vót akor, milyen cécó...

Osztan Gottwald temetése is így vót, mind a Sztaliné, de az a kultúrházba vót, oszt a színpadon vót a ravatal, vagy csak katafald, már nem is igen emlékszek. Ara emlékszek, hogy kép is vót akor is, a Gottwaldnak is ot vót a képe a Sztalinével együt. Azt mongyák, hogy

18 egységes földműves-szövetkezet

19 Felsőszeli községi krónika, 37–39. p. A községi krónikát ebben az időben szlovák nyelven írták, a szöveg magyarra fordítását a szerző, L. J. I. végezte.

20 *Katafald* (= katafalk) az adatközlő értelmezésében a fekete textíliával bevont deszkafalat jelenti, amelyre temetések alkalmával az elhunyt fényképét erősítik fel, illetve a születési és elhalálozási dátum kerül rá.

21 A községi hangosbeszélőt nevezik a helyiek *mikrofonnak*.

az oroszok teték el ötöt láb alól, valami méregfélét itatak meg vele otan, Moszkvába, mikor a Sztalin temetésén vót. Oszt azért halt meg ő is olyan hamar. Hát neki is ilyen cécot rendeztek, mer hát ő is fontos ember vót, mint Sztalin, csak ő nem vót orosz, ő iteni elnök vót, hát úgy illet, hogy neki is ilyen temetése legyen, nem csak Sztalinak, igaz-e?²²

Egyik adatközlőm Alsószeliben a következőképpen emlékezett:

Sztálin halálakor, vagy amikor Gottwald meghalt, már nem is tudom, volt megemlékezés meg temetés, kint tartották, a rádióból hallgatta mindenki a temetést, mert közvetítették. Volt rendes ravatal meg koszorúk is, no meg talán, ha jól tudom, üres koporsó is, de ebben nem vagyok biztos. Úgy tudom, addig ott kellett lenni, amíg vége nem volt a közvetítésnek. Van is fénykép még róla valahol, de már nem tudom megmondani, kinél láttam. Lehet, hogy a polgármesternél még megvan. Ki kellett vonulni az egész falunak, meg alá is kellett írni a könyvet.

Kérdésemre, hogy mi lett a könyv sorsa, az adatközlő nem tudott pontos választ adni. Egy másik alsószeli adatközlő a szülei elbeszéléséből szerzett tudomást a jelképes temetésekről, azonban már nem emlékezett az elbeszélés minden mozzanatára:

Emlékszek rá, mer hallottam anyáméktól, ők szokták emlegetni, hogy nagy ünnepség volt, amikor meghaltak, Sztálin is és Gottwald is, mert mindenkinek el kellett menni, mert ravatal is felállítottak, meg még koszorúk is voltak, rendesen, mint a temetéseken... Nem tudom, utána hova tették a koszorúkat. Én nem emlékszek rá, hogy koporsóról beszéltek volna, úgy tudom, szobrot tettek ki, meg a képét, neki [Sztálinnak – L. J. I. meg.] is meg Gottwaldnak is. Az lehet, hogy még talán meg is van valahol. Meg arra is emlékszek, hogy nem volt szabad addig se lagzit, se más mulatságot rendezni addig, míg meg nem volt a temetés. És a szirénák is szóltak, meg talán a vonatok is fűtyültek, amikor a temetés volt. Már nem emlékszek mindenre, amit akkor hallottam, elfelejtettem sok mindent már. Pedig valamikor anyáméktól mindent tudtam. Meg nem is tudom pontosan, hogy más volt-e Sztalin temetése, mint a Gottwaldé. Lehet, hogy egyforma, mert egymás után haltak meg, talán Gottwald egy évvel később. Már nem tudom pontosan.²³

Felsőszeli adatközlőm is csak töredékesen emlékezett a két temetésre:

Igen, volt temetése Gottwaldnak meg Sztálinnak itt nálunk, Szeliben is. Egyszerre haltak meg, ugyanabban az évben. Rendes temetést rendeztek nekik, mint mikor valaki meghal. Volt ravatal, meg koszorúk is. Onnan tudom, hogy van róla kép is, valamikor láttam is. Gondolom, máshol is voltak ilyen temetések. Itt Szeliben ki kellett menni a faluba a főtérre és ott hallgatta meg mindenki a rádióból a temetést, a beszédeket. Talán itt nálunk volt beszéd is, de erre már nem emlékszek, nem tudom pontosan.²⁴

A díszítésként elhelyezett zászlók kapcsán Krasznahorkaváraljáról Rudnára férjezett egyik adatközlőm története szerint gyerekként a magyar zászlót is ki akarták tenni díszítésként:

22 Saját gyűjtés, 2001, Rudna, 68 éves férfi

23 Saját gyűjtés, 2006, Felsőszeli, 70 éves nő

24 Saját gyűjtés, 2006, Felsőszeli, 61 éves férfi

Amikor Sztalin meghalt, ara van nekem egy emlékem, majdnem kikaptam othon Sztalinér. Tudod, csináltak olyan ravatalt a kultúrházba, kidíszíteték, meg minden. Ez egy vasárnap délután vót. Oszt vót egy fiú, aki gyakran eljárt hozánk míg inaska vót, egy csöpet szegényeb vót, igen szerete apát, meg ő is szerete, mintha csak egy rokon gyerek let vóna. Örökel kijárt apával, meg szeretet vele szántani, szeretet nálunk járni. Elég az hozá, hogy később oszt kommunista let, de mindig kitarot az apámnál, akor is, amikor mások elene fordultak. Akor még legény vót amikor Sztalin meghalt. Sétáltunk mink jányok ot a mauzóleom fele. Oszt kereset. Monta, hogy már őssejártá az egész falut mia-tam. Kérdeztem, hogy mér kereset, hát monta, hogy agyam oda neki a magyar zászlót, mer tuta, hogy nekünk van othon magyar zászlónk. Azt mongya, ad ide a magyar zászlót, mer kel Sztalinak a temetéséhez dísznek, mer cseszlovák zászló van, de magyar nincs. Én nem tutam, hogy az még bűn is lehet, hogy odadom. Hát persze hogy odatam, ot vót a komódba a zászló, fogtam, odatam neki, oszt ő elvite a kultúrházba dísznek. No, de oszt amit utána halgatam! Apám jól megszidot, hogy hogy csinálhatam ilyet, hogy adhatam ide a magyar zászlót. Még jó, hogy nem let bajunk miata.²⁵

Egyik rudnai adatközlőm – aki a temetések idején körülbelül az alapiskola 8. osztálya-ba járt – emlékezetében más adatközlőkhöz hasonlóan összerosódik a két temetés:

Iten a kultúrházba vót, Gotwald temetése, de Sztalinét nem tudom. A milicisták is ot vótak felsorakozva, őrséget áltak, apám is köztök vót, azt tudom, oszt rendesen minden úgy vót, mind a temetésen szokot leni, csak it nem vót halot. Be vót szerelve a rádió is, oszt onan halगतák a temetést, ami Prágába vót akor. Nagy cécó vót akor, beszéltek, hogy valakinek a lagzija is elmarat, máskor keletet megtartani, mert nem vót szabad lagzikat se csinálni akor, csak utána, mikor már eltemeték. Beszéltek, hogy a pionírok is ot vótak fent a színpadon, mind ahol a bányáról a milicisták a ravatal melet, ot keletet nekik őrséget álni, rendesen az uniformájukba vótak. Meg vót olyan könyv is, amibe be keletet írni mindenkinek, olyan részvétkönyv, amit oszt utána elvitek a pártra. Nagy felhajtás vót akor a Gotwald meg biztos a Sztaliné is így vót, mer beszéltek, hogy neki is vót, oszt hát akor ő vót az isten. Én gyerek vótam akor, iskolás vótam, Rozsnyóra jártam a Zlatá ulicára [Arany Utcai Alapiskola], az szlovák iskola vót. Ot mink is halगतuk a temetést az iskolába, csendbe keletet leni, örültünk, hogy nem keletet tanulni. Meg osztan ithon beszéltek, hogy vót ez iten Rudnán, oszt onan tudom, mer én akor nem vótam ithon, iskolába vótam.²⁶

Egy idősebb adatközlőm maga is részt vett a jelképes temetésen, azonban a gyűjtés idején már nagyon halványan emlékezett az akkori történésekre, s az ő emlékezetében is összerosódott a két esemény:

Már nem is tudom, hogy pontosan hogy is vótak ezek a temetések, meg azt se tudom, mikor is haltak meg Sztalin meg Gotwald, de tudom, hogy egymás után, mer halotam, hogy megmérgezték őket, csak Gotwald Sztalin temetésekor kaphata a mérget, mikor a Sztalin temetésén vót, csak nem halt meg mingyár, csak oszt mikor hazagyöt, igen hamar meghalt. A kultúrházba vót a temetése, oda keletet meni az embereknek, oszt hangszó-róból keletet meghalगतni a temetést, úgy emlékszek tele vót a kultúrház, meg a milicis-

²⁵ Saját gyűjtés, 2000, Rudna, 64 éves nő

²⁶ Saját gyűjtés, 2001, Rudna, 60 éves férfi

*ták is ot vótak rendesen puskával az egyenruhájokba. Meg rendes ravatal is vót, mind a temetésen, csak halot nem vót, de úgy vót minden megrendezve, mintha valóba let vóna halot.*²⁷

A személyi kultusz e két jellemző képviselőjének temetése a gyűjtés idején már erősen kikopott az általam megszólaltatott adatközlők emlékezetéből, a három település közül egyikben sem találtam olyan személyeket, akik aránylag átfogóan s részletesen beszámoltak volna a két politikus halálához és temetéséhez kötődő korabeli események minden főbb mozzanatáról. Az emlékezetükben csak töredékeiben maradt meg, s néhányan csupán azért emlékeztek jobban, mert a szüleik vagy ismerőseik később is szóba hozták ezeket a temetéseket. E három településen végzett kutatásaim során nem vált egyértelművé, hogy valóban mindegyikben volt-e koporsó Sztálin és Gottwald jelképes temetésén. Az is elképzelhető, hogy adatközlőim csupán a ravatal miatt asszociáltak a koporsóra. A korabeli sajtóban sem említene koporsót, ezért a téma további kutatása több más településen is egyebek közt ennek tisztázása érdekében is kívánatos lenne. Előfordulhat ugyanis, hogy akadtak olyan települések, ahol valóban elhelyeztek koporsót a ravatalon, ebben az esetben viszont jó lenne azt is megtudni, mi lett a sorsa annak a bizonyos koporsónak. A kérdések megválaszolására több településen végzett további kutatásokra lenne szükség, a jelképes temetéseken készült képanyag áttekintése alapján bizonyára megbízhatóbb információkhoz juthatnánk, azonban több településre kiterjedő kutatásra eddig nem volt lehetőségem.

Elképzelhető, hogy több, az 1989-es rendszerváltást követően megjelent szépirodalmi alkotásban is szó lehet az említett politikusok temetéséről. Sztálin temetésével kapcsolatban Hunčík Péter²⁸ *Határeset* címmel megjelent önéletrajzi ihletésű regényében²⁹ az alábbi adalékot találtam:

*Eltemetjük Sztálint, aztán megoperáljuk a fiát, mondta mosolyogva a főorvos úr, és megpaskolta anyám fenekét. Merthogy épp aznap volt a nagy Sztálin temetése Moszkvában. De nemcsak ott temették el őt, hanem mindenütt a világon, ahol szerették és tisztelték Sztálin elvtársat és a nagy Szovjetuniót. Úgyhogy a mi főterünkre is kitétek egy vörös lepellel letakart üres koporsót, benne Sztálin elvtárssal, a város minden polgárának el kellett mennie a koporsó elé, és egy mély főhajtással búcsút kellett venni Sztálin elvtárstól. Aztán egy nagy papírlapra mindenki felírta a nevét, és másnap különrepülőn szállították Moszkvába a csehszlovák polgárok aláírását, hogy a szovjet elvtársak ne maradjanak egyedül a gyászukban. Még apámat is behozták traktoron a pusztáról, hiába mondta az elnöknek, hogy ilyenkor nem mehet, mert épp ellenek a juhok.*³⁰

Soóky László egyik művében ugyancsak szó esik Sztálin temetéséről.³¹

27 Saját gyűjtés, 2001, Rudna, 75 éves nő

28 Hunčík Péter 1951-ben Ipolyságon született pszichiáter és író. Bővebben lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Hunčík_Péter (letöltve 2016. június 6.)

29 Hunčík Péter: *Határeset*. Pozsony, Kalligram, 2008, 81. p.

30 A leírt történet a valóságban is így történt, a szerző édesanyjával 2013-ban folytatott beszélgetéseink során ő ugyancsak így mesélte el.

31 Soóky László: Piros ászt, nem oszt (Részlet). *Irodalmi Szemle* 2014/11, 22–27. p.

Zárszóként

Amint arról a bevezetőmben is szóltam, az általam megkérdezett idősebb korosztályhoz tartozó adatközlők nagy része csak nagyon halványan emlékezett a két politikus temetésére, a fiatalabbak – koruknál fogva – nem hallottak róla, és a családban sem volt téma. A két politikus halála óta eltelt több mint fél évszázad aránylag nagy időtáv, ezért nem csodálkozhatunk, hogy jelentősen elhalványult az adatközlők emlékezete e jelképes temetésekkel kapcsolatban. Ott, ahol a szülők később emlegették ezt a két eseményt, részben megmaradt gyerekeik emlékezetében. Az írott források, elsősorban a sajtó segítségével nélkül ma már nehezebben tudnánk rekonstruálni a korbeli eseményeket. Más témáim, köztük a temetkezési és temetőkultúra kutatása során is általában azt tapasztaltam, hogy sokszor a közvetlen hozzátartozók még az őket közvetlenül érintő történéseket is hiányosan őrizték meg emlékezetükben, így nem csodálkozhatunk, ha Sztálin és Gottwald jelképes temetése különleges jellegük ellenére sem maradtak meg olyan mértékben az emberek emlékezetben, mint egy közvetlen hozzátartozó vagy tragikusan elhunyt fiatal személy temetése. E tény is arra figyelmezteti a kutatókat, hogy egy-egy téma kutatása során ne csak a múlt, hanem a mindenkori jelenre is, s nem utolsósorban ne csak a paraszti (falusi) kultúrára koncentráljanak, hanem egy komplex kép megrajzolására törekedjenek, a halál és temetés témáját is sokkal tágabban értelmezzék. Az általam tárgyalt témát a temetéseket követően, illetve még pár évtizeddel ezelőtt is sokkal plasztikusabban lehetett volna bemutatni.

Melléklet

...A lakosság mindenhol már pénteken reggel elkezdte J. V. Sztálin emlékének tiszteletét azzal, hogy J. V. Sztálin szobrait, a szovjet hadsereg hőseinek emlékműveit, az épületeket, ablakokat, hivatalokat stb. gyászt kifejezően díszítette. Rögtön a gyász hír vétele után összegyűltek a munkahelyeken a dolgozók, hogy kifejezzék végtelen fájalmukat és gyászukat, amelyet a szeretett J. V. Sztálin elvtárs elhalálása okozott. Ezekről a gyűlésekről részvétiveket és táviratokat küldtek a CSKP [Csehszlovákia Kommunista Pártja] Központi Bizottságának. A csehszlovák kormányhoz tízezzrel érkeztek a táviratok és leveleket, amelyeket tovább küldtek Moszkvába.

[...] Március 9-én a temetés napján délelőtt Csehszlovákia minden városában és községében sok millió polgár jelenlétében gyászünnepséget tartottak, amelyen a csehszlovák rádió is közvetítette a gyászünnepség műsorát. Ezeket az ünnepségeket az internacionáléval fejezték be, amelynek felhangzásakor ágyúsortűz hangzott el, fölzúgtak a gyárak szirénái, fűtültek a lokomotívok és a hajók és minden forgalom megállott. A gyászünnepség alatt minden üzemben, hivatalban, üzletben és más munkahelyeken szünetelt a munka. Az ünnepségeken részt vettek az összes fegyveres alakulatok tagjai is. Az egész köztársaság minden iskolájában ugyanakkor szintén gyászünnepségeket tartottak.

J. V. Sztálin elvtárs halála a temetése napján minden színház- és filmelőadás, hangverseny és egyéb kultúrrendezés szünetelt...

(Új Szó, 1953. március 14. 1. p.)

Sztálinunk velünk marad.

Március hatodikán reggel rettenetes hírt hozott a rádió. Meghalt Sztálin elvtárs, a mi drága édesapánk, a mi vezető csillagunk. Ki volt Sztálin? Miért olyan drága az Ő neve a világ dolgozói szá-

mára? Azért szeretjük Sztálin elvtársat olyan kimondhatatlanul, mert egész életét a dogozók ügyének szentelte. Sztálin elvtárs értünk dolgozott. Győzelmesen vitte előre Lenin zászlaját. Sztálin a béke. Mindig kiállt a béke mellett, mert nem gyilkolást, hanem boldog életet akart a világ dolgozói számára. Sztálin elvtárs nagy hadvezér. Saját barlangjukban fojtotta meg a hitleri fasizmus szolgálait, azokat a fenevadakat, akik a Szovjetunió és más béke és szabadságszerető nép életére törtek, Sztálin hatalmas tanítónk. Úgy tanított, hogy azt mindenki megértette. Írásait megértette az egyszerű paraszt ember is, akinek csak két elemije volt. Megértette Őt a munkás, a fiatal, az öreg egyaránt. Sztálin a mi nyelvünkön beszélt. De megértették szavait a kapitalisták is. Tudják, hogy Sztálin elvtárs az ő általuk kizsákmányolt népek szabadságáért is küzdött. Ezért rettegetek tőle.

Sztálin elvtárs eltávozott tőlünk. Eltávozott, de mégis él. Él a hatalmas kommunista pártban, amelyet a maga formájára kovácsolt, és a szovjet haza óriási sikereiben, él a szovjet katonákban, él az egész világ összes békeszerető emberének szívében.

Mély gyász van szívünkben. De nem csüggedünk. Hűen és elszántan haladunk Sztálin útján. Még jobban ragaszkodunk pártunkhoz és még határozottabban harcolunk a békéért. Erre szent esküt teszünk drága édesapánk ravatalánál.

Molnár Géza
Gúta

(Szabad Földműves, 1953. 3. 15., 6. p.)

„Mi magyar dolgozók mindig Benne bízunk”

Kimondhatatlan mély fájdalom van a szívünkben. Meghalt Gottwald elvtársunk, hön szeretett vezérünk és tanítónk, Gyászunk annál inkább is nagy, mert hiszen Sztálin elvtárs halála okozta seb még be sem gyógyult.

Ki volt Gottwald elvtárs a dolgozók számára és ki volt számunkra, hazánk magyar dolgozói számra?

Gottwald elvtárs bátran vezetett bennünket a szocializmus építésében. Megmutatta, hogyan kell eltiporni az ellenséget, és hogyan kell erősíteni, szilárdítani pártunk sorait. A magyar dolgozók számára Gottwald elvtárs különösen drága. Mikor a benesi, majd a Szlánszky és Huszák féle burzsoánacionalizmus a legjobban tombolt, akkor is Gottwald elvtársra irányult tekintetünk. Ezekben a nehéz időkben is tudtuk, hogy a reakció szarva le lesz törve, mert pártunkban bízhatunk, amelynek élén a mi drága Gottwald elvtársunk állt. Reményünk valóra vált. 1948 dicsőséges februárjában Gottwald elvtárs vezetése alatt legyűrtük a reakciót. A dolgozók saját maguk vették kezükbe sorsuk irányítását. Ekkor hazánk magyar dolgozói számára is új élet kezdődött. Teljes egyenjogúságot kaptunk. Ezt Gottwald elvtársnak köszönhetjük. Azóta minden út nyitva számunkra. Vannak magyar iskoláink és fejleszhetjük tudásunkat, mely tartalmában szocialista, de formájában nemzeti. Ezért szeretjük ennyire Gottwald elvtársat.

Az ő nagy nevét visszhangozzák szocialista építkezéseink, a bányák, a kohók, az ő nevét dicsőíti minden, ami hazánkban szép. Gottwald elvtárs vezetett be bennünket a békeszerető népek nagy családjába és Ő mutatta meg, hogyan kell a békéért harcolni.

Neki köszönhetjük, hogy falvainkban új életet élhetünk, hogy nem kell többé a kulákokra és más kizsákmányolókra dolgoznunk éhbérért. Ezért felejthetetlen számunkra Gottwald elvtárs és ezért teszünk erős fogadalmat, hogy az általa kijelölt úton tovább haladunk és győzelemre viszszük zászlaját. Még szorosabban tömörülünk pártunk körül, melyben Gottwald elvtárs szelleme örökké él.

Molnár Géza
Gúta

(Szabad Földműves, 1953. 3. 28., 2. p.)

Mikus Sándor: Két nagy temetés és az emberek.**(Részletek)**

Amikor hírül hozták az újságok Sztálin halálát, a tóduló emlékek között újra felkongtak bennem a szavak s úgy tűnt, mintha élő szóval mondta volna: „A paraszt meg hallgat, hallgat, közben ellátja kenyérral a világot...”

Pár nappal később, amikor láttam a nagy halott iránti tiszteletet, a gyász őszinte kifejezését, egyszerre felderengett bennem valami, amit csak úgy tudtam megmagyarázni magamnak, hogy a szlovákiai magyar paraszt, a szlovákiai magyar paraszt is már rálépett az új útra, s ezen haladva megérezte Sztálin halálában a veszteséget. Persze, ez sokkal több, mint ahogy azt egyszerű szavakkal ki lehet fejezni.

A fél világ gyászba borult. Mindenki érezte, hogy Ő volt az, aki félévszázadon keresztül hordta a szívén a világot s végső szívdobbanásáig, keze utolsó mozdulatáig dolgozott az emberi társadalom újjáteremtésén. Az emberek, akik csak néha veszik észre, hogy mennyire megváltoztak, hogy mennyire új világ új emberei, hogy mennyire megváltozott viszonyuk a családdhoz, a faluhoz, az államhoz, az egész világhoz, egyszerre csapásnak érezték Sztálin halálát.

A faluban a falu embereivel együtt hallgattam a temetést a rádión keresztül, együtt vettem részt velük gyászünnepeinkön. A kultúrteremben jelképes ravatalt állítottak fel Sztálin mellszobrával. Előtte való napon különös gonddal szereltek be rádiót ebbe a terembe. Reggel nyolc órára az egész falu összegyűlt. Ahogy jöttek, csöndesen köszöngettek egymásnak s leültek. Halkan beszélgettek, csak időnként lehetett hallani egy-két köhintést. Megható volt látni a tisztesen feketébe öltözött öreg parasztokat, öregasszonyokat. Ilyen tiszteességgel csak vagy esküvőre, vagy temetésre mennek a falusi öregek. Azzal a méltósággal, ahogy a lócsákon ültek és hallgattak ezek a bölcs öreg parasztok, csak egyszer-kétszer találkoztam az életemben.

[...] Nem egyszerű haláleset volt számunkra Sztálin elhunytja. Viselkedésükön meglátszott, hogy történelmi jelentőségben áll előttük a halál, ami az egész világot megrázta. A temetés óráiban az öregek, akik már csak otthon üldögélnek, feketébe öltözve mennek el a gyászünnepekre, a fiatalabbak meg – az állami birtok és a szövetkezet dolgozói – a földekről jöttek be, hogy egy se hiányozzon közülük, hogy egyikük életéből se hiányozzanak azok a megrázó percek, amikor Sztálin koporsóját vállukra emelik leghűségesebb munkatársai.

Az öregasszonyok könnyeztek, az öreg parasztok meg hallgattak lehajtott fejjel. Kiborotváltan, fehér ingben, fekete ruhában ültek és hallgatták a rádió gyászzenéjét. Egy csomó ősz, vagy deresedő fej, egy csomó ölbetett kérges parasztkéz, egy csomó tiszta paraszt szem, egy csomó keserű élettapasztalat ült a nagy ravatal előtt s elgondolkodva hallgatta a rádióból kiszűrődő gyászzenét és a búcsúbeszédeket. Egy fiatal asszonyka, akinek két év körüli karon ülő kisgyereke elkezdett sírni, ijedt, szinte bocsánatkérő piros arccal futott ki gyermekével, hogy ne zavarja az ünnepeket s megható volt, ahogy kint az ablak előtt beszélt hozzá:

– Kisfiam, nem szabad sírni, csöndben légy. Sztálin bácsit temetik most. Ilyenkor csöndben kell lenni, tudod-e?

Nem értették a gyászzenét se, a búcsúbeszédet se, de a gyász méltó volt hozzájuk, mert megérezték, hogy a halott hozzájuk tartozik...

Akkor értettem meg s éreztem át nagyon mélyen, hogy Sztálin meg a nép között, hogy Sztálin meg a szlovákiai magyar paraszt között is elszakíthatatlan kapcsolat van. A kapcsolat számtalan nagy és kis esete között egyszer Sztálin ezt úgy fejezte ki, hogy: „a paraszt meg hallgat, hallgat, közben ellátja kenyérral a világot.” A paraszt pedig – a szlovákiai magyar paraszt is – úgy, hogy Sztálin temetésén mint hozzártartozója temetésén jelenik meg. Magatartásukon ott érződött az emberi méltóság új érzése, hogy a gyász az ő gyászuk, s hogy a temetés az ő tiszteletadásukkal lehet nagy, s ez olyan büszkeséggel töltötte el őket, mint az, amikor falujuk, rokonuk, családjuk halottjának gyászolói az ő részvételükre, gyászukra számítanak. S olyan bánattal, olyan elgondolkodóan vettek részt benne, mintha az ő közösségükből temettek volna valakit.

[...]

Napokkal később, amikor egy újabb szomorú hír terjedt el, hogy meghalt Klement Gottwald elvtárs, hasonló érzésekkel találkoztam ugyanazon emberek között. A faluban a nemzeti bizottság irodájában egy emlékkönyvbe írta be a falu népe a nemzeti gyász napjaiban gyásza kifejezését. Negyedóránként nyílt az ajtó, gyerekek, asszonyok, férfiak: falu emberei léptek be rajta, leültek az irodaasztal mellé és írták az emléksorokat a könyvbe. A harmadik napon délelőtt – a temetés előtt pár órával – egy hetven év körüli öreg parasztember nyitott be. Egy ideig senki ügyet sem vetett rá, tanácstalanul álldogált, kalaplevéve. Bizonyára kérni akarta azt a könyvet, amibe Gottwald elvtársnak az emlékére írta, amibe az ő menyje is írt. Amikor öreges bizonytalan tájékozódással rájött, hogy előtte éppen abba a könyvbe ír két asszony, odaállt ő is az asztalhoz...

„Sok szeretettel küldöm tiszteletemet Gottwald elvtárs halálára, fájdalmasan értesültünk elnökünk haláláról. Béke hamvaira” – jöttek a sorok az öreg hetvenéves paraszt keze alól. Miközben írt, nagy fehér bajusza alatt reszketett frissen borotvált ráncos álla. Végignéztem rajta. Nagy fekete félkabátja, kopott, tiszta fekete nadrágja, gondosan fényesített ráncos csizmája, agyonmosott fehér ingje és a kalapja, mind ünneplő ruhadarabok. Viselkedése is ünnepi.

– Eljöttem én is – mondja – beleírni ezt-e. A menyem tegnap volt, de engem nem írt alá. Hát elgyöttem én. Az este szóltam éppen, hogy aláírt-e engem? Azt mondta, hogy nem. Mert úgy van az, hogy a meny az nem gondol úgy az emberrel, mint a feleség. Az meg már nem él. Azért jöttem oszt én el, mert én sem akartam kimaradni.

Igy viselkedtek az emberek, a falusi dolgozók Sztálin és Gottwald halálakor. Ezek az emberek egyre jobban feszítik le magukról a paraszt elnevezést, az évszázados név burkát, de egyúttal gondolkodásmódjának régi formáját is... S ez a parasztság, – amely meg tudja különböztetni a múltat a jelentől azzal, hogy életét napól-napra új módon rendezi be, amely ma belép a szövetkezetbe, részt vállal közös dolgainak irányításában... ez a parasztság Sztálin halálát veszteségnek érzi, s a nehézségeket már az új paraszt gondolkodásával és érzésével viseli, ez a parasztság egyre jobban azon az úton van, hogy az új gondolkodás, a világhoz való új viszonya teljesen eltöltsse a lelkét.

(In *Új hajtások. Fiatal szlovákiai magyar írók és költők antológiája*. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, Bratislava 1953, 30–35. p.)

Irodalom

- L. Juhász Ilona 2002. *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Társadalomtudományi Intézet–Lilium Aurum, 2002, 243 p. /Lokális és regionális monográfiák, 2./
- L. Juhász Ilona 2016a. Két pártpolitikus szimbolikus temetése Csehszlovákia falvaiban a személyi kultusz idején. Jozif Visszarionovics Sztálin és Klement Gottwald. In *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Bihari Nagy Éva–Keményfi Róbert–Marinka Melinda–Kavecsánszki Máté szerk. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 166–179. p. /Studia Folkloristica et Ethnographica, 65./
- L. Juhász Ilona 2016b. Dodatky k symbolickému pohrebu dvoch komunistických vodcov – Josifa Visszarionoviča Stalina a Klementa Gottwalda. *Fórum spoločenskovedná revue*, 23–35. p.

ILONA JUHÁSZ L.

„WE, HUNGARIAN WORKERS HAVE ALWAYS TRUSTED IN HIM.” TWO SYMBOLIC FUNERALS AT THE TIME OF THE CULT OF PERSONALITY

Joseph V. Stalin, Soviet Prime Minister and General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union died on 5 March 1953. Nine days later he was followed by Klement Gottwald, the first Czechoslovak worker-president, head of the Czechoslovak Communist Party. On the days when the funerals of the two leading politicians were taking place, symbolic funerals were held on the command of the Communist Party in the municipalities of Czechoslovakia as well. This study—based mainly on a recent collection carried out in the municipalities Dolné Saliby, Horné Saliby and Rudná, and on the contemporary press coverage—recalls how the national mourning manifested itself in the municipalities and what externals characterized the two symbolic funerals. It touches upon, inter alia, the “spontaneously” written letters published in the contemporary press, examines the memories of the informants on the contemporary events and shows what information was recorded in the chronicles of the three examined villages on those days.

LISZKA JÓZSEF

HATÁRVIDÉKEK

Határok és határtalanságok
az összehasonlító folklorisztika
és etnológia szempontjából

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Komárom – Somorja

Tito temetése – Jugoszlávia rekviemje

GYÖRGY SZERBHORVÁTH

Tito's funeral – Requiem for Yugoslavia

Keywords: Josip Broz Tito, Yugoslavia, media event, television, cult of the dead, Cold War

Josip Broz Titónak, a 2. világháború egyik leghíresebb partizánvezérének, majd a szocialista Jugoszlávia örökös elnökének halála és temetése a halál politizálásának tipikus példája. 1980-ban hunyt el, amikor a televíziózás abszolút uralkodóvá vált, de a nyomtatott sajtó sem volt még leáldozóban, így halála és temetése több szempontból is médiaeseményné válhatott. Utolsó útját nem csak Jugoszláviában, de Titónak a világpolitikában betöltött különleges helyzete miatt mind a keleti, mind a nyugati blokkban, de az el nem kötelezett világban is tömegek követhették. Noha a nyugati sajtó már ekkor pedzegette, vajon halálát túléli-e Jugoszlávia, akkor egyes emigráns csoportokon kívül senki még el sem tudta képzelni, hogy az ország polgárháború során, népiirtások révén hullik szét. Legfeljebb a szovjet inváziótól tartottak, de a rekordszámú külföldi vendég érkezése miatt a legtöbbször úgy tűnt, Jugoszlávia fennmarad Tito után is. Inkább foglalkoztak hát azzal, miért nem jelent meg az USA elnöke, Carter a temetésen, vagy hogy Tito feleségét, aki korábban igazi celebként volt jelen a nyilvánosságban, kiengedték házi őrizetéből a temetésre.

Egy szocialista császár kultusza

Tito történelmi szerepe máig tudományos kutatások, politikai, (bulvár)média-értelmezések és még hevesebb viták tárgya. A horvát állami televízió az utóbbi időkben két tévésorozatot is szentelt pályájának – egy Tito-ellenest és egy Tito-pártit, melyeket rekordszámú néző követett. Alakja ikonná vált, akár Che Guevaráé, marketing szempontjából ragyogó hívószó, eladható vele bármi. Megírták már szakácskönyvét, szerelmi életét, vadászatainak történetét, a halála óta eltelt harmadnyi évszázad ellenére mindig akad valami újdonság. Egyik unokája ki is kelt, hogy még a betegségéről szóló jelentések kapcsán is most hozakodnak elő kvázi új információkkal szenzációt hajhászva, nyilván anyagi érdekből.¹ Se szeri, se száma a haláláról és temetéséről szóló spekulációknak. Még a 2. világháború előtt elterjedt, hogy ez a Tito nem is Josip Broz,

1 Tito, ipak, dva put sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

a horvát fémmunkás, hanem szovjet ügynök, mert az orosz fogságban meghalt, és más lépett a helyére. Miután 1980. január 3-án kórházba került, halála napjáig többször elterjedt, hogy már meghalt, a variációk máig módosulnak. A többi szocialista ország vezetőihez képest – bár Jugoszlávia külön utakon járt – Tito a bulvármédia kegyeltje volt, nem csak a hivatalos állami propaganda isteníttette. Ehhez eleganciája, de pompázatos életmódja is hozzájárult, kommunistaként az úriembert játszotta. A szegénységből kitörő vasműkás a legtöbb szocialista vezérrel ellentétben több nyelven beszélt, elegánsan öltözködött, festette a haját, imádta a nőket, a viszkít, a szivart, a westernfilmeket, a mondén életet. Jóban volt az amerikai elnökökkel, olykor a szovjet pártfőtítkárokkal is, az angol királynővel, az afrikai és ázsiai diktátorokkal, az el nem kötelezett mozgalom egyik vezetőjeként szinte mindenkivel. Egyik nap hollywoodi sztárokkal barátkozott, másnap kommunista diktátorokkal, mint Nicolae Ceaușescu, vadászott.

Nyughelyére, a Virágházba máig ezrek zárandokolnak el, és bár a 90-es évek háborús nacionalista hangulatában szerb sovinizta szélsőségesek felvetették, hogy Tito koporsóját el kell szállítani, az állítólag nem is lenne egyszerű – a márványtömb elméletileg még dinamittal sem volna kirobbantható a helyéről. De temetésének körülményei májusban – halála, temetése és születésnapja hónapja ez – is újra és újra témává válnak, új dokumentumfilmek készülnek, s például szakdolgozat is született arról, miként követte ezt a brit média.²

Tito az egykori jugoszláv tagköztársaságokban a felmérések szerint a legnépszerűbb történelmi személyiség – magabiztosan veri kollégáit, tanítványait, utódait: a horvát Franjo Tudjmant, a szerb Slobodan Miloševićet, a muzulmán Alija Izetbegovićot. Kosovón, Macedóniában és Bosznia-Hercegovinában a legnépszerűbb, kevésbé Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Kultuszát ma is ápolják: utcánév-ként ezernyi helyen maradt meg, a többségében albánok lakta montenegrói Ulcinjban általános iskola viseli a nevét, akárcsak a főleg szlovákok lakta vajdasági Padinán. Macedóniában a marsallhoz címzett vendéglő viseli a nevét. Szabadkán egy magánbirtokon ünnepelik őt évente a Mini-Jugoszláviának kikiáltott területen, s több százan koszorúznak a sírjánál Belgrádban halálának évfordulóján.

Tito kultusza kétségkívül temetésekor érte el a csúcst. S az övét tartják a 20. században a legnagyobb politikustemetésnek – ez már a közlekedés fejlődésének is betudható –, amelyet a modern tömegmédia révén milliárdnyian követtek a televízió átvételén (ez kissé túlzó számnak tűnik, illetve bizonyíthatatlan). Az egykori Jugoszlávia polgárai számára ama pillanat, amikor meghallották a marsall halálának hírért, olyan, mint az amerikaiaknak Kennedy halála: tudják, hol voltak ama percben. Valahogyan mindenki érezte, tragikus nap ez, új korszak következik, s az optimista szocialista lózungok ellenére a mindennapok emberei borúsán néztek a jövőbe. Ekkor még csak a gazdasági összeomlástól félték – az infláció egyre gyorsult, az ország eladósodott, olykor hiánycikk volt a benzin, egy év múlva már jegyre adták a mosóport, a kávé, a benzint, olykor kenyér sem volt elég. És tíz év múlva már a fegyverek kerültek elő.

² Lásd a 2005-ben megvédett diplomamunkát – Miloš Paunović: Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3.

Dubravka Ugrešić horvát író nő egyik regényében így idézte egy nő beszámolóját ama időkről: „A tanító néni azt mondta, hogy Tito kórházban van, levágták a lábát, és biztos örülne, ha íránk neki valami szépet. (...) Nem sokkal ezután Tito meghalt. A faterom sírt. Három napig nézte az egész család a tévén a belgrádi temetést, és sírtak. Legjobban az tetszett nekik, hogy mennyi külföldi államfő eljött a temetésre. »Mennyien vannak, és mind híres ember« – mondta a muterom. Azzal szórakoztak, hogy tévesen ejtették ezeknek a külföldi államfőknek meg híres embereknek a nevét.”³ De nem mindenki búszult, sőt, a külföldön élő ellenzéki emigránsok örvendeztek, így például az ausztráliai *Otporban* (*Ellenállásban*), a horvát disszidensek egy csoportjának, a Horvát Népi Ellenállásnak a lapjában aforizmák révén Jugoszlávia halálára, közeli felbomlására utaltak: „Az életében levágták a lábát, most jön a szétszabdálás”; „Belgrádban egy költségen két temetést hajtottak végre: Titóé és Jugoszláviáé.”⁴ Mert ne feledjük: attól függetlenül, hogy elsősorban szélsőjobboldali horvátok és szerbek küzdöttek ellene a leginkább, az ő disszidens mozgalmak voltak a legerősebbek, sőt, folyamatos terrorakciókat hajtottak végre, Tito olyan autoriter uralkodónak mondható, aki népirtások sorozatával került hatalomra, és nem csak a represszió enyhébb formáit alkalmazta (másként gondolkodók bebörtönzése, cenzúra, a katonaságra támaszkodás stb.), de titkosszolgálat a külföldön gyilkosságok sorozatát követte el.

Az „Öreget” – ahogy elvtársi körben nevezték – 1980. május 8-án, a fasizmus elleni győzelem 35. évfordulóján temették el. Hatalma ez idő alatt megkérdőjelezhetetlen volt, miután 1941-től marsallként diadalra vitte a partizánmozgalmat. Ám halála után műve tíz évet sem élt meg – a jugoszláv tagköztársaságok közül először Szlovéniában tartottak többpárti választásokat 1990. április 8-án, majd két hét múlva Horvátországban. 1990. augusztus 17-én pedig az ottani, krajainai szerbek fellázdáltak, a horvát rendőrséget megakadályozandó úttorlaszokat emeltek. 1991 márciusának legvégén a festői szépségű plitvicei tavaknál tört ki az első fegyveres konfliktus, melynek halálos konfliktusai is voltak. Szlovénia és Horvátország 1991 júniusában kikiáltotta függetlenségét, s kitört a háború. Majd 1992 tavaszán Bosznia-Hercegovinában is, mely a srebrenicai népirtással torkollott. Pedig a temetésen még mindenki – a politikai vezetők, a lakosság nagy része is – őszintén fogadkozott, hogy megőrzi a titói Jugoszláviát: *Tito után is Tito*, így szólt a jelszó. Ám pletykák röppentek fel az intő jelekről: hogy a koporsón lévő, vörös csillagos zászlót egyszer lefújta a szél, s ez úgymond Jugoszlávia végét jelképezte. Vagy hogy a belgrádi parlamentben felállított ravatalnál egy idős gyászoló, egy vélhetően montenegrói bácsika így szólalt meg: „Jaj néked, Tito elvtárs, de jaj, mi lesz velünk?”⁵

„Sose haljon meg!”

Tito maga is többször aggodalmát fejezte ki, mi lesz Jugoszláviával, ha meghal – már egy 1962-es pártértekezleten is nyíltan beszélt erről. Noha örökösödési háború nem

3 Dubravka Ugrešić: *A fájdalom minisztériuma*. Budapest, L'Harmattan, 2008, 69–70. p.

4 *Otpor*, Melbourne, 1980. december 4.

5 Sahrana Josipa Broza Tita 1/5, <http://www.youtube.com/watch?v=bxUJvTt9yr8>

folyhatott úgy a párton belül, mint a többi szocialista országban, mivel a hat köztársaság és a két tartomány közti egyensúly, azaz a fékek és ellensúlyok egész rendszere létezett az 1974-es, az országot decentralizáló Alkotmány miatt. Paradox módon ez erősítette meg a helyi eliteket. Unokája halálos ágyán megkérdezte Titót: mit tart a legnagyobb hibájának? Tito épp ezt az Alkotmányt nevezte meg, amely az államon belül államokat csinált a köztársaságokból és még a tartományokból is.⁶ Hiszen Tito számított az egységes ország biztosítékának, a fennmaradásnak, az ő személye legitímálta az országot a külföld szemében, és a katonaság főparancsnokaként épp a haderő volt Jugoszlávia legbiztosabb pillére (később kiderült, az egyedüli, ami azonban hamar megbukott a nacionalista elitek szemében). Melynek vezérkara már akkor riogatta a közvéleményt, hogy a Varsói Szerződés megtámadja Jugoszláviát, amikor Tito még csak kórházban volt. Pedig 1980 elején a szovjetek afganisztáni inváziója volt leginkább a napirenden, illetve az iráni iszlám forradalom (még zajlott a túsztória Teheránban), s úgy tűnt, ez veszélybe sodorja az el nem kötelezett országokat, hisz egy teista, vallásos állam jött létre.

Tito 1979-ben veszítette el egyik leghűségesebb harcostársát, az öngazgatás ideológusát, a szlovén Edvard Kardelj-t, de még ebben az évben is igen aktív: interjúkat ad, júniusban Algériában, Líbiában, Máltán, októberben Kosovo tartományban jár. Május 25-én még átveszi az országban születésnapja tiszteletére körbehordozott stafétát, egy kosovói orvostanhallgató, Sanja Hiseni adja át, aki beszédében elmondta, hogy iskolásokkal találkozott, s megkérdezte, mit üzennek Titónak: „Hosszú életet kívánnak, és azt, hogy sose haljon meg...”⁷ Hogy már a kisiskolások is a halál kérdését emlegették, nem véletlen (a szöveget biztosan a propagandisták adták Sanja szájába), és a születésnap utáni napon a német *Die Welt* is olyan államfőként emlegette Titót, akinek haláláról évek óta barátai és ellenségei is spekulálnak, de most ünnepelte meg 87. születésnapját: „És, úgy tűnik, a legnagyobb egészségben.”⁸

Tito 1980. január 3-án került az ország legjobb kórházába kivizsgálásra, a legtekintélyesebb amerikai és szovjet kardiiovaszkuláris szakértők érkeznek, január 12–13-án megoperálták Ljubljánában. A világsajtó készen állt, így a Szabad Európa Rádió archívumában megtalálhatóak a már január közepén angolul és németül is megírt hírek, összefoglalók a halálhír megérkezésére, még a halál okát is tudva, de jelezve, hogy a hír „Tito haláláig embargó alatt” áll („Jugoszlávia elnöke, Josip Broz TITO halott. Halálának oka, hogy a bal lábában blokkolódott a vérkeringés.”)⁹ A németül megírt, sűrűn gépelt 12 oldalas nekrológból áttekintik az egész életét, de idézik Konrad Adenauert: „Tito úr közönséges bűnöző”. Kiemelik, hogy a betiltott *Praxis*, a jugoszláv újbaldaliak filozófiai folyóirata kis Sztálinnak nevezte Titót, aki üldözte a vallást is stb.¹⁰ A naponta

6 Tita, ipak, dvaput sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

7 „Tito birthday tomorrow” by Stephen H. Miller, Belgrade, May 24 1979 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

8 Carl Gustaf Ströhm: Lebt und laesst leben. *Die Welt*, 1979. május 26.

9 HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

10 Cím nélkül, ill. felül a megjegyzés: Beachten Sie auch unsere beiliegende Kurzfassung des Tito-Lebens, 1980. I. 15., HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

feltett kérdés: mi lesz Jugoszláviával Tito után? A már lassan két évtizedes kérdés egyre gyakrabban jelenik meg a nyugati sajtóban. A középpontban a hadsereg szerepe áll, amelynek a „belső és külső ellenséggel” is számolnia kell, ott az egymilliónyi, Nyugaton dolgozó vendégmunkás, de az ország is mély gazdasági válságban van. Tito halála után az új vezetés aligha koncentrálhat a külpolitikára, mert az annyira Tito személyéhez kötődött – így az egyik összefoglaló.¹¹

A keringési zavarok a hírek szerint cukorbetegsége miatt léptek fel, vérrögöt távolítottak el bal lábából, melyet január 20-án amputáltak. Február 15-én az orvosok közleményben tudatják, hogy állapota szerdán „kritikus” volt, mivel „fél-kómába” esett. Ám január 27-én maga Nikola Ljubičić tábornok, a szövetségi honvédelmi miniszter (később két évig az ország elnökségének elnöke) tájékoztatta Titót a hétvégi gyakorlatokról a határ mentén, amire indoklásuk szerint a szovjetek afganisztáni intervenciója miatt is szükség van, mert úgy vélik, a Szovjetunió sosem mondott le arról, hogy a blokkjába terelje az országot.¹² Vagyis a hadsereg felkészült és – vár. Ahogyan vártak a határ túloldalán is, csak már ott is inkább szenilis, a valóságtól elrugaszkodott aggasztánok ültek a csúcspozíciókban. Így a szomszédos Magyarországon február 19-én az állampárt politikai bizottsága is tárgyalta, hogyan készüljenek fel. Jegyzőkönyv rögzítette a határozatot, hogy „ha Tito elvtárs állapota rosszabbra fordulna”, három elvtárs tegyen részvéltátogatást a jugoszláv nagykövetségen, kettő meg majd menjen el a temetésre. De épp a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára, Kádár János vette észre, hogy ha valakinek rosszabbodik az állapota, azért még nem kell részvélet nyilvánítani, és saját kezűleg javította ki a dokumentumon és írta be a félmondat helyébe, hogy: „elhunyta bekövetkezne”.

A jugoszláviai sajtó – kissé pervers módon – eközben azon örvendezik, így a belgrádi *Politika* is január 25-én, hogy 260 külföldi újságíró, különleges tudósító tartózkodik itt, és soha nem foglalkoztak ennyit Jugoszláviával, mint akkor. Azaz büszkeséggel tölti el őket, hogy ennyien érdeklődnek az ország iránt – pedig hát a tudósítók keselyűkként várják a halálhírt... A *Politika* a külföldiek unott cikkeiből a dicsőítő közhelyeket idézi: „biztosak az alapok”, az ország Kelet és Nyugat közt „a világ kicsiben”, „minden normálisan funkcionál”, a kommunizmus új fajtája ez, és az ország saját lábára állt Titónak hála – idézik például a londoni *The Times*ből.¹³ Ám a külföldi jelentések már a diplomatákat idézgetik, megfigyelhető-e például a hadsereg erőteljesebb aktivitása.¹⁴ Vagy hogy mi történik az állami médiában, s amikor február 15-én Tito válságos állapotáról szólnak a hírek, nem kerüli el figyelmüket, hogy a tévéhíradót megelőző rajzfilmet nem

11 What after Tito? – Munich, 8 January 1980 (RAD/Stankovic) - HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

12 *President Tito hears report on steps taken by Yugoslav forces to test their readiness*. London, January 28, 1980, HU OSA 300-10-4, Box 73, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

13 Svet je o Jugoslaviji pisao ovih dana vise nego ikad. *Politika*, 1980. január 25., 2. p.

14 Yugoslav broadcasting takes on subdued tone, by Stephen H. Miller, Belgrade, Feb 15 1980 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

vetítették, és Tito kommunista partizánjairól szóló filmeket ismételtetnek a szórakoztató programok helyén.¹⁵

A naponta kiadott jelentéseket Tito egészségügyi állapotáról hónapokon át studiórozzák, és sokan érezték úgy, hogy a Kreml-asztrológusoknak lesz igazuk, akik korábban még úgy vélték, amint meghal Tito, az oroszok bemaszíroznak Jugoszláviába. Ám ekkor ezt a típusú paranoiát legfeljebb a jugoszláv hadsereg vezetői osztották, akik épp a feszültség fenntartásában voltak érdekeltek, hogy (későbbi) létük is indokolt legyen. A jugoszlávot Európa 4. legerősebb hadseregének tartották, de relatíve fejlett hadiipara is sokak érdekét szolgálta, azaz fennmaradása is. A nyugati diplomaták inkább már a temetés után érdeklődnek, és készülődnek a delegációk, amiről az AP számol be, pedig Tito még mindig nem halt meg: „Az USA, a brit, ausztrál és más nyugati nagykövetségek kapcsolatba léptek a jugoszláv hatóságokkal, hogy pontosítsák Tito későbbi (sic!) temetése tervének részleteit.” Már folynak a találgatások, kik vezetik a küldöttségeket, így megemlíthető az USA alelnökének, Walter Mondale-nak a neve, Margaret Thatcheré és az edinburgh-i hercegé, francia részről pedig az elnököt, Giscard D'Estaing-et várják (de ő aztán nem jött).¹⁶

Az április 30-i közlemény már májkárosodásról, sárgaságról, tüdőgyulladásról számol be, jelezve, hogy minden a cukorbetegséggel indult. Május 1-jén kicsit jobban van, 2-án változatlan az állapota – írja az orvosi konzílium.¹⁷ A párt napilapjában, a *Borbában* eközben sorra jelennek meg a Titónak szánt üzenetek: „Titónak – harcos munkásüdvözet”, május 1. ünnepe kapcsán is a szocreál stílus, a már-már elfeledett militarista nyelvezet figyelhető meg: „A munkagyőzelmek nagyobbá tették az ünnepet”, „Ünnepelés a forradalmi hagyományok (sic!) alapján”, „Három fronton a gyorsabb fejlődésért”. És kiemelik: „Egyre több KSZ-tag” van. Május 4-én, vasárnap a *Borba* még hozza az orvosi konzílium jelentését, mint kiderült, az utolsót: „könnyebb javulás”, „de általában az egészsége nagyon súlyos állapotban van” – írják.

15 óra 5 perc

Tito 113 nap után hal meg Ljubljanában, 15 óra 5 perckor. Délután Splitben rangadót játszik a két nagy rivális, a horvát Hajduk és a szerb Crvena Zvezda. A mérkőzés a 43. percben megszakad, a hangosbemondó ekkor közli Tito halálhírét. A játékosok és a bírók a közép körnél sorakoznak fel, több játékos az arcába temetkezve sír, sírnak a játékezők, a pályamunkások, a szurkolók... Egyperces csendet hirdet a spliti polgármester, csaknem ötvenezren éneklük a dalt: „*Tito elvtárs, megfogadjuk néked, hogy utadról le nem tér a néped*”, majd a jugoszláv himnuszt is. Minden tévé és rádió felkészülten szakítja meg a műsorát és mondják be a hírt. Este nem ürültek ki teljesen

15 Nigh lead on Tito by Stephen H. Miller, Belgrade, Feb 14 1980 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

16 AP on Tito's deteriorating condition, Belgrade, April 21 1980., HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

17 *Borba*, 1980. május 3.

az utcák oly korán, az emberek az újságok különkiadásait várták: a pártlap *Borba* hatalmas betűkkel csak ennyit írt ki: TITO, a bulvárlap *Novosti* pedig azt, hogy „Tito halott, de műve él”.

Az ország elnöksége is összeül, hétnapos gyászt hirdetnek, félárbocra engedik a zászlókat, minden nyilvános kulturális, szórakoztató, sport- és egyéb rendezvényt lemondanak. A megemlékezések egymást érik, hatodikán kommemorációt tartanak a Szövetségi Parlamentben, melyen Lazar Koliševski, az elnökség elnöke és Vladimir Bakarić elnökségi tag tart beszédet. A hadsereg is e napon emlékezik meg főparancsnokáról, Nikola Ljubičić tábornok, honvédelmi miniszter a külföldnek üzenve felteszi a kérdést: „*Akad a világban olyan, aki azt kérdi: mi lesz Jugoszláviával Tito után? A válaszuk: Tito – lesz.*” A költői válasz a hadsereg részéről azonban inkább arra utal, hogy Jugoszlávia – lesz, a hadsereg megvédi. A párt lapja másnap az akkor magától értetődő, ma persze inkább paradoxonnak tűnő címet adja az erről az eseményről szóló cikkének: „Korának leghumánusabb harcosa.”¹⁸ A későbbi napok üzenetei sem különbözőek, gyakran abszurdak is, íme, pár cím a május 8-i lapszámból: Tito után Tito lesz; Tito útján; Az élet nem halhat meg; Tito nem halt meg – Tito nem halhat meg (idézik Milka Planincot, a horvát KSZ KB elnökét); Tito maga a mi forradalmunk (idézik Hamdija Pozderacot, a boszniai KB tagját); Tito művén még stabilabb Jugoszlávia épül majd fel (idézik Vojo Srzentićet, a montenegrói KB elnökét).

Nem lehet nem észrevenni, hogy az elhangzó jelszavak, miszerint Tito nem is halt meg, hanem él, azaz halhatatlanságának folyamatos emlegetésének ki nem mondott célja, értelme, hogy azt bizonygassák maguknak, de a külföld felé is: Tito halhatatlansága valójában a vele szinte azonos Jugoszlávia, az ország, a szocialista rendszer, a jugoszláv öngazgatás, a néphadsereg, egyszóval: az aktuális hatalom halhatatlanságát jelenti. Ez persze nem új dolog: ezernyi példát találhatunk mind a királyok, mind később az első kommunista vezérek halála kapcsán. A vezér nem halt meg, vagyis továbbra is ott őrökdi a rendszer fölött, ilymód is igazolva a fizikai helyére lépő új uralkodókat. Ahogyan a pápa is meghal mint ember, de a Szentszék örök.¹⁹ Tito a szocialista Jugoszlávia alapító atyjaként vallásalapító szerepbe kerül, minden az ő sorsával kapcsolódik össze – ám ritkán találunk olyan példát, amikor a hatalmas mű, ez esetben Jugoszlávia, és annak maltere, „civil vallása”, azaz az integráló erő, a jugoszláv szocialista öngazgatás röpke egy évtized alatt semmivé váljék.

A jugoszláviai újságok mindegyike hatalmas terjedelemben foglalkozik a következő napokban az elhunyttal, lényegében más alig kerül a lapba (leginkább csak külpolitika). Az abszurd szocialista nyelvezet, amely az ötvenes évek után lassan megkopott, most újra előkerül, leggyakrabban az ún. társadalmi-politikai szervezetek üzenetei révén: így az egyik szerint Tito „gondolatai mindig az ember felé irányultak”.²⁰ Megszólaltatják az utca emberét, a munkást: „Különös, hogy bár velem senki sem közölte a hírt, éppen az

18 Najhumaniji ratnik svog vremena. *Borba*, 1980. május 7.

19 A halál átpolitizálásáról lásd: Todor Kuljić: Tanatopolitika: upotreba leša, besmrtnosti i nesmrtnosti. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2011/3.

20 A Jugoszlávia Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének részvéttávirata. *Magyar Szó*, 1980. május 5.

utcán voltam, mégis rögtön megéreztem, mi történt, annyira megváltozott az emberek hangulata.” A munkások munkása, a bányász is előkerül a tárnából: „Amióta Tito elvtárs betegeskedett, sohasem szálltam le zsebrádió nélkül a tárnába – mondta egy tuzlai bányász. – Ilyen módon értesültem a haláláról is.”²¹ Apró szépséghiba, hogy egy mély bányában aligha foghatóak zsebrádióval a rádiójelek. A munkahangulat a következő napokban sztahanovi, az ötvenes évekre emlékeztet: az ún. munkaközösségek fogadalmakat tesznek, hogy még többet és eredményesebben dolgoznak, van, ahol egy órával korábban kezdik a munkát, vagy munkaversenyt hirdetnek, s a normát 15 vagy 30 százalékkal dobják túl, mint a zágrábi téglagyárban vagy a bányászok Mojkovácon, a pljevljai bányászok pedig Tito temetésének napján 47 százalékkal dobják túl a normát. Eközben a külföldön dolgozó jugoszlávok is megemlékezéseket tartanak, a sajtó közli a Tito fényképe előtt búslakodó vendégmunkások csoportképét – akik egyébként a munkanélküliség miatt kényszerültek elhagyni szülőföldjüket és egészen a hetvenes évek végéig valójában páriálásban éltek Németországban és másutt. A sajtó beszámol a külföldi nagykövetségek előtt kígyózó sorokról, „mindenki” részvétét akarja nyilvánítani. Az ENSZ-ben is megemlékezést tartanak, a zágrábi *Vjesnik* pedig büszkén említi, hogy több mint 70 országban hirdettek nemzeti gyászt, engedték félárbcra a zászlókat, s külföldi lapokból idézi, hogyan is méltatják Titót, aki „századunk óriása”, „gránitból harcos”, „az el nem kötelezettek atyja”, „a béke győztese”, „acélos partizán”, „a kicsik védelmezője”, „mindenki embere”.

A külföldi sajtó egy része már kevésbé bánik kesztyűs kézzel Titóval, mint már idéztük is az előre megírt gyászjelentésekből. Egy New York-i lap egyenesen ki is jelenti már a cikk címében: „Mindenek ellenére Tito tirannus volt.” Mint látni fogjuk, később fontos témává válik, Carter elnök miért nem utazott el a temetésre, ez a lap viszont rögtön azért bírálta őt, mert helyettesét, Mondale-t elküldi annak a temetésére, aki végül is mások vére által lett béketeremtő.²² Eközben a kommunista pártok közleményeket adnak ki – érdekes, hogy a szovjet, a lengyel, a magyar párt is azt emeli ki, hogy az el nem kötelezettek mozgalmának élharcosa volt, a táboron kívüliség, a függetlenség, az egyenlőség híve (ugyanakkor érthetőbb, hogy ezt emelte ki a román, a kínai és az észak-koreai közlemény).²³ A hidegháború kellős közepén vagyunk még mindig, így a nyugati sajtó is árgus szemekkel szemlézi a reakciókat, különösen a kommunista pártokét: vajon mi várható? Mit lép a Szovjetunió, most, hogy Tito nincs már, megtámadják az országot? Vajon hová áll a Jugoszláv Néphadsereg, melynek rengeteg tagja volt Sztálin-hívő, s Tito könyörtelenül a Goli Otokra küldte őket, amely vetekedett a náci KZ-ekkel, a Gulággal? A *The New York Times* már másnap arról ír, hogy Belgrád védelmi stratégiája a gerillaháborún alapszik,²⁴ azaz a lap is arra koncentrál, hogy mit lép a Varsói Szerződés. Ám szinte senkiben nem fogalmazódik meg az a kérdés, hogy

21 Mély gyász országszerte. *Magyar Szó*, 1980. május 6.

22 Above all, Tito was a tyrant. *The News World*, New York, 1980. május 6.

23 Communist countries reactions to Tito's death. Munich, 6 May 1980, RAD/Antic, Szabad Európa Rádió, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

24 Belgrade's Defense Strategy: Guerrilla War by Drew Middleton. NYT, 1980. május 5.

az egymás irtása után létrejövő Jugoszláviában vajon nem tör-e ki polgárháború? Az nem meglepő, hogy a jugoszláviai sajtó egyként szajkózta, hogy Jugoszlávia megmarad (bár implicita a kérdésselvetés már jelzi, hogy akár szét is eshet), de az már inkább figyelemre méltó, hogy a nyugati sajtó ezt a kérdést alig pedzegette – miközben a jugoszláviai disszidensek, elsősorban a horvát usztasák lapjai már ekkor készpénznek veték az ország szétesését, akár véres úton is.

Utoljára a kék vonaton

A koporsót vasárnap éjjel átviszik a kórházból a szlovén parlament épületébe. Hétfőn reggel esik az eső, de tömeg gyűlik össze Ljubljánában, hogy zene mellett kísérik ki a vasútállomásra. A kék vonat, mely Tito személyes vonatának számított, három óra múlva érkezik Zágrábba, ahol szintén tömeg fogadja az elnököt utolsó útján, a FAZ tudósítója ki is emeli: nem kellett őket kivezényelni.²⁵ „Amíg Zágráb lesz, Tito is élni fog” – üzeni Zágráb, amely 35 évvel korábban ezen a napon szabadult fel (de tíz év múlva már nem ünneplik e dátumot). Zágrábban a városi párttitkár, Dragutin Plavšić tart beszédet, kiemelve, mint aztán sokan mások is, Tito szakítását Sztálinnal 1948-ban, aminek most is az a világos üzenete, hogy nem fognak behódolni a Szovjetunióknak. A koporsó mellett Tito két fia áll, a kórus elénekli a dalt: „Tito elvtárs, megfogadjuk néked, hogy utadról le nem tér a néped.” A stafétának, melyet tiszteletére hordoztak körbe minden évben az országban, megszakították az útját, most ott a koporsó mellett. Megszólalnak a gyárak szirénái, felcsendül Chopin gyászindulója, 11.10-kor a vonat újra megindul, de a fontosabb állomásokon megáll. A sínek mellett mindenütt tömeg fogadja, még a mezőkön is emberek állnak az esőben. Ötvenzres tömeg fogadja Vinkovciban, Sremska Mitrovicán – itt 14 000 pionírt is kivezényelnek, akik virággal szórják tele a pályaudvart. A vonaton díszőrséget ad a gárda, a családtagokon kívül pedig vezető politikusok is: Fadilj Hodža, Stane Dolanc, Mika Špiljak, Vlado Šćekić, Vasil Tupurkovski, Stana Tomašević-Arnesen, Džemmil Šarac. Érdekes névsor, a kremlinológusok mintájára jugoszlavológusoknak mondható külföldi elemzők bizonyára áttanulmányozták, hátha közülük kerül ki az ország, a párt új első embere. A szlovén Dolanc például Tito önjelölt utódának számított, Tito alatt sokak szerint Jugoszlávia második embere volt (1984-től a JSZSZK elnökségének tagja lett, de 1989-ben visszavonult). Vagy ott állt Fadilj Hodža, aki Kosovo sokáig első számú albán politikusa volt, ellenállt a radikális albán nacionalizmusnak, de 1991-ben mégis letartóztatta Milošević. A koporsó őrzői közül valójában csak Vasil Tupurkovski, a JSZSZK elnökségének későbbi macedón tagja maradt aktív. A kék vonatot azonban nem koporsószállításra tervezték: a felvételeken jól látszik a tábornokok, katonatisztek kínlódása, ahogyan a koporsót a vonat ajtaján kiemelik a vonatból, az megbillen, majd az egyik tiszt, aki a bal hátsó fogantyúnál tartja, szinte összecsuclik, majdnem elejti a koporsót.²⁶

25 Viktor Meier: „Wir werden von Deinem Weg nincis abweichen.” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1980. május 6.

26 *Sahrana Josipa Broza Tita 1/5*. <http://www.youtube.com/watch?v=bxUJvTt9yr8>

A kék vonat pontosan érkezik hétfőn 17 órakor a belgrádi pályaudvarra 530 kilométer után – jegyzi meg egy német tudósító, arra utalva, hogy itt még „balkániak” a viszonyok a közlekedésben, de ez Tito luxusvonatára aligha lehetne érvényes.²⁷ 200-300 ezer ember várja, két fia, Žarko és Miša áll ismét a koporsó mellett, ők kísérik az állomásról a parlamentig a pár percnyi úton. A szövetségi parlament épületében ravalozzák fel, itt tiszteleghetnek a polgárok, díszőrségeket adnak a munkások, parasztok, katonák, diákok, harcostársak stb., azaz minden társadalmi réteg képviselői. A ravatalnál megjelenik Jovanka Broz is, Tito törvényes felesége, akit 1977–78 óta eltiltottak Titótól, betegágyánál sem látogathatta meg – most egyedül koszorúzott, ami rögtön feltűnt a külföldi sajtónak, a hazai viszont még képeket sem igen közölt. Az ügy megítélése még ma is ellentmondásos, mint alant arra még kitérünk.

Gondosan megszámolták, hányan álltak a 950 díszőrségben három éjjel és két nappal: 7768-an, és ötszázezer ember ment el a ravatalhoz tiszteletét adni.²⁸ Az utolsó díszőrségeket a köztársaságok és tartományok, az ún. társadalmi szervezetek, a fegyveres erők képviselői, a kormánytagok, egykori harcostársak adták. A külföldön dolgozó vendégmunkások küldöttsége éjjel kettőkor adta utolsó üdvözlését a koporsónál. 11-kor a stafétát is odahelyezik a koporsóhoz. Majd pont délben tábornokek és admirálisok vitték ki a koporsót a parlamentből Lenin gyászindulójára, és 48 ágyú díszlövése mellett. Ám a beszámolók arra is kitértek, hogy a szkupstina épületében a protokollt ketten szegték meg. A már idézett montenegrói, idősebb bácsi, aki állítólag azt mondta: „jaj neked, Tito elvtárs, de jaj nekünk is”, illetve Jasszer Arafat. A neves külföldi vendégek harminc másodpercig állhattak meg a koporsó előtt, de Jasszer Arafat a kezét is rátette a koporsóra, majd tíz percig sírt...²⁹

Temetés – kétszer?

A temetés belgrádi lebonyolításával Martin Špegeljt bízták meg, egy horvát tábornokek. A sors iróniája, hogy az egykori partizánnak később igen fontos szerepe volt a horvát függetlenségi háború során – a jugoszláv katonai titkosszolgálat le is leplezte őt, az ún. Kalasnyikov-botrány egyik fő szereplőjeként, aki megszervezte a fegyverek átcsempészését Magyarországról a rendőrséghez tartozó új horvát védelmi egységek részére. Ő dolgozta ki a védelmi terveket a Jugoszláv Néphadsereg ellen, rövid ideig horvát védelmi miniszter is volt a háború alatt. Később maga úgy emlékezett vissza, hogy részben azért eshetett rá a választás, mert ő is horvát – így ha incidens történt volna a temetésen, az nem lett volna szerb provokációnak, szándékos hibának beállítható. Másfelől a katonai körzet vezetőjeként már szervezett látványos hadgyakorlatokat, elsősorban a külföldi megfigyelők részére – tankokkal, repülőkkal, folyami flottillával, s most is pompázatos katonai temetést kellett megszervezni. 25 tábornokek, ezredes segédkezett neki.³⁰ Nem tel-

27 *Die letzte Fahrt im blauen Zug*. *Süddeutsche Zeitung*, 1980. május 6.

28 Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., l.k. 217.o.

29 *Sahrana Josipa Broza tita* 3/5. <http://www.youtube.com/watch?v=JG4c6JUVOF4>

30 *Jugoslavija za jedno stoleće*, HRT dokumentumfilm, 6. rész, <http://www.youtube.com/watch?v=verVEckV29U>

jesen megbízható források szerint a temetés abnormálisan sokba került, már csak a külföldi vendégek tömege miatt is – állítólag 15 milliárd dinárba (összehasonlításképp: akkoriban a jugoszláv Vöröskereszt éves büdzséje 330 millió volt, az állami hírügnökségé 600 millió, és a staféta körbehordozása is „csak” 2,5 milliárd dinárba került.)³¹ Korábban felmerült, hogy Titót szülőfalujában, a horvátországi Kumrovecben temessék el, vagy a boszniai Tjentišćen, ahol híres szutjeskai csatáját vezette, de maga is úgy kívánta, rezidenciájának egy külön épületében, a Virágházban legyen sírja.

Május 8-án a diákok nem mentek iskolába, sok helyütt nem dolgoztak, vagy a munkahelyen nézték a temetést. Teljesen kiürültek az utcák, mindenki a temetést nézte – emelték ki ezt a tévéhíradók, a másnapi újságok fotóriportjaikban is: Tito kultusza most halottkultusszá vált, tanatológiai fenoméné. Mintegy hétszázezren vettek részt a temetésen, de egyes becslések még az egymillió gyászolóig is elmennek, sőt, azon túl is. A parlament előtt Stevan Doronjski, a kollektív államelnökség vajdasági képviselője búcsúztatta, majd sokadszorra felhangzott a „Tito elvtárs, megfogadjuk néked...” Elindult a menet, melyet Tito két személyes kísérője vezetett, az ország és a párt zászlaját vitték. Majd jöttek a köztársaságok és tartományok zászlai, és 365 további zászló: a proletárbrigádoké és más katonai egységeké a 2. világháborúból (341 jugoszláv, 21 olasz, egy-egy szovjet, francia és bolgár). Majd a néphősök következtek, utánuk pedig a katonaság és a milícia aktív egységei. A menetben csak húsz koszorú kapott helyet, csak a jugoszláviaiak. Menet közben a Jugoszláv Néphadsereg zenekara gyászzenét játszott. Útközben százezrek, így pionírok fogadták a menetet, és „vasutasok, akiknek szerencséjük volt, hogy e pillanatokban vonatuk a belgrádi síneken pihen, munkások, gyerekek, emberek (sic!)” – ahogyan arról a *Vjesnik* másnap beszámolt. Felettük a hadsereg repülői húztak el négyszer. A gyászmenetet tíz katonatiszt és tíz munkás zárta: öt bányász és öt fémmunkás: „ők jelképezik Josip Broz kötődését fémmunkásai és Jugoszlávia munkásosztályának harca iránt”. Az út négy kilométernyi volt a szkupstinától a házig, ahol „a jövőt kovácsolta”. A Virágház előtt aztán Lazar Koliševski, Jugoszlávia elnökségének elnöke mondta el gyászbeszédét, majd az Internacionálé hangjai mellett bevitték a koporsót, újra dízsörtüzet adtak az ágyúknak, és a Himnusz mellett 15.15-kor betették a sírba, az Užice utca 15-ben, Tito itt élt 1944 óta, hogy Belgrádba bevonult partizánjaival. A temetés pillanatában minden köztársaság és tartomány fővárosában is dízsörtüzet adtak az ágyúknak, megszólaltak a gyárak és a hajók szirénái. A márványlapon aranyozott betűkkel csak a név és a dátum áll: Josip Broz Tito 1892–1980. Majd utolsó üdvözlöt adnak a harcostársak, a munkatársak, a családtagok (akikről a tudósítások alig szólnak, és sohasem elsőként).

A két hivatalos gyászbeszéd egyébként nem különösebben mondott újat: Stevan Doronjski összefoglalta Tito életét, s minden különösebb üzenet nélkül elismételte a lózungokat: Tito a jövő embere, csak fizikailag halt meg, „folytatjuk az öngazgatás útját”; „Tito a humanizmus, a szocializmus, a gondolkodás, az alkotás szabadságának, az igazságért folytatott harcnak, a testvériség-egységnek, az egyenlő viszonyoknak, a háború nélküli világ szimbóluma.”³² Lazar Koliševski gyászbeszédében pedig a huma-

31 <http://www.tabloid.co.yu/clanak.php?br=131&clanak=13>

32 „Naučio nas je svojim velikim primjerom da dijelimo sudbinu sa svojim zemljom i narodom” – riječ Stavana Doronjskog. *Vjesnik*, 1980. május 9.

nizmus, a barátság, a jövő, az egyenlőség, az együttműködés fogalmait emlegette, s legfeljebb az emelhető ki, hogy semmilyen ellenséges hang, fenyegetés nem volt kiérezhető.³³ Vagyis ugyan mindketten beszéltek arról, kik ellen harcolt Tito, de ez inkább a múltra vonatkozott, nem aktualizálták és országok, személyek nevét sem említették. Doronjski szerint Tito a társadalmi és nemzeti felszabadulásért harcolt az idegenek, a kapitalisták, a fasiszták és a bürokratikus dogmatizmus ellen, míg Koliševski szerint Tito a „gonosz erői”, az osztály- és a nemzet ellenség, a külföldi hódítók és kizsákmányolók ellen harcolt.

A temetés után negyed évszázaddal furcsa történetek kezdtek el keringeni. Az egyik szerint Tito nem is volt a koporsóban, mert a gyógyszerekkel korábban teletömött tetem oly gyorsan kezdett el bomlani és bűzleni, hogy az már kellemetlen volt és higiéniailag is veszélyes, ezért az üres koporsót utóbb kiemelték és a „telit” tették a helyére. Sőt, egyes vezetők bebalzsamozták volna és mauzóleumot építettek volna, de a gyorsan széteső test miatt erre sem kerülhetett sor.³⁴ Egy másik verzió is újratemetésről szól, de ennek más oka volt: Ivan Dolničar, a temetést felügyelő tábornok számolt be arról, hogy a virágházi temetést a tévéközvetítés miatt improvizálták, valójában a munkálatok egész éjjel tartottak a hatalmas márványfedél elhelyezése miatt, amely 12 tonnát nyomott és már két hónappal Tito halála előtt elkészült. Egy könnyű márványimitációval helyettesítették a közvetítés alatt, mert hogy is nézett volna ki a képen egy szimpla emelő? S állítólag a márványtömb 12 centiméterre, balra eltolódott – mert a munkálatot irányító tábornok már részeg volt.³⁵ Többen pedig arra esküsznek, hogy a márványlapon azért szerepel csupán a név és a dátumok, a vörös csillag meg nem, mert a katolikusnak született Tito, a kommunista élete végére teljesen megtért és muzulmán lett, amit az is bizonyít, hogy az el nem kötelezettek mozgalmában szinte az összes arab és muzulmán ország ott volt, Tito pedig szakított Izraellel... Mások úgy vélik, Tito szabadkőműves volt, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a világ vezetői közül oly számosan megjelentek a temetésén – hisz az ő kezükben az uralkodás mindenütt.³⁶

Gyászolók és távolmaradók

Tény, hogy államfő temetésén a világtörténelem során soha nem jelent meg annyi vezető politikus a világ minden szegletéből, mint Titóén. Ennek oka egyrészt közlekedéstechnikai, hisz repülővel bárki könnyedén megérkezhetett Belgrádba, de a fő ok mégis a hidegháború sajátos viszonyai között keresendő. Jugoszláviának az el nem kötelezettek vezetőjeként kitüntetett helye volt a két blokk között, és Tito a hatvanas évektől kezdődően tudatosan építette nemzetközi szerepét, arra alapozta karizmáját, ápolta a sajátos szövetségeket és barátságokat. A hetvenes években a rendszer legitimitációjának legerősebb eleme épp Jugoszlávia nemzetközi elismertsége

33 S Tobom na čelu izgradili smo zajednicu bez koje je naše postojanje nezamislivo. Riječ Lazara Koliševskog. *Vjesnik*, 1980. május 9.

34 http://www.serbianunity.net/culture/library/Ubij_Bliznjeg_Svoga/sdb/sdb5.html

35 Tita, ipak, dvaput sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

36 <http://www.fx-files.com/x-files/iluminati-u-rh/523-je-li-tito-bio-mason-dokazi-i-indicije.html>

volt – és nem például a gazdasági fejlődésé, ami csak a külföldi hitelek miatt volt úgyszólván lehetséges, az ország válságából válságba esett.

Hogy a külföldi vezetők közül ki jelenik meg, már a Tito halála utáni napon spekulációk tárgya. Így a *The New York Times* kedden még azt írta, nem várják Brezsnyevet.³⁷ Az elemzők pedig behatóan tanulmányozták, ki jöhet, majd utóbb, hogy ki is jött el.³⁸ Akárha egy falusi lakodalomról lenne szó, melyen az összeveszett rokonok csak akkor hajlandóak megjelenni, ha a másik nem, itt is folyt a sakkozás – s végül Carter „vesztett”, mert nem ment el. Eközben a szocialista táborban nem kis fejtörést okozott, ki menjen a temetésre. Az világos volt, hogy a harmadik világ, az el nem kötelezettek a legeslegmagasabb szinten képviseltetik magukat (ám végül feltűnő volt, hogy Fidel Castro, aki Tito riválisának számított a mozgalom vezetésében, nem jött el, ahogyan feltűnő volt a líbiai Kadhafi és az egyiptomi elnök, Szaddat elmaradása is), ahogyan a nyugati világ képviselőinek jelenléte is magától értetődőnek tűnt (leszámítva az USA-t és Franciaországot, melyek elnökei nem jelentek meg). A kínai elnök és pártfőtthár, Hua Guofeng rögtön jelezte jövetelét, és elsőként érkezett meg a temetésre már hatodikán. Világos volt, hogy Tito közeli partnere, a szovjet táborból örökké kilógó Ceauseşcu Belgrádban lesz, de Kádár János is, aki hatalomra jutását 1956-ben részben Titónak köszönhette. A többiek vacilláltak, míg Brezsnyev úgy nem döntött, hogy maga vezeti a szovjet delegációt, s ezek után világos volt, hogy a szovjet blokk országait is a legmagasabb szinten képviselik.

A szervezők előtt igen nagy feladat állt, több repülőteret kellett lezárni a külföldi vendégek fogadására. Az oroszok tiltakoztak, hogy Brezsnyev „csak” a batajncai katonai reptéren szállhatna le – hogy aztán végül karonfogva támogassa le őt egy szovjet katonatiszt az Aeroflot gépéről (másfél évvel élte túl Titót). De Szaddám Husszein is ragaszkodott a fő belgrádi reptérhez, a surćinihez, aztán késett nyolc órát, és lefoglalta egy hotel egész emeletét, noha ott kellett volna laknia a lengyel elnöknek is. És akadt pár különleges kérés is – Észak-Korea elnöke, Kim Il-Szung például nem akart a belgrádi Hotel Intercontinentalban megszállni, nehogy kapitalisták közé keveredjen, így végül a nagykövetségükön aludt. A nemzetközi sajtó zsinórban szállíthatta a közönségnek az effajta „érdekességeket”.³⁹ A jugoszláv sajtó, nyugodtan állítható, pedig azon élvezkedett, hogy íme, az egész világ tiszteletét teszi Tito, s így Jugoszlávia, a jugoszláv öngazgatású szocializmus előtt. Nem kérdéses, hogy a politikai elit ennek alapján teljesen elvakult, s úgy látták: a rendszer (azaz hatalmuk) stabil, hisz mindenki elismeri őket. Ez a kívülről érkező legitimitás akkor tényleg megvolt: ekkor 154 tagja volt az ENSZ-nek, s 127 országból érkezett delegáció (másutt 126, illetve 128 országot emlegettek): 31 köztársasági elnök, 4 király, 5 herceg, 6 parlamenti elnök, 22 kormányfő és 13 kormányfőhelyettes, 47 külügyminiszter. A sajtóban többféle adat látott napvilágot, így igyekeztek a legjobb „összeállítást” feltüntetni, azaz máshol úgy írták: 127 országból 209 delegáció érkezett, 38 államfő, 10 kormányfő, 7 kormányfő-

37 Belgrade Crowd Mourns As Body of Tito Arrives by John Darnton, 1980. május 6.

38 The big gathering in Belgrade, München, 7 May 1980, RAD/c.a, a Szabad Európa Rádió anyaga, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

39 Tita, ipak, dvaput sahranili, *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

helyettes, 6 parlamenti elnök, 12 külügyminiszter, két király és öt herceg.⁴⁰ A jugoszláviai újságok napokon át azzal foglalkoztak, hányan s kik is jelentek meg, de arról gondosan hallgattak, honnan nem érkeztek: igaz, Európából csak a miniállamok képviselői hiányoztak, és persze az ellenséges, elzárkózó Albániából nem jött senki. Izraelből sem, Jugoszlávia 1947-ben az ENSZ-ben tartózkodott, amikor Izrael megalakulásáról szavaztak, de az elsők közt ismerte el és létesített diplomáciai kapcsolatokat. Ám el nem kötelezettként az arab országok pártját fogta, illetve már a szuezi válság, 1956 óta, majd a hatvanas-hetvenes években különösen rossz volt a viszony a két ország közt, s 1967-ben az izraeli–arab háború miatt meg is szakította a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszlávia Izraellel, mert Nasszerrel és Arafattal, azaz Egyiptommal és a palesztinokkal szimpatizáltak.

Egy más olvasatban 126 országból érkezett delegáció – 121 állami, 68 párt-, 4 felszabadító mozgalom képviselői (mint Arafat), 9 nemzetközi szervezet és hat egyéb küldöttség. A királyok közül a belga Baudouin, a jordán II. Huszejn, a norvég V. Olaf, a svéd XVI. Gusztáv volt jelen. Talán kissé furcsa, hogy II. Erzsébet nem jött el, noha 1972-ben járt Jugoszláviában, és Tito többször is meglátogatta őt, mondhatni, baráti kapcsolatban álltak, de ott volt helyette Fülöp edinburgh-i herceg is. És államfők: az iraki Szaddám Huszejn, a pakisztáni Mohammad Zia-ul-Haq, a finn Urho Kekkonen, a bangladesi Ziaur Rahman, az olasz Sandro Pertini, a német Karl Carstens, a szíriai Hafez el Asszad. A kormányfők közül az indiai Indira Gandhi, az angol Margaret Thatcher, akit elkísért külügyminisztere, Lord Carrington is, ahogyan a német Helmut Schmidt kormányfőt is külügyminisztere, Hans Dietrich Genscher. Franciaországból Raymond Barre, a külügyminiszter Jean François-Poncet és Pierre Lacosta ellentengernagy érkezett. És jött Bruno Kreisky osztrák kancellár, az olasz Francesco Cossiga, a japán Masajoshi Ohira, a dán Andreas van Agt, a török Szulejmán Demirel, a spanyol Adolf Suarez. Az USA-t Walter Mondale elnökhelyettese és Lilian Carter, az elnök édesanyja képviselte, Vatikánt pedig a külügyminiszteri rangú titkár, Achile Silvestrini. Iránt a külügyminiszter, Sadegh Qotbzadeh, akit 1982-ben végeztetett ki Khomeini ajatollah, noha egész életében a Pahlavi-rezsim ellen küzdött. S itt volt még az Arab liga főtítkára, az Európa Tanács főtítkára, az UNESCO képviselői. Az ENSZ küldöttségét Kurt Waldheim főtítkár vezette, az Európa Parlamentét pedig Simonne Weil. Franciaországból igen népes küldöttségek érkeztek: így François Mitterand, a Francia Szocialista Párt első titkára és Lionel Jospin nemzeti titkár, továbbá Michel Rocard, a Direkciónak tagja és Jean-Pierre Cot, a nemzeti vezetőség tagja. A Francia Kommunista Pártot Georges Marchais főtítkár, Maxime Gremetz, a politbüro tagja és Felix Demette, a KB tagja képviselte. Franciaország Egyesült Szocialista Pártját Maurice Revenel nemzeti titkár, Viktor Leduc nemzeti titkár és Renier, a Politbüro tagja képviselte. A Munka Demokratikus Szövetségét (CFDT) Edmond Mair nemzeti titkár, Jacques Chereque, a helyettese képviselte, a Francia CGT-t pedig Gerard Gomez nemzeti titkár – az olaszok mellett a franciák voltak a legszámosabban jelen különféle küldöttségek révén. A temetés jó alkalom volt különféle találkozókra – legalább 100 találkozót jegyeztek fel

⁴⁰ Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., I.k. 217.o. – a *Vjesnik* kiadványára hivatkozva: *Bilo je časno živeti s Titom*, Zagreb, 1980, 226. p.

–, s a jugoszláv sajtó ezt úgy állította be, hogy ez a legszebb bizonyíték Tito béketeremtő eszméjének állandóságára. Érdekes mód a kínai elnök, Hua Kuo Feng itt találkozott a szomszédokkal, Kim Il Szunggal és Indira Gandhival. De Brezsnyev is Kim Il Szunggal és Gandhival. Ceaușescu, a keleti tábor fenegyereke meg épp azért is Mondale-lal, majd Zia-ul-Haq-kal. Thatcher asszony sem tétlenkedett, 24 óra alatt 8 találkája volt a temetés mellett: így az olasz, a német és a spanyol kormányfővel ült le, de Kaunda zambiai elnökkel is, majd Zia-ul-Haq-kal, Gandhival és Ceaușescuval. Szaddam Husszein is igen aktív volt: Jasszer Arafattal, Husszein jordán királlyal, Hua Kuo Fenggel, Honeckerrel tárgyalt – talán tervei kapcsán puhatolódzott, mert szeptember 22-én hadüzenet nélkül megtámadta Iránt. A szocialista blokk főtítkárai egymást is szívesen látták: Honecker hármásban ült le Geierekkel és Husákkal, Brezsnyev pedig Honeckerrel. A német Schmidt kancellár Gandhival cserélt eszmét, de az igazán fontos az volt, hogy a temetés után este az NSZK nagykövetségén találkozott Honeckerrel, s utóbb a német sajtó ezt a megbékélés jeleként értelmezte. A 78 perces találkozó alatt megegyeztek arról, hogy közös érdekük a további egyeztetés a nemzetközi helyzetről, a közös cél a normalizáció. Honecker is barátságosnak, békésnek nevezte a tárgyalásokat, amelyek épp a német kapituláció 35. évfordulójának napjára estek. A *Der Spiegel* cikkének címe ugyan ironikusan hangzik – „Egy ilyen temetésnek minden évben lennie kéne” –,⁴¹ de jól jelzi, hogy a temetés nem csak Tito kultuszának építésére szolgált, hanem a nemzetközi helyzet javítására is.

A temetés különleges volt, mert ilyen magas szintű vezetők ilyen sok helyről, ilyen erős ideológiai különbségekkel aligha találkoztak valaha is egy helyen. A képeken azt látjuk, hogy a temetésen egy külön a számukra emelt lelátón mintegy 13-14 sorban álltak, soronként 30–35-en, azaz mintegy 450 külföldi vendég mintegy kb. 200 négyzetméteren helyezkedett el. De ne gondoljuk, hogy csak a jugoszláv sajtó volt elfoglalva a külföldi vendégekkel: a *Financial Times* arról írt, hogy a legkisebb delegációk a norvég és a svéd királyt kísérték (utóbbinak a reptéri sztrájkolók otthon külön megengedték, hogy a temetésre elszállhasson), a legnagyobbak pedig Szaddám Husszeint és Guinena elnökét, Ahmed Sékou Tourét. A brit sajtó a legaktívabbnak a német kancellárt látta, Indira Gandhit pedig morális győztesnek, aki átveheti az el nem kötelezettek mozgalmának vezetését, mert Castro el sem jött. Az újságíróknak feltűnt az is, hogy Brezsnyev mennyire kerülte a találkozókat, ennek egyik oka a betegsége, fáradtsága lehetett, a másik, hogy aligha akart az afganisztáni invázió kényes kérdéséről ellenvetéseket hallgatni – de lehet, valami más volt visszahúzódsának oka.⁴²

A temetést mint a „detant”, az enyhülés ünnepét írták le – e fogalmat, a *détente*-t a franciáktól vették át, amely a hetvenes években terjedt el, s azt jelentette, hogy két, korábban ellenségeskedő ország javítja diplomáciai, politikai viszonyait. A szerb állami tévé egy, már a délszláv háborúk után készült műsorában azonban az összefoglaló ironikusan jegyzi meg, hogy Tito még halálakor is győzött, és elismertebb volt, mint

41 „So ein Begraebnis musste jedes Jahr sein”. *Der Spiegel*, 1980. május 12.

42 Miloš Paunović: Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3, 138. p.

életében, hisz az egész világ megjelent a temetésén, ugyanakkor „Tito temetése Jugoszlávia temetése volt, de ezt alig valaki is vette észre”.⁴³

A temetésen és utána azonban legtöbbit nem Titóról és Jugoszlávia sorsáról értekeztek a politikusok, legalábbis egyes újságcikkek erről számoltak be. A legfőbb témává a gyakorlatilag házi őrizetben levő feleség megjelenése mellett a távolmaradó Jimmy Carter vált. A Newsweek május 19-i számában a temetésről szóló cikknek már a címe is ironikus: „Az ember, aki nem volt ott”. Rögtön a szláv tradíció felelevenítésével kezdik egy szovjet tankönyvből: ha meghal valaki, senkit sem hívnak, de természetesen mindenki ott lesz. S Tito temetésén mindenki ott volt, noha senkit sem hívtak – csak épp Carter elnök nem. Egy nyugatnémet hivatalosságot idéznek név nélkül: „Ez több volt, mint hiba. Ez baklövés.” Carter ekkor Philadelphiába ment (már zajlott az elnökválasztási kampány), és az amerikai külügy szerint nem lett volna jó most a szovjet vezetőkkel találkozni az afganisztáni válság miatt: „Jugoszlávia – a Nyugat Afganisztánja”. (Ez a jóslat helytel-közzel be is igazolódott.) S hogy valamibe Belgrádban előkészületlenül belefutni e téma kapcsán, hát az „bután veszélyes” lett volna⁴⁴ – és ne feledjük, hogy a Szovjetunió afganisztáni inváziója az előző évben kezdődött, és a több, a temetés utáni találkozáson fontos téma volt (a brit sajtó elsősorban ezekről számolt be.)⁴⁵ A *Time* 1980. május 19-én szintén ezt emeli ki keretes cikkben: *The Invisible Man – A láthatatlan ember...* Eszerint a legtöbben azért hiányolták Cartert, mert látogatásával megerősíthette volna, hogy kiáll Jugoszlávia függetlensége mellett. Noha a belgrádi nagykövet, Lawrence Eagleburger sürgette Carter látogatását, számos más okot láttak, hogy ne jöjjön: kezdve a kampányon át odáig, hogy Brezsnyev látogatása az utolsó pillanatban vált tényé. A *New York Post* pedig nyugati lapokat szemlészett: Carter elvesztett egy újabb diplomáciai menetet, a szovjetek lépéselőnybe kerültek, és a jugoszlávok csodálkozásáról is beszámoltak.⁴⁶ A Fehér Ház szabadkozott: az elnök világossá tette, támogatja Jugoszlávia függetlenségét és integritását a poszt-titói időszakban is, és egy magát meg nem nevezni kívánó hivatalnok elmondta, Carter USA-beli utazásait is szigorúan limitálta az iráni túszedráma óta, és „hisszük, hogy a jugoszláv kormány teljes mértékben megérti mindezt. A jugoszlávok tudják, kik a barátaik”.⁴⁷ Ám másfél hónappal később, június 24-én Carter Belgrádba látogatott, miután Velencében csúcsértekezletet tartott a német, olasz, brit kormányfővel és a francia elnökkel, vagyis a szomszédban volt. De ez utóbb sem Carteren, sem Jugoszlávián nem segített már, előbbi megbukott, utóbbi még mélyebb gazdasági válságba sodródott. Sok mindent jegyre adtak, a benzintől kezdve a legfontosabb élelmiszerekig, gyakran voltak áramkimaradások, az államadósság és az

43 Az RTS1 összefoglalója: Najveća sahrana u istoriji čovečanstva <http://www.youtube.com/watch?v=Q7Tj43GmYA>

44 *The Man Who Wasn't There* by J. Nielsen, P. Martin, T.M. DeFrank, W.E. Schmidt. *Newsweek*, 1980. május 19., 36–37. p.

45 Miloš Paunović: *Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3, 141. p.

46 Carter under fire for skipping Tito funeral. *New York Post*, 1980. május 7.

47 Aides urged Carter to attend Tito rites – by Michael Getler. *The Washington Post*, 1980. május 8.

infláció nőtt. A gazdasági válság egyik oka volt, hogy az előregedő kommunista eliteket végül leváltották a helyi, nacionalista elitek, melyek már Jugoszlávia felbomlásában voltak érdekeltek.

Az eltávolított feleség megjelenése

A temetés nem csak a Belgrádba érkezők és távolmaradók témája miatt vált médiaeseményé. A helyi sajtó kiemelte, hogy 41 kamerával követték a temetést, s 58 televízió volt jelen 42 országból.⁴⁸ A zágrábi *Vjesti* 1980. május 10-i számában összeszámolta a külföldi újságírókat: 720-an érkeztek 58 országból, így az NSZK-ból 83-an, az USA-ból szintén 83-an, Franciaországból 55, Japánból 54, Indonéziából 11, Iránból 6, Kubából 12, Afganisztánból 6, Zambiából 10. 10 afrikai országból negyvenen érkeztek, 15 ázsiai országból 144-en, 24 európai országból 419-en, „mindkét amerikai kontinensről” pedig 117-en jöttek. De egy szó sincs a Szovjetunióról, a szocialista országokról, még Kínáról sem. A *Vjesnik* szerint az élő közvetítésbe 43 tévé kapcsolódott be – hogy tényleg milliárdnyi ember nézte a temetést, az már azért sem állítható bizonyosan, mert sok országban még nem mérték a nézettséget. A *Vjesnik* állandó moszkvai tudósítója, Milan Bekićaj ugyanakkor arról is írt, hogy a szovjet tájékoztatási eszközök „következetesen mértéktartóak voltak közvéleményük értesítésében Tito elnök haláláról és temetéséről”.

Azonban a nyugati média érdeklődése Carter és persze Tito mellett egy másik személyre is irányult: Tito feleségére, Jovanka Budisavljevićre. Pravoszláv szerb családban született a mai Horvátország akkor még szerbek lakta területén, Krajínában. 37 évvel volt fiatalabb Titónál, már a háború alatt is találkoztak, majd volt partizánként kerül az elnöki stádba a háború végeztével. Titónak már előtte volt három felesége és gyerekei is születtek (legendák szólnak arról, hány szeretője volt és gyerekeinek számát is több tucatra teszik a bulvár-történések). 1952-ben házasodtak össze, és igazi első dámává vált: a rossz nyelvek szerint miatta éltek luxuséletet, és azért távolították el a titkosszolgálatok 1977-ben Tito mellől, mert túl nagy befolyással volt a döntésekre, és ebben közrejátszott az is, hogy Jovanka szerb. Mások arra utaltak, hogy az öregedő Titónak volt már elege belőle – tehát teljesen ellentmondásosak a pletykák, s a délszláv sajtóban ma is előszeretettel jelennek meg a cikkek kapcsolatukról. Jovanka még ma is Belgrádban él, teljesen visszavonultan. Mivel Tito nem készített testamentumot, Jovanka azt állította, semmit sem örökölt férje után, személyes holmiját sem vihette el. A 90-es években már személyes dokumentumai sem voltak, ezt később rendezték. A titói örökség után ma is folyik a harc a családtagok és az állam között, 2013 áprilisában nyitották fel az egyik belgrádi bankban lévő széfjét.

Jovanka a jugoszláviai média kedvence volt, akárcsak Tito. A szép és elegánsan öltözködő Jovanka – a híres budapesti Rotschild Klára szalonjába járt varratni – Titót többnyire mindenhová elkísérte, egyik utolsó közös képük éppen budapesti útjukon készült. Nem kétséges, hogy sok jugoszláviai nő álmodozott Jovanka életéről, aki politikai kijelentéseket nyilvánosan nem tett. Sőt, még vadászpuskával célozva is lefény-

⁴⁸ Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., i.k. 217. p.

képezték. Egyelőre rejtély, miért került hát szinte házi őrizetbe 1977-ben – utolsó nyilvános megjelenése 1977. június 14-én volt –, az összeesküvés-elméletek száma szinte végtelen, zömükben a politikai harcokra, leszámolásokra alapoznak, a titkosszolgálatok beavatkozására, arra, hogy Tito élete végén már csak báb volt stb. A témának lassan könyvtárnyi az irodalma, egyre-másra jelennek meg a visszaemlékezések is, tovább fokozva a zavart.⁴⁹ De témánk szempontjából most az a fontos, hogy a temetésre „elengedték” a felvételeken teljesen magányosnak tűnő Jovankát – gyerekek nem született, szüleit már a háború elején elveszítette, akárcsak egyik testvérét, Tito gyerekeivel meg nem volt különösebb kapcsolata.

A nyilvánosságból való eltűnése avagy eltüntetése Jugoszláviában is állandó téma volt a nem nyilvános szférában, így megjelenése a 6-i belgrádi kommemoráción nagy feltűnést keltett. A nyugati sajtó már Tito halálhíre előtt is írt róla, így a *Guardian* már május 2-án arról írt, hogy Jovankát még férje halálos ágyához sem engedték oda, és beszámolnak arról, hogy egy belgrádi múzeumban eltávolították azokat a fotókat, melyeken ő is szerepel, vagy kivágták a dokumentumfilmekből a már jól ismert sztálini módszerrel. A lap is csak találgatta, miért éltek külön, megemlítve mind a személyes, mind a politikai okokat, továbbá, hogy meg szeretne volna látogatni Titót a kórházban, de ezt sem engedték meg. Hát ezért lenne nagy meglepetés, ha a temetésen megjelenne.⁵⁰ És ez így is történt. A ravatalnál tett látogatásáról a nyugati lapok rögtön beszámoltak, így például a *The New York Times* is. Akárha mai celeb lenne, a legapróbb részletekre is kitérnek, a szakításról, illetve az eltávolításról is írva: „Jovanka, Tito 65 éves felesége, zokogva és sóhajtozva engedte le kistáskáját, mielőtt elhelyezte volna a virágkoszorút, melyen ez olvasható: »Kedves Titónak.«” S hogy: „csöndben állt a koporsónál, fekete ruhában és kalapban, bánat ült az arcán. Egy idő után halkán sírni kezdett.” – Majd a szaténzászlóval letakart koporsónál Tito előző házasságaiból született fiaival fogadta a pártvezetők és kormánytagok részvétét.⁵¹ A jugoszláv lapok azonban meg sem merték őt említeni. A tévéfelvételeken látható, de kérdés, akkoriban ezekből mit adtak le, és az élő közvetítés sem rekonstruálható. Az írott sajtóban viszont jól látható az igyekezet a mellőzésére, jelenléte elhallgatására. Miközben rengeteg fotóriport jelent meg, Jovanka nem tűnik fel – pedig boldog-boldogtalanról közöltek képeket, a legnevesebb politikusoktól kezdve az ún. egyszerű nép zokogó gyermekeiről, a pionírokról, bányászoktól stb. Például a magyar nyelvű napilap is hasonló módon járt: láthatjuk a könnyedző finn elnököt, még a katolikus papok küldöttségét is, de Jovankát sehol.⁵² Ahogyan a nemsokára már a könyvesboltokba kerülő emlékkönyvekből is igyekeztek kihagyni. Ez maradt a helyzet a 80-as években, a 90-es években pedig a háborúk miatt volt érdektelen személye. Csak az új évezredben került elő a téma, részben azzal is összefüggésben, ahogyan Tito kultusza újjáéledt. De nem feltétlenül

49 Lásd: Miro Simčić: *Žene u Titovoj senci*. Zágráb, B.V.Z., 2008.

50 Tito's estranged wife „turned away from deathbed” – by Hella Pick, *Guardian*, 1980. május 2.

51 Tito's train carried body to Belgrade: mourners line the track – by John Bartnton, *The New York Times*, 1980. május 6.

52 A *Magyar Szó* fényképsorozata, 1980. május 10.

kell arra gondolnunk, hogy központi utasításra hagyták ki Jovankát az újságírók, akkoriban már maguktól is kerültek a kényes témákat, ha Titóról volt szó.

Halottkultusz a Tito-kultusz után

Mondani sem kell, az elkövetkező hetekben Tito személye uralta a sajtót – közölték a róla szóló verseket, de a költők egy része most is énekelt. Életéről sorozatokban számoltak be, újraközölték írásait és mások visszaemlékezéseit. Színes különiadványok jelentek meg, a sajtó aratott: a belgrádi *Politika* temetésről szóló száma történelmi rekordot ért el, 720 ezer példányban jelent meg. A tévék a partizánfilmeket adták, és kultusza a tetőfokára ért halálával, illetve a halála utáni első ifjúsági nappal, (ál)születésnapjával, május 25-ével. A *Der Spiegel* május 12-i számában ironikusan, szöviccel élve írja le a helyzetet: „Vom Tito-Kult zum Toten-Kult” (a Tito-kultusztól a halottkultuszig). De a *The New York Times*ban már arról is írnak, hogy halála Jugoszláviát effektív vezetés nélkül hagyta.⁵³

Az élet lassan normalizálódik: pont a hétnapos gyász elteltével 11-én focimeccseket játszanak, 12-én a *Borba* már egy amerikai színházi komédia kritikáját hozza. A Virágház május 10-től látogatható, és oly sokan érdeklődnek, hogy július 1-től szigorúan szabályozzák, honnan hányan és mikor látogathatják az Emlékparkot. Így köztársaságunként lakosságárányosan pl. Szerbiából naponta háromezren, Montenegróból háromszázan, illetve időrendben: a korai időpontokban a legtávolabb élők (8-tól fél óra a szlovénoknak, utánuk a macedónok jöhetnek – nyilván azt kalkulálták be, hogy éjjel utaznak –, a belgrádiak és Belgrád vendégei délután 4 és 6 óra közt). Az első négy évben hétmillió látogató érkezik (ekkor Jugoszláviának 22 millió lakosa van, de ebből 2 millió külföldön él), harminc év alatt pedig mintegy húszmillióan látogatnak el Tito sírjához. A Virágház, illetve a rezidencia négy év múlva nyílik meg teljesen, mellette a múzeum az ajándékokkal, stafétákkal, személyes tárgyakkal. A sírnál a kékbe öltözött gárdisták félóránként váltották egymást, ez ugyanolyan látványosságnak számított, mint a Buckingham-palota előtti. A háza is megtekinthető: a dolgozószoba, a biliárdszalon, a lakatosműhely, a vadászház.

A háborúk kitöréséig minden május 4-én 15.05-kor megszólaltak a szirénák, a híradók ilyenkor a vigyázban álló polgárokat mutatták – de mindig akad járókelő, aki továbbment. Kultusza tovább élt a helynevekben is: minden köztársaságban és tartományban egy-egy város előtagként viselhette a Tito nevet, ez nagy megtiszteltetésnek számított, a városok versengtek e címért. A stafétát továbbra is körbehordták az országban a tiszteletére (az 1987-es botrányig, amikor plakátként szlovén művészek olyan művét fogadták át, amely egy náci plakát „retroavangárd” kozmetikázott verziója volt, s melyen egy izmos férfi – a náci férfiideál – tart egy stafétát),⁵⁴ a focikupa is az ő nevét viseli stb. 1982. március elején még törvényt is hoztak neve megővéséről, hogy

53 Tito's death leaves Yugoslavia without effective leadership bay John Dranton, *The New York Times*, 1980. május 11.

54 Dimitar Gligorov: „Računajte na nas“. „Odlomak“ o Titovoj štafeti ili Štafeti mladosti. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2008/1–3, 124. p.

ne kommercializálódjék. Ezért nevének felhasználását ezután a szövetségi kormánynak kell engedélyeznie.⁵⁵ 1985-ben kerül rá arcképe az ötezres dinárra. Egy osztrák jegyzetíró két év múlva ironikusan jegyzi meg, látván, hogy Tito arcképével, aláírásával már jelvényeket, pólókat is kiadnak, hogy a titoizmus helyébe a Tito-mánia lépett.⁵⁶ Ez azonban már csak részben igaz, Pandora szelencéje már kinyílt. 1981-ben a kosovói albánok tüntetéseit már erővel verik le, kivonulnak a tankok. A verbális deliktum bűncselekménye mint olyan létezik, Tito bárminemű kritizálása börtönnel járhatott (akárcsak korábban). Ekkor került a középpontba a szerbkérdés, illetve a szerb-albán konfliktus Kosovón. Az első demonstratív szerb tüntetésre éppen a Tito-rendszer második emberének temetésén került sor. Aleksandar Ranković titkosszolgálati főnökként 1966-ban vált kegyvesztetté (állítólag lehallgatta magát Titót is), de visszavonultan élt Dubrovnikban 1983-as haláláig. Néphősként, katonai tiszteletadás mellett temették el Belgrádban augusztus 23-án, és a szerbek szemében épp azért volt hős, mert Kosovón anno megregulázta (üldözte) az albánokat, akik a 2. világháborúban inkább a partizánok ellen harcoltak. Most, hogy a szerbek szerint őket üldözik el az albánok Kosovóról, a temetésen voltaképp a koszovói helyzet miatt demonstráltak,⁵⁷ s ez a külföldi sajtónak is feltűnt.⁵⁸ Temetésén a nevét skandálták, sőt, az elhaladó menetet még meg is tapsolták, ami igen különös jelenség egy temetésen. A politikai üzenet a jugoszláviai sajtó számára is világos volt, egy horvát cikkben egyenesen a politikai szellemek megjelenéséről írtak.⁵⁹

1987-ben aztán egy újabb temetés vált hasonló szerb demonstrációvá, miután egy kosovói albán kiskatona, Aziz Keljmemdi a paraćini kaszárnnyában lelőtte négy társát, ötöt pedig megsebesített (a hivatalos verzió szerint az utána indított hajsza során öngyilkos lett). Noha az áldozatok közt nem csak szerbek voltak, hanem pl. bosnyák muzulmán származású is, az egyik áldozat belgrádi temetése szinte albánellenes tüntetéssé vált, és több szerbiai városban köveket dobáltak az albán üzletekre. A belgrádi *Politika* – mely később élen járt a háborús uszításban – öles betűkkel hirdette, hogy az eset „Lövés Jugoszláviába”.

Végül említsük meg, hogy Jugoszlávia felbomlása után a legfontosabb nemzeti vezetők temetése is sok érdekességet hozott magával. Tito egykori tábornokának, a horvát elnökként elhunyt Franjo Tudjmannak a temetése 1999 végén azért, mert az ellenőrzött horvát sajtó kiemelte, hogy 70 ország képviselői érkeztek – valójában azonban az állam- és kormányfők közül szinte senki (kivéve pl. a magyar Orbán Viktort), mert Tudjmant nem tartották demokratának, s ha tovább él, talán megéri, hogy a Hágai Nemzetközi Bíróság vádat emel ellene háborús bűnök miatt. A bosnyák muzulmán Alija

55 – TANJUG in english, march 4/82, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

56 p.m.: Titomania - Die Presse, 1982. március 6–7.

57 Demonstrations at Rankovic's funeral condemned, by Slobodan Stankovic, RAD Backgrodun Report/222, 1983. szept. 16., halálával lett végképp nemzeti hőssé... HU, OSA 300-10-4, Box 53

58 Rankovic-Begraebnis wird zur Sympathiedemonstration, CND, München, 1983. augusztus 24.

59 Živko Milić: Kako su nas pohodili duhovi. *Danas*, 1983. augusztus 30.

Izetbegović – aki a független Bosznia-Hercegovina első elnöke, az önállóság élharcosa volt – 2003-as temetésén százezren imádkoztak az iszlám szokásoknak megfelelően. A szerbek és részben a horvátok szerint ő is felelős háborús bűnökért. Slobodan Milošević 2006-ban hágai cellájában hunyt el, temetése pedig azért emlékezetes, mert feleségének házában temették el már sötétedéskor (ami a pravoszláv hagyományok szerint nem lehetséges, ez már a vámpírok ideje), de nem volt ott Oroszországba menekülő felesége és fia, de lánya sem, ahogyan egykori elvtársai közül is csak kevesen (igaz, Ivica Dačić egykori szóvivője igen, ő később belügyminiszter, majd kormányfő is lett). Mivel koporsóját már Hágában lezárták, az eset kapcsán szintén spekuláltak hívei: egyesek szerint ott ölték meg, mások szerint meg éppen hogy él valahol, inkognitóban. Ibrahim Rugovát 2006 elején, nem sokkal Milošević előtt temették, a kosovói albán politikus éppen az ellene folytatott passzív ellenállást vezette, majd a függetlenedő Kosovo legerősebb pártja élén állt 2000-tól, s az új köztársaság első elnöke lett. Temetése egyházi szertartás nélkül zajlott, mert a Titóról szóló (ál)hírekkel pont ellentétesen ő élete végén állítólag a muzulmánról áttért a katolikus hitre.

Így aztán Todor Kuljićot kiegészítve azt mondhatjuk: míg Tito temetése szinte az egész világon a béke szimbóluma volt, addig Tudjmané, Izetbegovićé és Rugováé az országukon belül a nemzeti felszabadulásé, Miloševićé pedig, ha már kevesek szemében is, az imperialista erőknél való ellenállásé.⁶⁰ De sok tekintetben Tito temetése utólag Jugoszlávia rekviemjének tekinthető, ahogyan Winston Churchill 1965-ös temetését is sokan vélték a brit birodalom rekviemjének.

GYÖRGY SZERBHORVÁTH

TITO'S FUNERAL – REQUIEM FOR YUGOSLAVIA

Even before the death of Tito in 1980, it was a subject of diplomatic and media speculations whether Yugoslavia, Tito's federal multi-ethnic state shall keep together after the death of its founder and eternal president. A record number of foreign heads of state were present at his funeral, which thus became a worldwide media event. It seemed that the citizens of the country, as it was also claimed by the propaganda, would stay on the path of Tito. However, the very next year an armed conflict broke out in Kosovo. From the perspective of today it is more than clear that Tito's funeral was Yugoslavia's funeral as well.

60 Todor Kuljić: Grob i moć. Tanatosociološka analiza sahrana Tita, F. Tudjmana i Miloševića. *Sociologija*, Vol. LIV (2012), No. 4., 595.o.

NYUGATI FOGSÁGBAN

Felvidékiek amerikai, brit
és francia hadifogságban

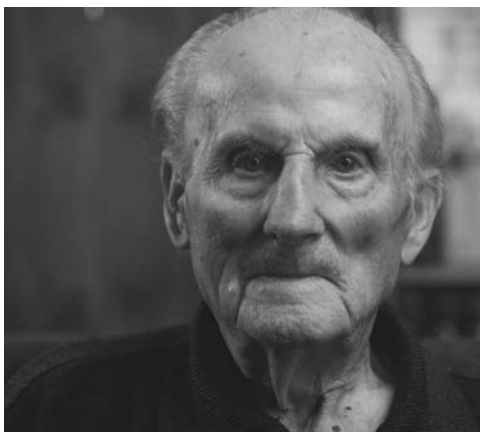
ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM 4.

Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet

ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM

Kosztolányi Gáspár

(Laczkó Sándor felvétele)

Kosztolányi Gáspár Megyercsréten született, 1923. szeptember 14-én. Szülei (Kosztolányi Gáspár és Tancos Margit) gazdálkodók voltak, a házaspárnak nyolc gyermeke született. Gáspár a római katolikus elemi iskolát Megyercsen 1938-ban végezte el, 1939-től 1941-ig a gadóci gazdaképző iskolába járt. Ez után egészen a berukkolásáig a családi gazdaságban dolgozott. 1944 júliusában a dél-komáromi Monostori erődbe vonult be, öt nap után az 52-es győri határvadász zászlóaljba sorolták. 1944 őszén az alakulatával védőállások készítésére ment a Tiszához, ez után Nyugat-Magyarországra vonult vissza.

1945 elején az alakulatot Német Birodalomba irányították. Kosztolányi Gáspár 1945 áprilisában esett amerikai hadifogságba, 1945 nyarán francia kézre került. A fogságból 1946 áprilisában jött haza. A családi birtok kollektivizálásáig (1951-ig) az apjával gazdálkodott, ez után 1965-ig, egy rövid megszakítással, államosított gazdaságokon dolgozott. Édesapját szabotázs vádja alapján két hónapra börtönbe zárták, ebben közrejátzott az is, hogy a háború előtt a keresztényszocialista párt helyi elnöke volt, és 1938 után megyei bizottsági tag. A család hosszú évekig meg volt bélyegezve mint kulákok. 1960 után Kosztolányi Gáspár egy évig Novákyban volt bányász, ez után a szentpálpusztai állami gazdaságban dolgozott, először mint gyalogmunkás, azután mint traktorista. 1965-ben a komáromi hajógyárba vették fel mint sofőrt. 1983-ban ment nyugdíjba. 1955-ben nősült meg Takács Veronikával, 1960-tól Órszűfaluban laknak. A története nyolc beszélgetésünk (2013 november, 2014 február, 2015 március, június, 2016 április, június, júliusa) alapján íródott s a *Nyugati fogságban (Felvidékiek amerikai, brit és francia hadifogságban)* c. kötetben jelent meg. Az itt olvasható részlet még nem volt publikálva. A Fórum Kisebbségkutató Intézet a „Video history” projekt keretében több órás filmfelvételt is készítettem vele.

Gyerekkor

Kosztolányi Gáspár vagyok, Megyerccsen születtem. Szüleim Kosztolányi Gáspár és Tancos Margit, gazdálkodók voltak. Megyercsréten éltünk, egy paraszttanyán. A szülői házunk 1920-ban épült, azelőtt az öreg házban laktak a szüleim, ahol még a dédöreg-apám, Kosztolányi József lakott. A szüleim, azt hiszem, 1919-ben házasodhattak.

A keresztlevel szerint 1923. szeptember 14-én, anyakönyvi kivonat szerint meg szeptember 18-án születtem – akkoriban a keresztlevel volt a fontos, és az apám valószínű keresztelő után ment bejelenteni Megyercsre a születésemet, úgyhogy 18-át írtak be 14-e helyett. De 14-én születtem, az biztos, mert a nagy szekrényben föl volt írva még az óra is.

Nyolcan voltunk testvérek, Margit, Emma, Gáspár, Mária – vízbe fulladt, Nándor – difteritisz, Mária, Katalin, Ferdinánd. Mind a nyolc gyerek ott, a tanyánkon született, ebből ketten kiskorukban meghaltak. Egy kis húgom, a Mariska, egy hirtelen zápor után beleesett egy sekély tócsába és megfulladt, az öcsém, Nandi, egy difteritiszjárványba halt bele. Mind a kettő kétéves volt.

Mivel tanyasiak voltunk, Megyercsre jártunk iskolába. 1929-ben kezdtem az első osztályt, az év december elején bejött az az óriási 1929-es tél – már akkor volt körülbelül harminccentis hó –, olyan sűrű, apró hó kezdett hullani, megindult egy óriási északi szél, és keverte a havat. Állítólag -30°C alatt is volt a hideg. A diófák teljesen kifagytak, az almafák megmaradtak, tavasszal kihajtottak, de mind be voltak repedezve, érdekes volt. Emlékszem rá, a házunk körülbelül észak–dél irányban feküdt hosszúságában, és a déli tűzfal tetejéig volt a hófúvás; a lovakat átvezettük rajta, nem szakadtak bele. Még májusban is megvolt az a hó, olyan kemény volt a tél. Az ambróztagi és a violini földek könnyűek, fekete a talaj, és a szél azt tavasszal nagyon viszi, és azon az éven behordta egészen a cserepek közé. Mikor végre elolvadt a hó, a padlásgerendákon egycentis sár volt.

A nagy hideg végett csak az első pár hónapot jártam. Olyan gyengécske is voltam, és akkor bejárni négy kilométerre az iskolába, az borzasztó volt. Két idősebb leánytestvéremmel és a többi réti gyerekekkel mentünk, egyszerre olyan tizenöten. Megvártuk a felsőrétieket, és mikor már anyám látta, hogy jönnek a Czézingerék előtt, feltette a táskát, kimentünk az útra, aztán együtt mentünk – sárban gumicsizmákban, tavasszal és nyáron mezítláb. De az a tél borzasztó volt, valamilyen szünet is volt emiatt. Be voltunk bűgylva, mint a múmiák, úgy jöttünk haza, hogy az orrunk lukából jégcsapok lógtak. Rettenetes volt, szinte hihetetlen, hogy ezt egy gyerek kibírta valamikor. Én aztán teljesen kimaradtam, de a lányok azok azért jártak. Így aztán 1930-ban újból első osztályba mentem.

A faluban felekezeti iskolák voltak, református és katolikus, én a vallásom szerint katolikus iskolába jártam. A tanító néni Némethné Kőrösi Karolina volt, olyan százötven centis, kövérebb asszonyka. Egy osztályban nyolcvankét diák volt, elsősöktől a nyolcadikosokig, úgyhogy a tanító néninek a fejes vonalzó mindig a kezében volt, ütött vele. Ha nem bírt velünk, azt mondta, hogy azt, aki hátra les, a háta mögött ülő vágja pofon. Mi már direkt vártuk, hogy nézzen hátra valaki, és akkor akkorát kapott! Így volt, nem bírt volna másképp, de akkor ez volt a norma. Többször is megtörtént, hogy a gyerek elment haza panaszkodni, „tanító néni megvert, meghúzta a hajamat”, meg állítólag

meglátszott az ujj helye is a pofontól, és akkor a szülő eljött másnap panaszkodni a tanítóhoz, pláne a szegényebb osztálybeli, hogy az ő gyerekét ne próbálja verni, inkább azt verje, akinek kenyeret ad, a saját gyerekét:

– Hát, uram, mondta a Némethné, ha nem tetszik, menjen el a Masarykhoz panaszra!

Szigorú volt, de a nyolcvankét gyereket megtanította írni-olvasni.

Rossz gyerek voltam, nagyon rossz gyerek. A nagy fegyelmezés a „huszonöt a fenékre” volt. Meg kellett fogni a cipőnk orrát, aztán orgonapálcával kaptunk huszonötöt. Én akkor kaptam így ki, amikor lelöttem parittyával a telefonoszlopról a fehér porcelánt. Harmadikos voltam, mentünk haza valami tizenöten-húszan, és az egyik gyerek, az Agg Jancsi – ő volt a parittyamester, de én tudtam a legjobban löni – azt mondta:

– Gazsi, le tudnád löni?

A cél az úttól körülbelül olyan hús méterre volt, fogtam a parittyát, durr, szétröpült. A bakter meg éppen állomáson kívül volt és meglátta. Mindjárt elment az apámhoz, úgyhogy ő is jól kikészített. Elment ennek a híre, eljutott a tanító nénihez is, aztán énnekem kellett kimenni a református temetővel szembe, ott voltak orgonabokrok és azokból vágni egy olyan ujjnyi vastagságú, nyolcvan centi hosszú botot, amivel aztán kikapartam. De volt egy éles késem, és három helyen gyűrűt vágtam rajta, hogy törjön el. Úgy is volt, a második ütésnél széjjelröpült a pálcá, juj, aztán meg a pofon, és aztán a darabokkal ütött a Némethné, a huszonötöt megkaptam.

Azt hiszem, 1934-ben épült az iskolánkhoz egy új szárny, és akkor jött oda a Hrotkó Sándor kántortanító, aki aztán Hitesre magyarosította a nevét, ő lett az osztályfőnököm egészen végig. Nagy tudású tanító volt, a kottát ismerte, gyönyörűen hegedült meg orgonált, hol hegedűvel tanította az éneket nekünk, hol a harmóniumon. Engem gyerekkortól egészen a mai napig érdekelt a történelem és földrajz, azok csak úgy ragadtak rám. Nagyon szerettem a térképeket, otthon is mindig azokat böngéztem. Mikor télen a falusiak elmentek haza ebédre, mink másfél órát ott voltunk az iskolában. Amikor az elemőziát megettük, unalomban kitaláltunk egy játékot. Odaálltunk az Európa-térképhez, aztán „hol van Berlin, hol van Párizs, hol van London, hol van Isztambul?”, és kerestük a térképen. Én fogtam a pálcát, térképnél álltam és a hátam mögött mutogattam. Magyarból is, matematikából is gyöngye voltam, de a többi tantárgy már ment. Első republika volt, és lehetett magyar történelmet tanulni. Nem mindent, de a Hites azért megmondta, mindig úgy szépen. Aztán mikor Erős Józsi rávágta, hogy, tanító úr, én tudom a Talpra magyart is. Azt mondja, no, fiam, ne, ezt nem szabad. De azért láttam, hogy jólesett neki.

Megyercsrét Violin és Štúrová között van, abban az időben harmincnyolc magyar család lakott ott. A tanyánk egyik oldalán volt Violin, ahol szlovákok laktak, a másik oldalon már magyar gazdák voltak. Violin az egyetlen olyan szlovák település Csallóközben, ami tiszta szlovák és nem kolónia; az ottani lakosok még 1911-ben települtek oda Turzovkából. Esztergomban volt egy turzovkai származású pap – talán kánok volt – és volt pár száz hold birtoka, amit aztán öt-tíz holdanként följánlott a turzovkai szegényebb családoknak, hogy megvehetik hosszú lejáratú kölcsönre, így telepedtek ide. Emlékszek a beszédjükre is, őket a mai szlovák talán nem is értené meg, mert olyan lengyelesen beszéltek: „idžem, nejdžem, budžem, nebudžem...”, vagy azt mondta a kutyának, hogy „idžeš dobudy?” Mikor eljöttek a tiszta magyar környezetbe,

megtanultak magyarul is, voltak akik perfekt beszélték a magyart. Sose kértek semmit, el se fogadták volna, de nagyon hálásak voltak, ha valamit kölcsönöztünk nekik. Például ha fát akartak hordani, jöttek az apám után, „pán Kosztoľányi, nepozičali by ste mi pár volov na pol hodinu?“, egy pár ökröt fél órára, aztán az apám mondta, hogy ott van, fogják be, nos vigyék. Alázatosan megköszönték, „velice pekne ďakujem!“, és az apám, aki beszélt egypár szót szlovákul, „to je nič.“ Aztán tavasszal jöttek át önként kapálni, segíteni, főleg az asszonyok, olyan jó népek voltak.

Egyszerű emberek voltak, és alázatosak, de az öltözetük nagyon szép volt, férfiaknak és a nőknek is, azok ha kiöltöztek húsvétkor népviseletbe, csak bámultunk. A leányok összefogtak csoportba és gyönyörűen, több hangon énekeltek, úgy, mint a szlovák folklórban, csodálkoztunk rajtuk. Az első években szegények voltak, de aztán javult a helyzetük. Még 1938-ban az idősebb férfiak között volt olyan tíz-tizenkét drótos is, azok főleg Dél-Szlovákiában drótoskodtak, de a legtöbb férfi már akkor a vasúton dolgozott. Amikor megnyílt a gútai vasút, az nagyon segített a helyzetükön, úgyhogy a hetven százalékuk ilyen krampácsoló volt, olajozó ember, kalauz, vagy az állomáson váltókezelő. A földeken az asszonyok dolgoztak, de volt három vagy négy férfi is, aki gazdálkodott.

A járásunkban négy kolónia is volt: Štúrová, Okánikovo, Hodžovo és Gadóc, a legtöbbjük legionarista. A štúrovái kolonista családok több mint fele morva volt, a többiek meg szlovákok. A morvák modern gazdaemberek voltak; a csallóközi parasztok csak néztek, mert az istállóikban önitatóik voltak, és elevátorok vitték az enivalót a jászolba. Az állam épített nekik egy gyönyörű kétszobás téglaházat, istállót, óriási pajtákat. A kaszát nem ismerték, minden kaszálnivalót kaszálógéppel végeztek, fűvet, gabonát, mindent. De a szlovákoknak maguknak kellett ezeket építeni, azoknak vályogházaik voltak. És a morvák harminc katasztrális hold földet kaptak, a szlovákok meg csak tizenötöt, ekkora különbség volt, a morvákat nagyon pártolta az állam. A szlovákok barátságosabbak voltak, mert azok szegényebbek is voltak. A helyiek és a kolonisták között egyáltalán nem volt rossz viszony, a helyiek eljártak hozzájuk napszámba, főleg ekeliek, meg a rétiek, de volt bent tartott cselédjük is, többen építettek a kisebb udvarokban olyan kisebb házakat a kommenciós cselédeknek. A viszony csak 1938-ban romlott meg.

Štúrová volt hozzánk legközelebb, légvonalban egy kilométerre. Volt ott egy Sokol sportegyesület, és mink gyerekek elmentünk megnézni őket. Minden szombaton meg vasárnap eljártam oda – a vasárnapi misére el kellett menni, de az után inkább nem mentem ebédre, hogy megnézhessem őket. Komáromból a katonatisztek jöttek katonazenével, ők tanították őket. Talán minden második vasárnap volt egy ünnepély, ügyességi versenyekkel lóháton, tojást vittek kanálban, tornagyakorlatoztak, meg ilyesmi. Nagyon jó tornászok voltak Štúrovában; volt három olyan morva tornász, hogy elcsodálkoztunk. Az egyik felugrott a rugós lépcsőre, feldobta magát, átugrott a bakon, ott egy szaltó, aztán talpra állt. Vagy a Koniček: megpróbálta magát a nyújtón, hármat pördült – egy kézen –, nem akartuk elhinni, mit látunk.

Kiskoromtól érdekelt a politika. Apám mindenhova magával vitt, talán azért ragadt rám ez a sok emlék, benne voltam gyerekkoromtól jóformán. 1937-ben községi választások voltak. Emlékszem rá, hogy a csehszlovák kommunista párt magyar szekciója szövetségbe lépett a magyar pártokkal. Molnár István bácsi volt a helyi kommunista

párt elnöke, az alelnöke meg a Kocsis Lajos bácsi, és így mind a ketten bejutottak a megyercsi képviselő-testületbe. Amikor később jött a zsidóüldözés, amikor sok helyről a kommunistákat is elvitték, Megyercsről egyetlenegy kommunistát nem vittek el: a megyercsi magyar képviselők megvédték őket, hogy ők semmi rosszat nem csináltak.

1938

Apám a gróf Esterházy János keresztényszocialista pártjának megyercsi elnöke volt. Megyercsen a katolikusság általában az Esterházy pártján volt, a reformátusok meg inkább a Magyar Nemzeti Párt mellett voltak. Arra is emlékszek, hogy apám 1938 tavaszán elvitt magával Érsekújvárra a magyar párt nagygyűlésére. A Főtéren volt a gyűlés, Esterházy szónokolt fönt az emelvényen. Szókimondó ember volt, talán egy kicsit sértően is, úgyhogy a rendőrök nem tudták elhallgattatni. Odamentek hozzá, megfogták, lerángatták az emelvényről, és akkor azt mondta, hogy „a kezem-lábam megköthetik, számomat nem fogják!” Tizennégy éves gyerek létemre ezt láttam, ezt soha nem felejtem el.

Emlékszem, 1938 nyarán, az ekeli búcsúban megverték egy violini szlovákot, a Fero Fučekot. A búcsúi mulatságban már lelkesítő magyar nótákat énekeltek az ekeliek, meg az *Isten áldd meg a magyart*, a Fero már olyan intelligensebb ember volt, volt fényképezőgépe is, és szépen fényképezte őket. Az egyik ekeli meglátta, kirúgta a kezéből a fényképezőgépet, és jól elpakolták szegényt. Akkor még csak ilyen kristályos rádiók voltak, fülhallgatóval, és az édesanyám este hallgatta a pesti rádiót:

– Gyerekek – mondta –, bementék, hogy az ekeli búcsúban a magyar legények nem tudták elviselni azt, hogy őket akadályozzák, kirúgták a kezéből a fényképezőgépet és megverték az illetőt.

Akkortájt már voltak tüntetések is, már kezdődött a csehellenesség is. És főleg a violiniak részéről; a szlovákok már akkor talán az önálló Szlovákián gondolkodtak, különben sem voltak olyan nagyon jó viszonyban a morvákkal meg a csehekkel. Akkor már azt kiabálták a legények, hogy „Česi peši do Prahy!” – „Csehek gyalog Prágába!”, vagy hogy „Violinčani sú betári, Štúrováci sú lekvári” – „Violiniak betyárok, štúrováciak lekvárok”, meg hasonlókat.

Vagy például Komáromban a Štefánik-szobor, ami az Anglia parkban volt. Nem a várostra nézett, hanem a Duna felé – és valaki egyszer éjjel, drótosládát tett a hátára, és kezében volt egy papiros, és rá volt írva: *szarom Csehország, megyem Magyarország*. Ezt ilyen huligán magyarok csinálhatták, ez olyan kis csúfolódás volt. De tényleg találós volt, mert a Dunára nézett a Štefánik, és úgy van a szobor ma is, mintha egyik lábával lépne.

Tizennegyedik-tizenötödik évemben voltam már, pontosan emlékszem, hogy a magyarok bejövetele előtt már készülődés volt, már tudtuk, hogy körülbelül el fog jönni az az idő. Azt is mondták, hogy ebből háború lesz. Aztán 1938 őszén a csehszlovák hadsereg behívott három korosztályt, és már cirkáltak itt a csehszlovák katonák. Az őstermelőket, mint az apám, ezeket hagyták, a családjukból az apámnak az unoka-testvére, Kosztolányi Gusztáv, nagyapám testvérének, Gyula bácsinak a legidősebb fia volt behíva, de egy hetire hazaengedték, mert akkor már ő is különálló gazdaember volt. És szegény, mikor 1941-ben megkezdődött a világháború, az első transzporttal kivitték az orosz frontra, egy héten belül meghalt: rálépett egy aknára. Tanúk is voltak,

akik látták, hogy kifordult a bele, megfogta szegény a gyomrát, elkezdett futni, aztán összeesett. Ő volt az egyetlen férfi a Kosztolányi családból, aki elpusztult a második világháborúban.

Akkor, 1938-ban, nem volt semmi megtorlás az itteni magyarokkal szemben. A rádiókat beszedték – tanyán voltunk kint, már volt egy elemes rádiónk, azt elvették, és az apám vadászember volt, be kellett szolgáltatni a járási hivatalnál a fegyvereket, de három puskája volt neki, és csak egyet adott le. Amikor már a cseh hatóság látta, hogy itt úgys elöb-utöb- el kell menni, visszaadták azt is.

Pár nappal az előtt, hogy bejöttek a magyarok, itt csehszlovák repülök cirkáltak, Nemesócsán is volt egy repülöterük. Egyszer, akkor kint dolgoztunk a földeken, fölszállt egy csehszlovák gép és átment a Dunán, Magyarországra felderíteni, fényképezni, mert akkor már a magyar sereg fel volt készülve. Olyan tíz perc múlva már jött is vissza. Másnap ugyanúgy, harmadik nap ugyanúgy. Először még csak eltűrték, de a harmadik nap azt vettem észre, hogy a csehszlovák gép óriási sebességre kapcsolt, nagy bűgással jött és alacsonyabban, mint máskor. Egy duplaszárnyú magyar gép üldözte Ekel irányából, olyasféle, mint a mostani permetezőgépek, azt hiszem, hogy FIAT vadászgép volt. Ekel és Nemesócsa között utolérte, fölé szállt, csak azt hallottam, hogy trrrr, és aztán ment vissza Magyarországra. A csehszlovák gép elkezdett füstölni, aztán meggyulladt, lehetett látni, hogy jött lefelé. Még azt is láttuk, hogy valami kipottyant belőle. A pilóta lehetett az – azt mondták, hogy nagy szerencséje volt, mert a gép lassan ereszkedett le, akkor már voltak kórókúpok összerakva és állítólag ő pontosan ráugrott egyre, talán ötvenméteres magasságból. Láb- és oldalbordatörése volt neki, de nem halt meg.

Közben kezdődtek a tárgyalások, és a németek megkapták a Szudéta-vidéket. Az a hír jött, hogy itt visszacsatolás lesz valószínű, aztán meg is lett erről az egyezés. Óriási lelkesedés volt az itteni magyarság körében, megmondom őszintén, különösen a gazdák nagyon örültek neki. Édesapámmal és a szomszédainkkal, Czézinger Guszti bácsival és Dusa Feri bácsival elmentünk Komáromba, hogy megnézzük Horthy bevonulását. Nekem saját biciklim volt, mert olyan módos öregapám volt, hogy három nagy unokája volt és mindegyiknek kerékpárt vett. Abban az időben az több volt talán, mint ha ma egy autót kaptam volna. Reggel elég korán felkeltünk, már olyan hat óra felé indultunk, Megyercsréről Komáromba másfél órás az út biciklivel. Nyugodtan mentünk, Keszegfalu után van a csallóközi főcsatorna, a szivattyú, ott mentünk át a hídon. Valami tíz szlovák katona volt ott, már vonultak ki Komáromból, odáig jutottak el:

– Stoj! – leállítottak.

Megálltunk és kérdezték, hogy hová megyünk? Mondtuk, hogy az ünnepélyre. Én csináltam kaucsukból egy piros-fehér-zöld színű szélmalmost, ki volt téve a biciklimre, és ahogyan mentem, szépen pörgött, mint a propeller. Az egyik katona szépen megfogta, eltörte kétfelé és beledobta a kanálisba. Most már mehetünk, azt mondta. De semmi atrocitás nem volt, nem mondták, hogy nem mehetünk.

Bementünk Komáromba és lerakodtunk a biciklivel Nagy Géza vendéglőjének az udvarában, ahol a lovakat szoktuk kifogni, amikor az apámmal piacra jártunk. A városban már mozgolódott a nép, mindenki kíváncsi volt, a Baross utca vége el volt állva, apám ezekkel az idősebbekkel ott maradtak. Aztán a Dusa Béla haverommal találkoztam ott, és mint afféle kíváncsi gyerekek, gyerünk föl a hídra. Sose felejttem

el, ahogy megyünk Dél-Komáromba, a hídnak az innenső, bal oldalán álltunk, vártuk, lestünk, hogy mikor jön Horthy. De először nem ő jött, hanem a szabadcsapatok. Rendes katonaságban, teljes felszerelésben, a borjú a hátukon, fegyverrel és álcázva: a sisakjukon meg a parolin is át voltak húzva olyan kis ágacskák, betűzve, mintha harcra mentek volna. Egyenruhában voltak, de se jelzés, se rang nem volt rajta, csak jöttek fegyverrel. Nem sokan, talán egy erős szakasz ha volt, olyan harminc-negyven ember.

Aztán jött a Horthy is a kíséretével: előtte tisztek, aztán körülötte a díszesebb testőrség. Emlékszek rá, gyönyörű fehér lova volt, szépen ült rajta, egyenesen. Elkezdtünk futni lefelé, úgyhogy utolértük a szabadcsapatokat. Körülbelül odaérték a Baross utcának az elejébe, egyszerre csak azt láttuk, hogy széjjelugráltak, egyik jobbra, másik balra, és ott egypár szlovák cégtáblát puskatussal levertek. Akkor egy kicsit meghökentünk, mert azok ott törtek-zúztak. A Földműves Kölcsönös Pénztárnak volt ott egy reklámtáblája, azt verték szét, és a Háber mészárosnak is, az izraelita volt, ő volt a legnagyobb hentes-mészáros Komáromban, gyönyörű modern épülete volt a Baross utcában, szép nagy cégtáblával, az is szlovákul és magyarul volt, azt is leverték. Aztán elszédtek, nem volt semmi. Hogy kik voltak ezek a szabadcsapatok, ezt pontosan nem tudom, de úgy jöttek, mint ha harccal vennék be Komáromot. Ellenállás persze nem volt, nem harc volt ez, csak – magyarul mondva – erőfitogtatás, olyanformán próbálták szimbolikusan megcsinálni az utat. Mindenki megszeppent, hogy hát ez az elfoglalás? Pláne a nők, hogy hát mégis, miért csinálták ezeket? Hiszen nem ártottak azok senkinek se.

Ez után jöttek szépen a gyalogosok is, mind vassisakban, azok már mind föl voltak virágozva, jött a lovasrendőrség és utána a Horthy Miklós fehér lovon. A Nádor utcánál elfordulva elmentek a Szentháromság-szoborhoz, a Klapka térre. Persze nagy tapsal jobbról, balról. Kivonultunk utánuk a Klapka térre, ott tartotta Horthy a beszédet. Oda aztán nem jutottam el, a Szentháromság-szobortól lejjebb álltam, de a hangszóróból hallottam a hangját. Elég jó, talpraesett beszédet tartott, hogy visszaszereztük ezeréves hazánkat, meg ilyeneket, de így pontosan nem emlékszem. A tisztikar és a rendőrség nagyon díszes volt, ezüstös sisakjuk volt nekik, nagyon szép lovakon jöttek be, de a katonaság az valahogyan szegényes volt, az öltözete nem volt valami látványos, nem olyan vasalt ruhában voltak. Én magam is úgy elcsodálkoztam, mint gyerek, hogy hát az istállóját neki, ilyen a magyar hadsereg? Nem voltak olyan sokan, egy zászlóalj ha bevonult akkor, olyan háromszáz embert láttam körülbelül bevonulni. Aztán mentek Újvárnak, Szerdahelynek és Gúta irányába, nem mentek minden az ünnepélyre. A viga-lom körülbelül két-három napig tartott.

Jó napnyugtára értünk haza, azt tudom, mert etetni kellett az állatokat. Akkorra már a magyarok Megyercsen voltak. A díszkapu már készen volt, zöld ágakból, rajta a felirattal, hogy *Isten hozott*, még akkor meg lett csinálva, amikor a csehszlovák csapatok bent voltak. Megyercsre egy olyan ötven lovasból álló különítmény jött be. Nem tudom, milyen alakulat volt, ágyújuk nem volt, csak könnyű kis fegyverük. A megyercsiek lelkesen fogadták őket, a magyarok között örömnép volt akkor, talán mindenki drukkolt, tekintet nélkül a vallásra, felekezetre vagy vagyoni helyzetre. Apám az még pláne, ő nagy magyar ember volt.

1938 után

1938 után egy kis csalódás volt. Talán a gazdáknak nem, azokra nem volt annyi adó, mint a csehek alatt: a magyar időben volt egy rendes jövedelemadó, földadó, slussz. A munkásosztálynak viszont csalódás volt. Nem volt annyi munkahely, olcsóbbak voltak a bérek, drágább volt a cigaretta és az ital, ami abban az időben sokat csinált, mert egy kapásember, aratóember a féldeci nélkül nem tudott dolgozni, azt reggel be kellett dobni. És a ruházat is drágább volt. Azelőtt itt volt a Baťa cég, a cipőkirály, ami árulta az olcsó cipőket, a magyar bakancsot aztán háromszor annyiért lehetett venni, mint a Baťánál. Vagy volt a Nehera, az volt a ruhakirály – a férfioltonyók, a struksznadrágok, munkásruhák, és azok is olcsóbbak voltak az első republika alatt.

1938 előtt elég nehezen lehetett átjutni Magyarországra, vagy onnan ide, sok utánajárás volt, de aztán már ugye egy ország voltunk. Észrevettük, hogy az anyaországból ezrével jönnek a népek, és veszik az olcsó cipőket meg a ruhákat. Komáromot egy hét alatt kivásárolták, pláne a dél-komáromiak, szőnyiek, a Nehera és a Baťa üzletek két nap alatt üresen maradtak. Más üzletekből is sok mindent elvittek, élelmiszert, mert olcsóbb volt, mint Magyarországon. Ez már aztán pláne a munkásság körében nem tetszett – még a falusi emberek ezt nem vették olyan rosszul, mert ott mindenki a kamarájából élt, nem az üzletből. Az a bőség, ami az előtt volt az áruból, megszűnt, nem volt utánpótlás, a komáromi lakosság észrevette, hogy nincsen választék. Egy hónapjára Komáromban már feliratok is voltak itt-ott a kapukon, meg a falakon: *Míg Masaryk volt apátok, volt ingetek ruhátok, amint Horthy lett apátok, kivan a meztelen ...csátok.* Vagy hogy *Minden drága, vissza Prága.* De a falusi nép nem törődött ilyesmivel, ott nem láttam egyetlen ilyen feliratot.

A csehek alatt sok sztrájk volt, főleg a harmincas évek elején. 1938 után ez is megszűnt, a munkásoknak nem lehetett sztrájkolni, ilyesmi nem lehetett a magyar állam alatt, ugye ez már jogfosztottság volt, közben a mezőgazdasági munkásoknak rosszabb helyzetük lett; emlékszek rá, a legelső napszám egy pengő volt. Már pontosan nem tudom, hogyan lett átváltva a korona pengőre, de az is kicsit csalódás volt, mert ha átszámítottuk az árakat, azok jobbak voltak a csehszlovák időben. A magyarok alatt volt ilyen százdarabos csomagolású, legolcsóbb cigaretta – ezek olyan erős cigaretták voltak, emlékszek rája, akkor már én is úgy néha susondiban rágyújtottam, mert apám nem engedte volna –, azt hiszem, hús fillér volt.

Az elején nem volt könnyű nekünk se, mert még az első republika alatt az apám belement földvásárlásokba: anyámnak a jussát eladták, és akkor vettek valami negyven hold földet. Egy árverésen voltak, jól fölverték az árat, és az apám beleesett. Ott volt a nyolc gyerek, jöttek a rossz termések, jöttek a vizes évek, sok csapadékos év volt. Bizony, elég volt kiheverni. Az apám jóban volt egy komáromi főorvossal, Lipser doktorral, ő is nagy vadászember volt, az adott neki kölcsönt, azt is elég volt nyögni.

Apámnak talán szerencséje is volt, de nekünk például jobban ment a gazdálkodás 1938 után. A hat év alatt kitermeltük az összes adósságot. Sőt, később már az apám mindig azon gondolkodott, hogy Komáromban megvenné a Sarf-házat; a Sarf egy fogtechnikus volt, olyan sarokházat, ami eladó volt. Emlékszem rá, hogy az anyámmal azon tanakodtak, hogy esetleg még vennének fel kölcsönt és megvennék, mert akkor már volt egy kis spórolt pénzük. A magyar időben nagy súlyt fektetett az állam a gazda-

kérdésre, ezt meg kell hagyni, nem volt olyan község, hogy ne lettek volna télen esti tanfolyamok. Képezték ki az gazdaembereket – aki aztán a tanfolyam után letette a vizsgát, ezüstkalászos gazdává avatták. A másik dolog meg az volt, hogy az állam biztosított mindig vetőmagot, és a termésből kellett visszaadni, úgyhogy nem került pénzébe. És más volt az a vetőmag: apám legtöbbször saját búzájából hagyott magot, és rájött arra, hogy majdnem dupla termés van a nemesített magból.

Nekünk, gazdagyerekeknek Gadócon volt a kétéves gazdasági iskolánk, amit 1939-ben kezdtem. Azt hiszem, öt vagy hat ilyen iskola volt az egész országban. Az érettségim nincsen meg, de aki ezt elvégezte, az magyar királyi okleveles aranykalászos gazda lett, ez volt a titulus. Tanultunk állattenyésztést, növénytermesztést, számtant, mértant, földmérést, házi ipart, kosárfonást, bogárnarmunkát, volt hittan- és énekóránk is. Sült volt a tanárigazgató, mezőgazdasági tanár volt, növénytermesztés szakos volt. Dr. Ketter László budapesti volt, egy nagyon okos ember, matematikus volt, a másik évben szintén egy doktor tanított, dr. Maróthi György. Az éneket és a magyar nyelvet Özvegy Károly tanította, a versmondást nála kedveltem meg, mert az elemiben csak hebegtem. Előfordult, hogy mondjuk március 15-én vagy anyák napján szavalni kellett, betanultam, elhadartam, aztán megvan, de hogy mit mondtam, azt nem tudom. De ha véletlenül eltévedtem, akkor bepánikoltam, azt mondták, hogy olyan lettem, mint a paprika és összeestem, ez legalább háromszor előfordult az iskolában. Özvegy nagyon jó tanár volt, szegény, később megtudtuk, hogy kint maradt a fronton, azt hiszem, aknára lépett, nagyon sajnáltuk.

Az év hat hónapjában, októbertől márciusig bent voltunk az internátuson, tanultunk. Én hetente hazajártam, szombaton, mert volt vonat, kaptam engedélyt. Akik messzebb laktak, azok esetleg havonta egyszer mentek haza. A másik hat hónap, áprilistól szeptemberig, a szezon alatt praxis volt, amit otthon töltöttünk. Hetente egyszer kijártak a tanárok ellenőrizni bennünket, naplót kellett vezetnünk: mikor keltünk, mit dolgoztunk, mennyit szántottunk, trágyáztunk, vetettünk, hány liter tejhozam volt. Megnézték a gazdaságot és szóvá tették a dolgokat, például hogy a trágyatelepet rosszul csináljuk, mert ha jön az eső, a drága trágyalé elfolyik belőle, kilúgozódik a trágya. Azt mondjuk mink is tudtuk, de nem volt más akkor, meg nem volt olyan tehetség, hogy kibetonozott trágyatelepet csináljunk.

Az apámnak azt ajánlottam, hogy próbáljunk lent termesztetni, mert nem szabad félni az ipari növényektől. Azt mondta, hogy „mennyi munka van vele, fiam!”, de végül rábeszéltem, és az első két holdon be is vált. Kézzel kellett feltépni, az ujjunk bizony hólyagos lett, mert az rostos növény, de aztán mikor bevittük a lengyárba Tanyra és kifizették – és erre ráadásként törülközőanyagokat is adtak prémiumként –, azt mondta apám, hogy tíz hold búzából sem termeltünk volna ki ennyit. Aztán volt egy olyan esztendő, hogy tavasszal elvetettük a kukoricát, és jött olyan eső, ami lemosta a földet. Olyan páncél lett rajta, hogy a kukorica nem kelt ki, csak itt-ott. Príma trágyás föld volt, és rászedtem az apámat, hogy vessünk szójababot. A község kínálta a vetőmagot, tudták, hogy milyen nagy károk keletkeztek. Azt se akart szegény – kérdezte, hogy minek az nekünk? Az príma takarmány, és ingyen adták – no nem ingyen, mert meg kell fizetni, de csak a termésből. Az első éven kijött a Marek Béla bácsi, az tanította az állattenyésztést:

– Gáspár, kaszáltassátok le a szóját, most van viaszérésben, és a köles is.

Előző éven ott egy kétholdnyi köles lett elvetve, és a köles az olyan, hogy akárhogy vigyáz az ember, sok kihullik belőle: a felső szemek hamarabb megérednek és kipotyognak. Az még húsz évre is kikel, úgyhogy a másik éven, amikor oda vetettük a szóját, kikelt a köles is. És olyan szép szójababunk lett! Rengeteget átvettek vetőmagnak első évben, és második évben a kölest és a szóját mindenestől lekaszáltuk és megdaráltuk, megkevertük árpával, kukoricával, és az főleg vemhes állatoknak, tehéneknek vagy anyasertéseknek nagyon jó takarmány volt.

Idővel jól ment a gazdálkodás, és az anyám is nagyon szorgalmas asszony volt. Vett egy szeparátort tejszóra, ami mindjárt frissiben elválasztotta a tejszínt, amiből már másnap vaját lehetett csinálni. Emígy köcsögökbe kellett rakni és leengedni a kútba a hidegbe, hogy meg ne savanyodjon, ott volt egész éjjel, másnap reggel az anyám szedhette le szépen a tejszínt, de a szeparátorral aztán már könnyebben ment. Aztán voltak olyan jobb családok Komáromban, a kéményseprőmester, meg orvosok, tudták, hogy a túró, tejszín és vaj tiszta helyről vannak, az anyám minden héten bevitte nekik. Az apám az inkább irányító volt, nem volt olyan nagy munkabaráta. Még egyszer egy vicc is volt, hogy eljött az egyik barátja neki, a Szoliki Géza bácsi, az is vadászember volt. Tehetséges volt, olyan volt, mint egy állatorvos, ha volt mondjuk egy sérves disznó, megoperálta: volt egy görbe túja, fölvágtá szépen és bevarrta. De kevés szótehetsége volt, egyszer valami hivatalba kellett menni:

– Te Gáspár, gyere már be velem – azt mondja –, segíts már, neked jobb képed van!

Egyszer még lengyelek is besegítettek nálunk. Mikor a németek lerohanták Lengyelországot, rengeteg lengyel átjött Magyarországra, óriási alakulatok, nem volt olyan város Magyarországon, ahol ne lettek volna. Az Igmándi erőd tele volt velük, ott voltak elszállásolva. Katonák voltak, de nem úgy voltak kezelve, mint hadifoglyok, hanem mint testvérek. Később, amikor Délvidéket elfoglalták, akkor aztán szerbek is voltak ott. Volt ott egy Lukić nevezetű, az valami századosi vagy főhadnagyi rangban volt, tudott egypár szót magyarul is, olyan mosolygós ember volt, elviccelt, elbeszélgetett. Nem éreztem azt, hogy hadifoglyok lettek volna, mint aztán később mink, hogy sárban fetrengtünk.

Egy aranyosi tanító volt a parancsnokuk, Dezső Kálmán, nagy vadászember volt, azt mondta apámnak:

– Gáspár, ha kell valami segítség, adunk embert szívesen, szívesen kimennek, mind jó munkások, csak kapjanak ennivalót.

Így aztán kijárt öt vagy hat lengyel, két hétig voltak nálunk szezonmunkában. Kaszálták az apámnak a szójababot, az nagyon erős szárú volt, nehéz volt kaszálni. Akkor tanultam meg a lengyel himnuszt: *Jesce Polska nezzinela, pokim zsjjeme*. Hogy a háború alatt mi lett szegényekkel, nem tudom, mikor 1944 nyarán bevonultam, még itt voltak. Valamennyit már akkor beszéltünk szlovákul, mink is, gyerekek, mert a violiniak ott voltak szemben, úgyhogy azért megértettük valamennyire a lengyelét. Anyám még oroszul is beszélt valamilyen szinten, az első világháború alatt az ő szüleinél is orosz hadifoglyok dolgoztak. Azt mondta, hogy az oroszok mindig olvasták, hány sort kapáltak be a kukoricában, és azt mondták neki, „Gyevuska, szorok rád.” Visszamondata nekik, „Szarj az öregapádra!” – a szorok az negyven, és állítólag csak addig tud az orosz számolni, és negyventől kezd újból. Már mint gyerek hallgattam így a szüleit, az apámat pláne, ő tudott is egypár szót lengyelül, mert Lembergben volt katona. Mondta, hogy nagyon jó nép a lengyel, szegények voltak, és nagyon vallásosak.

Nekem az a hat év volt a legszebb az életemben, a magyar időszak, szabadon mehettem, ahova akartam. De dolgozni kellett hajnaltól estig. Egy gazdafiú olyan volt, mint egy cseléd: reggel ötkor kelni, négy ökröt megpucolni, megetetni, utána a trágyát kihordani, minden héten kétszer kimosni a farkukat, kifésülni. Hétre végeztél, akkor az anyám mondta, „gyertek be reggelire”, és megreggeliztünk. Aztán befogni, ki a határba, anyánk kihozta az ebédet, a határban ettünk, este bejöttünk, megetetni, satöbbi, satöbbi, és bizony kilenc-tíz óra volt, mire az ember végezett. És ezt naponta, ott mese nem volt.

A lövészet érdekelt engemet. Az benne volt az egész Kosztolányi családnak a vérében, az mind vadászember volt. A Nándi öcsém, az még jobb lövő volt, mint én. Nekem már egész fiatalon meglett a fegyvertartási engedélyem. Az apámnak volt egy vadászterülete, amin én is vadászhattam. Vagy mások hívtak meg bennünket, akkor nem úgy volt, mint mostan, az megtisztelés volt, ha egyik társaság meghívta a másikat. Volt egy hatalmas ebéd, hatalmas vacsora, cigányzenével, aztán legalább tíz kilométert gyalog haza, az apámmal együtt, Gútáról. Éjjel, hóviharban befagyott a bajsza szegény öregnek. Jó lövő voltam, és egy ilyen körvadászaton az apám a kezembe adta a puskát. Jöttek a nyuszikák, és durrogattam. Amikor aztán összement a kör, a Padosicki, a komáromi főbíró, azt kérdezte:

- Uraim, ki volt az a fiatalember, aki úgy lőtte a nyulakat?
- A fiam - mondta az apám.
- Hány éves?
- Tizennyolc, tizenkilencedikbe megy.

Erre azt mondta az apámnak, ha aláír egy papírt, hogy jótáll értem, elintézi, hogy megkapjam a fegyvertartási engedélyt. Nagyon örültem, és két hét múlva meg is kaptam.

Szabadidőben, vasárnap, mikor már elvégeztünk minden munkát az állatok körül, akkor az volt a szórakozás, hogy az öcsémmel fogtuk a flóbertpuskánkat, „itt van tíz tölteny neked, tíz tölteny nekem, aztán most te bújsz el a szénaboglya mögé - az védett a golyók elől - és földobod a cserepet.” Szépen földobta, bumm, széjjelfröccsent. Az öcsém a tizből nyolcat-kilencet ellőtt. Ennek is megvan egy bizonyos titka, hogy mikor kell lőni, idővel magától is rájön az ember - meg kell várni a holtponzt, mikor majdnem megáll a cserép, egy picit alá célozni, és mikor már kezd lefelé esni, akkor kell lőni.

Egy alkalommal - még akkor nem volt meg az engedélyem - apám elment Balonyba búzáat őrleni.

- A szőlőbe, fiam, menjél ki, aztán permetezd le.

Én már akkor azt is megcsináltam, fiatalon. Amint néztem ki a szőlősből, láttam, hogy két nyuszika van a vadrepcés földben. Fű, úgy vert a szívem, úristen, most ha volna puska! Beosontam vizet inni, anyám kint kapált a konyhakertben, fogtam a puskát, bele két patront és kimentem. És ahogyan láttam az apámtól, szépen olyan nagyot kerültem: olyankor a nyúl meglapul. Mikor már úgy gondoltam, hogy körülbelül közel lehet, megálltam és dobbantottam egyet, a nyuszi kiugrott, durr, és már buk fencezett is. Futok érte, egyszer csak hallok, hogy mellettem dobog a másik, megfordulok, durr, azt is! Megyek a nyulakért, és látom, hogy jönnek a kakastollasok a Dudvág partján, az olyan holtág volt.

- Jó napot, fiatalember, ilyen siccer maga? Van vadászengedélye?

- Nincsen.
- Kié a fegyver?
- Édesapámé.
- Miért lopta el?

Közben láttam, hogy az apám a Dudvág-hídon jön át a lovakkal. Mese nem volt, fogták a puskát, elvették Nemesócsára. Ötven pengőre büntették meg az apámat, hatalmas pénz volt, körülbelül olyan hét-nyolc mázsa búzának az ára. Ez volt az első találkozásom a csendőrökkel.

Hát például a lovas csendőrség között volt egy cigány származású. És a gútai oláh cigányok kijártak koldulni. Az anyámat ismerték, egy cigányasszony, Birisnek hívták – amúgy Boris volt – minden hónapban egyszer, kétszer eljött, egy kis lisztecskét kérni, meg hogy „nincs-e valami deg”, hogy pulyka vagy malac nem-e döglött meg. És ez cigány lovas csendőr szörnyen haragudott az oláh cigányokra. Alacsony, barna gyerek volt, de a cigányok nagyon félték tőle. Egyszer saját szememmel láttam, hogy lóháton utánuk ment, szegény cigányok bemenekültek a gabonába és a kardlappal – nem a karddal magával – verte őket. Ugye, mikor a cigányok jöttek hozzánk, kérdezték, hogy nem voltak máma csendőrök erre? Ne szóljon ám, hogy itt voltunk, ne szóljon.

Nagyobb volt a fegyelem 1938 után, az biztos. Nem pártoltam a kakastollasokat, de én nem tudom – azok tudtak. Kemény gyerekek voltak, ennyit tudok mondani. Terrorizálás is volt azért, sokszor bizony ártatlanul is kapott az ember, mert előfordult, hogy olyan rosszindulatból valakire valamit ráfogtak, mint például amikor az egyik morvára ráfogták, hogy gépfegyvert rejteget, és akkor a csendőrök kaptak rajta.

Kisebbségek

És sajnos voltak rosszindulatú emberek miköztünk is. Főleg azok, akik ott szolgáltak a morva gazdáknál. Valaki kitalálta, hogy a Koníčeknek a répásvermében gépfegyver van elrejtve. Ugye a magyar csendőrök ezen rögtön kaptak, hogy gyerünk. Kimentek, azonnal az összes morva férfit összerendelték és rájuk parancsoltak, hogy hányják szét a vermet. Persze gépfegyvert nem találtak, és a csendőrök bosszankodtak.

Hallottam egy másik történetet is. Plachý Jozef volt a leggazdagabb és a legműveltebb štúrovái morva. Kitűnő tornász volt, azt is mindenki megbámulta. Megjelent nála a leghűbb szolgája egy magyar csendőrrel, hogy tartozik neki ezer koronával és hogy azt adja meg.

- Milyen ezer korona? – kérdezte Plachý.
- Milyen ezer korona? Én neked adtam minden pénzt!

A csendőr mondta a szolgálégénynek, hogy kenjen le a Plachýnak egy pofont, az meg jól pofonvágtá. A Plachý persze mindjárt megjíjted:

- Ne bánts, ne bánts! – És inkább adott neki ezer koronát.

És akkor az ilyesmi majdnem hogy divatba jött, ezt többen is kezdték így csinálni. De a csendőrök rájöttek, hogy van a dolog, mert hát a gépfegyver se lett meg. Sőt, a magyar gazdák aztán mind a morvák mellé álltak, mert nem volt semmi viszály köztük, udvarias emberek voltak a morvák. Egyszer este megjelent nálunk a Jáni Štefan a feleségével. Jáni bácsi štúrovái szlovák volt, volt neki valami kis földje is, de inkább vendég-lős, vegyeskereskedő volt, és nagy méhészt hoztak oda hozzánk:

- Kosztolányi bácsi, nagyon félünk, volnának szívesek elrejtteni a pénzt?
- Rendszerben – mondta az apám. Aztán mikor mentek el Szlovákiába, odaadta nekik.

A morvákra akkor nyomás volt, mert olyan törvény volt, hogy akik nem Magyarország területén születtek, azoknak el kellett hagyni az országot. De a szlovákok is elmentek, a violiniaknak, akiknek saját földjük volt, sőt, még a štúrovái szlovák kolonistáknak se kellett volna elmenni. Minden ingóságot elvittek magukkal, voltak ilyen prések, amiket lovakkal húztak, körbe jártak a lovak és az csinálta a bálákat, még az utolsó szál szalmát is felpréseltették. Kinek hány vagon kellett, annyit kapott, úgyhogy amit tudott, mindent a vagonba pakolt. Volt olyan gazda, hogy hét-nyolc vagonnal ment el. A štúrováikból senki nem maradt, elmentek a morvák is, szlovákok is, pedig azok között volt olyan család is, hogy a feleség magyar volt, volt gyerekük is, perfekt beszéltek magyarul. Violinban csak két szlovák család maradt, egyik volt a Kobolka család, a másik meg a Marek Fero. A Fero az gazdálkodott, parasztyerek volt, magyar feleséggel, Kobolka bácsi meg Komáromban az állomáson volt váltókezelő, olajozgatta a váltókat. De aztán azért ugyanazt a munkát csinálta tovább, a magyarok alatt is. Neki szlovák felesége volt, de a Kobolka néni majdnem perfekt magyarul beszélt. A Kobolka bácsi egy kukkot nem tudott, aztán tanult meg már szegény magyarul.

A morvák 1938 késő ősszén, Ekelen vagoníroztak be, az volt a legközelebbi állomás. A szlovákok valamivel később mentek el. A szlovák vezetők, akik Violinban a Hlinka-pártból, meg a Hodža-pártból voltak a vezetőségben, kiestek onnan. A violiniak 1939 tavaszán mentek el, alig várták, hogy kitavaszdjon, azonnal mentek Szlovákiába. Propagáció is volt, hívta őket a nemzet haza. A földjeiket kiadták az itteni kisembereknek haszonbérbe: keszegfalusiaknak, gútaiaknak, megycsieknek és ekeleknek is. Aztán minden évben eljött egy küldöttség Szlovákiából, mindig megbíztak valakit, aki átjött a haszonbérért. Olyan három hétre is elhúzódott a dolog, mert látogatást is csináltak az ismerősöknél, és míg összeszedték a pénzt az ötvennél is több családtól, akik aztán a violini házakban laktak, az eltartott egy ideig.

Két nagyon jó violini szomszédunk volt, a két Bebčák testvér, a Filip és a Matuš. Apám aztán bérbe vette a Filip földjeit, amik szemben voltak:

- Kosztolányi bácsi, jött át Bebčák bácsi, nem akarom másnak bérbe adni, nem venné bérbe?

- Miért ne? – mondta az apám.

A háza üresen maradt, és oda jött Csütörtöki Józsi bácsi, aki aztán mint kommenció cseléd volt nálunk. Akkor már apám a Kosztolányi nagyapától is megkapta a földet, úgyhogy munkaerőre volt szükség. Csütörtöki Józsi bácsi csak egy évig lakott a Bebčák-házban, aztán bement a faluba. Helyette jöttek a Földesék: volt egy nagylány, nagyfiú, maga az apa, hárman tudtak nekünk segíteni. És olyan szerencséje volt szegény Földes bácsinak, hogy a fia akkor ősszel bevonult katonának, kivitték a frontra és meghalt. És az ekeli határban volt még egy másik házunk, a baromfias ház, ott szintén lakott egy család, a Nagy Lajos bácsiék. Szintén egyetlen egy fiuk volt: bevonult, és az is kint maradt a fronton.

Gadócon is kolónia volt, a földeket a volt legiónáriusok kapták, akik a Masaryk-seregben szolgáltak a fronton. Amikor elmentek, vitézek kapták meg az ottani földeket. A štúrovái birtokot ekeli, megycsi és gútai nagycsaládos szegény embereknek adták, ahol volt öt-hat gyerek. Elkezdtek gazdálkodni a földeken, volt, akinek a hat év alatt már

egy pár lova is lett, vagy vetőgépet vett, sőt volt olyan két ekeli is, aki a Štúrová melletti dombon, a temető mellett két házat épített – 1945 után mindent elvettek tőlük. Mikor visszajöttek a kolonisták, egy baromfit sem engedtek elvinni. A gútaiak mesélték, hogy egy megyercsi, a Jónás Mihály bácsi, aki kolonista házban lakott, éjjel kiment és ketrecekben elvitte a tyúkokat, amik addig az övéi voltak. Ezt meglátta valamelyik szlovák szomszéd és megmondták Mihalík Péternek, a régi-új tulajdonos fiának, aki éppen szabadságon volt a katonaságtól. Másnap elment katonaruhában és jól megverte Jónás bácsit.

Mikor a morvák és a szlovákok 1938 után elmentek, sok mindent eladtak. Volt, aki adott el állatot is, lovat. Apám például vett a violiniaktól egy hármashengert, talajtömörítésre. A Gondek bácsi, akitől megvette, jóindulatú ember volt, de mikor 1945 után visszajött, eljött az apám után egy jó erős muralóval:

- Gáspár bácsi, jöttem a hengerért.
- Hát Jano, kifizettem.
- Az nem számít, hol a henger?

Az apám nem is szólt semmit. A violiniak nagyot változtak 1945 után, gyakran kibálták, hogy Mađari za Dunaj, meg satöbbi. De ez nem tartott sokáig, úgy két év múlva megint békesség volt.

Aranyoson volt cigány lakosság, Ekelen is, Gútán is, Nemesócsán is, de Megyercsen nem, nálunk péro nem volt. Zsidók se voltak sokan. Ezzel kapcsolatban van egy emlék: már 1940-ben hallottam egy nótát, amikor jöttek vissza a katonák Erdély foglalásából, ebben már említették a zsidó munkaszolgálatosokat:

*Elhangzott a szó, sok a behívó,
talicskázik már Kohn és Grün zsidó.
Lábaink nyomán, fõnn a Hargitán,
bokáink alatt, van egy daganat,
édes Erdély itt vagyunk, bakancsjegyet se kapunk,
cukrot is csak hét dekát, kenyeret jó barnát.*

Megyercsen csak egy zsidó család volt, a Friemék. Vendéglõsök voltak és vegyeskereskedésük is volt. Friem Ignác bácsi a fiával, Józsival vezette ezeket, aztán késõbb az idõsebbik fia, a Sándor külön nyitott egy szatócsüzletet. Gazdálkodtak is, volt olyan hús hold földjük. Tudom, hogy a vége felé szegények féltek. Az öreg Náci bácsi is, szegény, az is mindig mondta, hogy „baj lesz, baj lesz, baj lesz”. Aztán sajnos el is vitték õket, egyetlenegy jött közülük haza, a Sándor fia, a Zoli gyerek. Olyan három évig itthon volt, aztán eladta, ami eladható volt, az öregapja jussát és elment Izraelbe.

Egy ekeli zsidó családdal voltunk nagyon jó viszonyban, a Raábékkal. Az egy gazdagabb család volt, üzletjük volt, egy fûszerkereskedés, de a gazdaságuk valahogy tönkrement. Nagy istállójuk volt az udvarban, mindig üres volt; Ekelre jártunk templomba, ott ki tudtuk fogni a lovakat, mindig el volt nekik készítve a csomag széna, odatettük a jászolba, aztán mentünk a misére. Mikor jöttünk haza, a Raáb néni mindig mondta:

- Kosztolányi bácsi, tessenek ám bejönni!

Akkorra már a forró tea el volt készítve. Így húsvét elõtt nekünk, gyerekeknek mindig adtak maceszt. Az Ármin bácsi mindig egy kis stampedlibe szirupot öntött, és rá a szodavizet. Az volt szegény öregnek a szokása, hogy a két ujjával mindig húzkodta a herezacskóját. Amikor otthon emlegettük, azt mondta az apám:

– Ne ám hogy elröhögöd magadat, ez szokása a Raáb bácsinak!

Egy fiuk volt, meg egy leányuk, az Irénke, csak ő egyedül jött vissza a háború után. A szülők és a bátyja, a Gabi, azok mind elvesztek. Több alkalommal a Raábék is voltak nálunk.

Leventézés

Már a múlt Csehszlovákiában is volt az iskolában úgynevezett honvédelmi nevelés. Ez hetente egyszer, szombaton volt, a tornaórán, azt hiszem, hogy ez csak a hetedikeseknek és a nyolcadikosoknak volt, az utolsó két évben. A Hites volt később a helyi leventeparancsnok – mint tanító, valószínűleg a csehszlovák katonaságnál tiszt volt. Emlékszem rá, volt a faluban egy bognár, csinált bükkfákból fapuskákat, tettünk rá madzagot, aztán azzal gyakorlatoztunk, a vezényszó csehül volt: „k počtě zbraň, vpravo vbok, vľevo vbok, čelem vzad, pochodem vchod”,¹ aztán bal lábbal kellett mindig kilépni először. De politika vagy propaganda nem volt benne, esetleg annyit mondott a Hites, hogy aki nem kell katonának, az nem is hogy nem ember, de más ember lesz abból, aki katonaviselt. És hogy tanulunk egy kis rendet. De szeretünk járnı, sőt, az egy játék volt nekünk.

Aztán a magyar idı alatt tizenkét éves kortól míg be nem vonult valaki, kötelező volt a heti négyórás leventegyakorlat. Az is mindig szombati napon volt; mese nem volt, délután egy órára ott kellett lenni és ötig leventéztünk. A Schön Nándorné, aki birtokos volt, gyönyörű kastélya volt neki, ő adott az Aranyos felé vezető úton egy ötholdnyi területet, abból lett a pálya, a gyakorlótér meg a lőtér kiépítve. Nem tudom, ki építette ki, már ki volt építve, mikor mi odakerültünk. Három leventekorosztály volt, egyszerre vonultunk ki a gyakorlótérre, és ugyanúgy vissza. A menetelést együtt csináltuk, de mondjuk a lögyakorlatok, a gránátdobás, az már inkább csak a felsőbb korosztályoknak volt. A fapuskákon kívül volt leventepuskánk is, úgy nézett ki, mint a flóbert, egy golyó ment belé, azt hiszem, 6 mm-es volt, azzal lőttünk célba. A pályán meg volt csinálva a lőtér, a golyófogó sánc körülbelül olyan negyven méter széles, négy-öt méter magas volt. De a fiatalabb korosztályoknak csak puskafoágások voltak, fapuskával, meg jobbra át, balra át, torna- és menetgyakorlatok, keményen, és a díszmenést is meg kellett tanulni.

Komáromból járt ki egy katonaparancsnok is, ő felügyelt az egésze. Saját autója volt, és mindig olyan fiatal vörös hajú nővel járt ki, az talán csak fele idős volt, mint a tiszt, mindig azon röhögünk, pedig gyerekek voltunk, hogy ennek a bűdös bácsinak ilyen fiatal nője van. Amint mentünk be a lőtérre, volt ott egy fa a bejáratnál – az még ma is a község legöregebb fája –, mindig az alatt állt meg, ott hűsölt az autóban, amíg az a pár óra leventézés letelt. A Hitesen kívül voltak alacsonyabb parancsnokok is. A megyercsi bírónak, Kotton Gyulának és feleségének nem volt családja, de a bátyjának Kisbéren sok gyereke volt, így két fiút örökbe fogadtak. Már akkor kiszolgált katonák voltak, és azok is be lettek osztva a leventékhez szakasparancsnokoknak. Aztán volt

1 Fegyverrel tisztelegı, jobbra át, balra át, hátra arc, lépés indulj

a Závóczy Lajos segédjegyző, az idősebb korosztály volt, az 1920-ban született, ő rajparancsnok vagy szakaszparancsnok-helyettes volt.

Mikor elkerültem a gazdasági iskolába, minden szombaton délelőtt volt egy négyórás tantárgyunk, a honvédelmi nevelés, az is ugyanúgy kötelező volt, mint a leventezés. Jártak ki komáromi katonák, akik tanították a puskafogásokat, jobbra-, balraátókat, díszmenet, satöbbi. Ez tulajdonképpen leventeoktatói képzés volt, a végén kaptunk egy oklevelet. Én már a gazdasági iskola előtt is mindig az első század első szakaszának a bal oldalán mentem, mint első ember, már akkor is olyan rajvezetőféle voltam, és a gazdasági iskola megerősített ebben. Otthon tudták, hogy milyen kiképzést kaptunk, így rajparancsnok lettem. Sőt, már úgy lehetne mondani, hogy olyan szakaszparancsnok-féle. Ha volt valami ünnepély, gyakran engem bízta meg: „Kosztolányi, te fogod máma a leventeszázadot vezetni az ünnepélyen.” A március 15. az mindig meg volt ünnepelve, az nagy ünnep volt. Szavaltatok voltak, a *Talpra magyart* el kellett szavalni valakinek. A Hites mindig nagy előadást tartott, nagy szótehetségű ember volt, úgyhogy bőgött az egész falu. Mink leventék fősorakozva álltunk az ünnepen, és a befejezés az volt, hogy a hősi szobor előtt díszmenetben el kellett mennünk egészen a régi községházáig, ott aztán szépen összeálltunk szakaszokba, először a legidősebb korosztály, aztán közepes és a legutolsó, a legfiatalabbak. Van egy fényképem, az ünnepélyen én vezettem a leventecsapatot, mentem elől és tisztelegtem. De civil nadrágban voltam, mert a leventesapokán kívül nem volt egyenruhánk.

Nagy fegyelem volt, ami aztán nem tetszett nekünk. Például a leventesapokát nem volt szabad letenni; munkában, itthon nem volt kötelező, de ha bementem Komáromba, a leventesapokát vinni kellett. És ha jött egy magyar királyi őrszemély, rendőr, satöbbi, annak tisztelni kellett az utcán. A saját udvarunkban nem volt kötelező, de ha kimentem az utcára, vagy mentem a földekre, mentem az úton, már akkor kötelező volt. Mivel a leventezés köteles volt, sok szülő haragudott erre, legalábbis falun – városban nem tudom, milyen volt a fogadtatása –, mert az nagy veszteség volt, egy tizenkét éves falusi gyerek már otthon dolgozott, nem beszélve az idősebbekről. Én már nyolcéves koromtól kezdve, amikor megjöttem az iskolából, nem az volt, hogy „no fiam, mi volt a lecke?“, hanem „itt a zsíros kenyér, menj gyorsan, hajtsd ki az anyadisznókat“, vagy „menj el pulykákkal a tarlókra, szecsckőkre, kerülj egyet.“ De mikor mentünk be nőtaszóval a leventezésről a faluba, sorban a három korosztály, egyszerre léptünk, ez azért tetszett a szülőknek, hogy az ő fia milyen egyszerre tud lépni, tudták, hogy nem rossz dolog, ha az ember edzi magát.

A leventében nagy téma volt a finn–magyar barátság, talán azért, mert akkor volt a finn–orosz háború. Szabályosan röhögtünk rajta, mikor hallottuk, hogy a kis Finnország a Ladoga-tón fent tudja tartani azt az óriási orosz hadsereget, nem bírtak betörni. Az ember beleélte magát abba, hogy drukkoljunk a finneknek, hiszen rokonok, testvéreink. Még emlékszem, hogy minden ügyesebb leventeparancsnoknak, mint nekem is például, kellett ilyen kiselőadást tartani. A címe az volt, hogy *A magyar–finn barátság*. Szedtem össze egypár mondatot, és valahogyan a végző annyira sikeredett nekem, hogy megtapsolt az összes tiszt, akik oda kijöttek. Sose felejttem el, azzal fejeztem be, hogy „velünk az Isten és az ősi jog, Trianont ledöntsük, zászlónk győzni fog.“ Bennem is volt az apám véréből – még máma is van –, mert ő egy óriási lelkes magyar ember volt. Nem bántok senkit, sőt, a családban már ötven százalék szlovákság van, úgy az

én részemről, mint a feleségem részéről is, és semmi baj nincs köztünk, de viszont nem tudnám megtagadni a magyarságomat.

A leventékbe sulykolták a hazaszeretetet, az volt lényeg. És azért belénk is sulykolták, mert hát tudja fene, az ember hitt még talán az utolsó pillanatban is. Már csak akkor nem hittünk a győzelemben, mikor már kint Németországban az orosz és az amerikai ágyútűz lassan elért bennünket. Valahogyan úgy össze tudták fogni a társaságot. A leventében voltak munkás származású gyerekek is, és azokat is meg tudták úgy fogni, pláne a sporttal, és voltak hazafias nőták, nőtáztunk is közben. A másik dolog – ami mondjuk nálam nem okozott problémát, mert a szüleim vallásosak voltak –: kötelező volt istentiszteletet hallgatni. Úgy a reformátusnak, mint a katolikusnak is, erről igazolást kellett vinni. Aki nem volt templomban, kapott megrovást, és ez a nem vallásos embereknek biztos nehezükre esett. Én azt tartottam mindig, hogy ha az ember úgy boldog, én tiszteletben tartom a nézetét, de ő is tartsa tiszteletben az én elgondoláso-

A Hites már az iskolából ismert, hogy hajlékony gyerek vagyok, jó tornász. Elég ügyes voltam, szerettem a gyakorlatokat, jobbra át, balra át, puskaforgatásokat, és a lövészetnél prima voltam. A katonaságnál ugyanez volt, a tisztek is látták rajtam, hogy jól ül a gyerek, jó a puska fogása, satöbbi, ez már talán mind előre be volt a katonaságnak jelenteve. A Szabó őrmester, a szakaszparancsnokom mindjárt mondta, hogy „maga jó siccer”. Megyercsen minden évben voltak versenyek, atlétikai bajnokság. Március 15-én vagy a megyercsi búcsúra mindig meghívták a keszegfalusiakat. Távolugrásban második voltam, kerékpározásban is, mert a Semsei Zolinak versenybiciklijje volt, nekem meg csak az, amit az öregapám vett tizennégy éves koromban. Egyszer első voltam magasugrásban, százhuszonnégy centit ugortam, Megyercsen az ugye világrekord volt, ha egy gyerek átugorta. És akkor még nem hanyatt ugortunk, mint most – szembe futottunk és aláhúztuk a lábunkat. A lövészetben első voltam legalább három éven keresztül.

Akkoriban nagy kultusza volt a futballnak. Komáromban már nagyobb futballcsapat is működött, de a községekben csak leventefutball volt. Én ballábas vagyok, bal szélsőt szoktam játszani, de csak ilyen barátságos meccsekre, tréningekre jártam, szórakozásból. Azt nem mondhatom, hogy nagyon jók lettek volna a megyercsiek, ez csak inkább olyan futball volt, hogy búcsú napján vagy neves ünnepeken kihívták a keszegfalusi csapatot, vagy például az ekeliek meghívták az aranyosi csapatot. Egy ideig a leventecsapatban voltam játékevezető, de össze-vissza csak öt meccset vezethettem. Nem bírtam idegekkel – azok a bekiabálások, satöbbi, még máma se bírom az ilyesmit. Voltak akkor is nagyon jó falusi csapatok, főleg Dunaszerdahely környékéről, például a Diósförgepatony, meg ezek. Gútát megverték otthon, Aranyost megverték, és ez volt a baj énnálam: otthon, búcsú napján, Gútában, egy tízezres községben, egy ezer lakosú kisközség eljön Csallóközből, és megveri 3:1-re Gútát. Én mindig is lámpalázás voltam, ha az elemi iskolában eltévesztettem a verset, elpirultam, aztán nem tudtam gondolkodni, és a futballnál ugyanez volt. Mikor láttam, hogy faul, és lefújtam, akkor kiabáltak, fűtyültek – én azt annyira megéltam, már azt gondoltam, hogy talán jönnek értem, mindig rájuk figyeltem, nem a játékra. Akkor azt mondtam, hogy ez nem nekem való.

1944 márciusa után

A Margit nővérem varrodában, szalonban tanult varrni, és nem tudom, miért, pont aznap vitt be magával engemet a városba, amikor Komáromot megszállták a németek. Azt tudom, hogy a komáromiak elég rossz szemmel néztek rájuk. Olyan nagy csönd lett, mintha érezték volna a nyilasveszélyt. Emlékszem, a németek elég modern fegyverekkel voltak felszerelve, néztem is, hogy majdnem minden katonának géppisztolya volt, nem puskája. Volt még valamennyi lovasság is, gépkocsizók, de tankot nem láttam akkor még. És elég sokan jöttek Komáromba is.

Aztán a németek kijártak a falukra is. Hozzánk is betanyáztak, egy hétre, kettőre, nem sokáig voltak, a sopa² alatt csináltak maguknak tábortábori ágyakat, a tiszt meg talán az első szobában lakott. Emlékszem egy esetre, ez már közvetlen az előtt volt, mielőtt bevonultam. Egy délután kint ültünk a nagy diófa alatt, ebéd volt, és a németek ott voltak a másik diófa alatt, ők sajkából ettek, valahonnan hozták Megyercsről az ebédet nekik. Egyszer csak jöttek a repülőgépek, mert akkor már naponta volt légirojadó, beröpülés. Valahonnan felszálltak a Messerschmittek és harcra mentek, és ezek a németek mindjárt fogták a géppisztolyt, kiszaladtak a diófa alól, és elkezdték löni az alacsonyan szálló amerikai gépeket, nem féltek.

– Marhák – mondta ijedten az apám –, még lebombáznak bennünket!

Még jó, hogy ezt nem vették észre az amerikaiak.

Egyszer, 1944. április eleje lehetett – azt tudom, hogy már kiengedett a fagy –, jöttem hazafelé Megyercsről. Az apám előtte való nap elvitt valami öt zsák darálnivalót a Cöpek Kálmánhoz, mert nekünk nem volt darológépünk, azokért kellett elmennem. Óriási köd volt, és már hallatszott a röpülőzúgás. A violini állomásnak az irányában voltam körülbelül, megálltam egy pillanatra, hát rengeteg gép ment. Amint így figyeltem, egyszer csak azt vettem észre, hogy fffff!, mintha valami nagynyomású levegőt hirtelen rám eresztettek volna, és rögtön egy óriási robbanás. Akkor éreztem először, mi az a légnyomás, még a kocsin is szabályosan észrevettem, hogy megnyomódott velem együtt. Két láncos bomba pottyant le a Dudvág-nak a megyercsi oldalán, ahol olyan lápos terület volt, tőlem körülbelül olyan négyszáz méterre. És nem egy gépről volt szó, négy helyen is estek le bombák, egyik a Dudvág-part volt, aztán körülbelül Štúrován túl a másik, és Ekel alatt közvetlen, Úrtavánál, úgy hívták azt a kanálist, még Ekelen túl is potyogtak bombák, a szőlőknél. Hogy el-e tévesztették az amerikaiak a bombázást, ezt nem tudom máig – már akkor filozofáltam azon, hogy amilyen pontos műszereik voltak, hogyan tudtak ekkorát tévedni? Mert biztos Győrt akarták bombázni.

Utána két-három napjára megnéztük a bombagödöröket. Olyan tizenöt méterre lehetett egymástól a két gödör, jó tíz méter átmérőjűek, és olyan hat méter mélyek. A robbanás olyan gyönyörű homokot dobott ki, hogy talán üveget is lehetett volna belőle csinálni. A gödör szélén ki volt nyomva a sár, ott feketébb volt, a homok meg olyan húsz, huszonöt méterre is elszállt; még körülbelül öt méterre a krátertől is volt olyan tíz-tizenöt centi homokréteg, aztán minél távolabb, annál kevesebb volt. Ha fölülről nézte volna

az ember, olyan volt, mint két kinyílt rózsa. A háború után, mikor hazajöttem a fogságból, ősszel mentünk vadászni – már akkor nem lehetett látni, az eső széjjelmosta, benőtte a fű, nád meg a fűzfák. Volt benne két méter mély víz, és azon csodálkoztam, hogy kerültek bele halak.

Minden este, éjjel fölültünk a kazalra, és onnan lestük a bombázásokat, mert főleg akkor bombázták Győrt, az ipartelepét. Szabályosan lehetett látni, amint potyogtak le a bombák, húzták a csíkokat, láttuk a becsapódásokat és a lángokat, amik kiröpültek a bombákból. A föld még ott nálunk is mozgott, pedig Megyercsrétől Győr olyan 25 kilométer légvonalban.

– Szegény győriek, szegény győriek, mit szenvednek azok! – mondogatta ott az anyám.

Aztán hallottuk, hogy Pozsonyt is megbombázták. Mondták, hogy az Apolló kapott, az olajfinomító. A füstje elszállt egész Komáromig: onnan, Pozsony felől éreztük azt az égett olajszagot, még a levegő is olyan szürkés volt akkor. Ugyanúgy, mint mikor Almásfüzitőt lebombázták, azt is talán két napig láttuk, az még közelebb volt hozzánk. De akkor szerencsére inkább Pest felé ment a füst, és felfelé, mert akkor nem volt olyan szélmozgás.

1944. július elején egy Liberátor esett le Violin határában, tőlünk körülbelül olyan háromszáz méterre. Már majdnem Komáromnál láttuk, hogy az egyik gép alacsonyabban jön és füstöl. Mindjárt biciklire pattantam és talán én voltam az első, aki odaért a helyszínre. Közben még egy találatot kapott, körülbelül Megyerics és Aranyos között van egy nádas lapos, azon túl találták el, és szétrepült, de még sikerült kiugrani hét ejtőernyősnek. A farokrésze olyan lassan jött le, keringett a levegőben, az könnyű volt, mert a súly a gép elején van elhelyezve. Két amerikai volt benne, egyik egy géppuskás volt, a másik meg valamit kezelt ott hátul, azoknak ott volt az ülőhelyük. Mind a ketten élve szálltak ki: egy karcolás nem volt rajtuk! Vasárnap délután volt, ebéd után, és a parasztok olyankor ki szoktak menni csalamádét, sűrűkórót kaszálni az állatoknak. A két megyercsi, Csémi Máté meg a szomszédja, Berza István kaszákkal futottak oda. Szegény amerikaiak megijedtek, tartották fel a kezüket. Megkínálták őket hideg vízzel, mert szomjasak voltak. Aztán a megyericsiek az összeset megvendégelték. De aztán jöttek a németek, és letolták még a megyercsi bírót is, hogy ellenséget vendégelnek meg. Elvitték őket, aztán már nem tudok semmiről se.

Egy halott is volt, a parancsnok még talán a levegőben halt meg. A szomszédok nem is tudták, hogy ottan pottyant le, közvetlen a ház előtt a virágoskertben. Az egy lángvörös hajú ember volt, teljesen bőrruhában volt, kezeslábasban, cipzárral volt behúzva. Vastag talpú cipője volt, a sarkánál még egy stecker is volt, vékony drótok mentek bele, melegítették azt a ruhát, mert a blúzában is voltak kábelok, úgyhogy az egész ruhája fűtve volt. Amikor próbáltam megemelni a kezét, az mind ropogós csont volt: az az ember össze volt röpítve törve, csak a bőrkabát fogta össze. Egy gyönyörű, fehér csontfogású rakétapisztoly volt mellette kipottyantva, ami aztán eltűnt. Tudtam, hogy semmit nem szabad onnan elvenni, azt valószínűleg a szomszéd gyerekek vehették el, azok ilyen verekedősek voltak, tyúktolvajok. Aztán a parancsnok Megyericsen lett eltemetve a református temetőben. Mikor megjöttem fogságból, másik évre jött egy amerikai küldöttség, magas rangú tisztak, egy öreg tiszt is volt velük, azt hiszem, ezredes

rangban. A halott ki lett hantolva, óriási nagy pompával betették egy koporsóba, aztán az amerikaiak lőttek egy szalvét és elvitték Megyercsről. Megható ünnepély volt.

Az egyik motor két kilométerre volt a másiktól, annyira szétrobbant a levegőben a gép. De a másik két motorról még máig nem tud senki, mert négymotoros volt. Vannak arrafelé ilyen lápos részek, ott van a Császa is, ha abba pottyant bele, a vízbe, nem találta meg senki. Az egyik motor a kanálison túl, majdnem Bálványszakállosnál pottyant le, a másik a megyercsi oldalon és középett volt a törzs, a temetőtől körülbelül száz méterre Megyercs fele, az volt a legnagyobb darab, ami egyben maradt. Az alján volt egy félgömb alakú rész, ahol két géppuskás ült, ott volt két nehézgéppuska, elől volt egy gépágyús, az összes lövedék ott volt bent. Az egész ki volt bélelve olyan uma-kart³-szerű anyaggal. Először két idősebb gazdát hívtak be Megyercsről, akik már nem voltak frontkötelesek, és kiállították őket őrsbe a gépnek a törzséhez. Aztán kitalálták, hogy vannak idősebb leventék, azokat ki lehet küldeni – kaptunk leventepuskát, és egyik kollégával két nap, két éjjel vigyáztunk rá. Akkor már volt annyi eszem, hogy vittem magammal ki kulcsokat, csavarhúzókat. Olyan rozsdamentes csavarokat hoztam onnan, amilyeneket itt nálunk még soha sem láttam, könnyű fémből voltak, duralumíniumból, a menetben volt egy rozsdamentes gumi bevonat, úgyhogy ha az meg volt húzva, az vízmentesített is. A csavar fején még valami jelzés is volt. Sokat elajándékoztam – még talán a szerszámjaim között valamelyikládában van ezekből eltéve. Még csokoládét és kekszet is találtunk, ott volt elszóródva.

Nem sokkal ez után behívót kaptam Komáromba. De ez már egy más történet.

Kőrös Zoltán

SZENTANDRÁSI TIBOR

A magyarság megmaradásának esélyei Fölvidéken a jelenlegi erőviszonyok között 1. Kérdésfölvetés és néhány fogalom tisztázásának kísérlete

Lesznek-e még magyarok, magyar közösség évtizedek múlva is Fölvidéken? Vagy csak mutatóba ha maradnak, s nagyrészüket beolvad a szlovákságba? Miért kellene törekednünk a megmaradásra, miért maradjunk magyarok? Változik valami azzal, ha magyarokodunk? Nem az a fontos inkább, hogy mindenki irányában jóakarátú emberek legyünk, hogy békésen dolgozzunk és biztosítsuk mindenki jólétét, és a nemzeti nyelv, kultúra, hagyományok és történelem csupán mellékesek? Több sajtótermékünk is foglalkozott már hasonló kérdésekkel sorozatszerűen is, több szerzőt megszólaltatva (a jelen írását is).¹ Ebben az eszmefuttatásban nem valamiféleképpen összegezni kívánjuk a különböző nézeteket, hanem csak néhány szempontot szubjektívan továbbgondolni. Főként azt, hogy honnan meríthetünk eszmei, erkölcsi erőt, támogatást a döntésünk mellett – akármilyen legyen is az.

Miért kötődünk a magyarságunkhoz? És miért mondanak le könnyebben róla mások, talán leginkább a fiatalabbak? Miért szeretjük a nyelvünket, kultúránkat, hagyományainkat, történelmi emlékeinket jobban vagy meghittebben, mint másokét? Mert lélekben erősítenek, továbblépésre, alkotásra, kitartásra ösztönöznek? A nemzeti érzelmeknek, preferenciáknak is hasonló lélektani vonatkozásai vannak, mint más egyéni érzelmeknek, csak nagyobb összefüggésekben, közösségben, csoportban jelentkeznek, tehát nem az egyéni, hanem a kollektív lélektan törvényszerűségeivel magyarázhatók inkább; megtette ezt kimerítően több kiváló pszichológus és szociológus is, hogy csak G. W. Allport vagy Csepeli György nevét említsük. (Allport 1977, Csepeli 1987) De meg lehet-e kimerítően magyarázni, indokolni akár az egyéni, akár a csoportos vonzalmakat? Nem kellene-e mindenkihez egyformán, részrehajlás nélkül, azonos szabályok szerint viszonyulnunk? Nem vis-e tévútra, bűnbe a sajátjaink előnyben részesítése, ahogy azt Móra Ferenc is leírta egy kedves elbeszélésében, *A jó Isten kenyérsütőgetője* címmel a *Georgikonban*? (Móra 1989) Hogyan vehetnénk elejét nem is főként a túlzott szeretetnek, hanem az azzal nemegyszer együtt járó mások lebecsü-

1 Új Nő, 2016. szept., 38–39. p. Andó Krisztina interjúja a szerzővel *A megoldás az autonómia* címmel jelent meg.

lésének, lenézésének, elutasításának? Megszabhatunk legislatíve bizonyos szabályokat és büntetéseket, hogy a túlzásba vitt vonzalmak eltorzulását és mások irányában visszajára, ellenségességbe fordulását meggátoljuk, de az ilyen szabályok és büntetések sosem lesznek elégségesek és igazán hatékonyak sem, mert valószínűleg nem szüntethetik meg a kiváltó okokat, magát az előnyben részesítést, a szeretetet és ellenszenvet, mert azok a közösségi ember alaptulajdonságai, ún. antropológiai adottságok.

Nem az a baj, ha nagyon szeretünk valamit vagy valakit, valakiket, hanem az, ha rosszul, vagy hogyha nagyon agresszívan, támadóan nem szeretünk másokat. Viszont nem jár-e megint csak törvényszerűen együtt a szeretettel a választás és mások háttérbe szorítása, kizárása a szeretetünkéből? Sőt sokszor nem éppen a szembenállás, a másokkal szembeni ellenségeskedés élteti, erősíti-e az adott csoportot, a kis- vagy nagyobb közösséget? Hogy ez ne így legyen, a viszonylag békés együttélést nemcsak aktuálisan próbálhatjuk törvényekkel és szankciókkal szabályozni, hanem a hosszabb idők során beigazolódtott szabályok, hagyományok, intézmények, elsajátított erkölcsi normák – azok interiorizált, bensővé tett hangja az egyénben, a lelkiismeret – is regulálhatják az egyének és közösségek együttélését. Ám ugyanúgy továbbélnek, áthagyományozódhatnak a negatív előítéletek, az ellenséges viszonyulások mintái is, és sokszor egész formációk, ideológiai rendszerek képződhetnek körülöttük, amilyen pl. a nemzeti hovatartozás, nemzeti érzés esetében a sovinizmusba átforduló nacionalizmus ideológiai eszmerendszere.

De miért kerülhet sokszor ellentétbe az egyetemes erkölcsi szabályokkal a vonzalom, a szeretet valaki(k) iránt? Nem épp a szeretet, az ellenség szeretetének parancsa is a legfőbb keresztényi érték már évszázadok óta? És mi változott azóta? Meggátolta-e ez a kíváncsi mondjuk a vallásháborúkat, mérsékelte-e az eretnek- vagy boszorkányüldözést és más hasonló visszasságokat akár a szeretet parancsát hirdető intézmények részéről? Azért van-e ez, mert nem szeretethünk mindenkit egyformán? De miért fordul az érzelmi homogenizációnak ez a képtelensége gyűlöletbe is sokszor? Szabályozhatók-e és hogyan a vonzalmaink vagy ellenségeskedésünk?

Természetes módon a hozzánk közel állók iránt tápláljuk a legmélyebb érzelmeket – és sokszor nemcsak kedvezőket, pozitívakat, hanem ugyanúgy negatívakat, ellenségeseket is. Egy alig ismert tárgyhöz vagy személyhez nem ragaszkodunk olyan mélyen, és nem is utasítjuk el olyan intenzíven, mint azokat, akiket kevésbé vagy egyáltalán nem ismerünk. És az ismeretlent nagyon sokszor fenyegetőnek is érezzük. Hol húzhatunk, s egyáltalán kell-e korlátokat szabnunk, határ húznunk a közelség és az ismertség és az ezekhez a mások, vagy akár önmagunk irányában is kötődő emóciók vonatkozásában?

Saját helyzetünkre lefordítva ezeket az általánosabb kérdéseket, gondolatokat: Ha túl közel kerülünk a többségi néphez, jobban megismerjük azt, elsajátítjuk a hozzá tartozók nyelvét, a kultúrájukat, értékeiket, vonzalmaikat és ellenszenvüket, nem válunk-e mi is annak népnek a tagjaivá, lassabban vagy gyorsabban föladvá a saját korábbi adottságainkat? Törvényszerű folyamat az egymáshoz hasonulás, a kölcsönös asszimiláció, de miért főként egyirányú és egyoldalú ez, miért követelheti meg s erőlteti ezt csupán az egyik, rendszerint az erősebb, előnyösebb helyzetben, hatalmi pozícióban lévő fél? És ha már így van, ellen tudunk-e, ellent kell-e ennek állnunk? Nem válhat-e veszélyessé, embert, jellemet torzítóvá maga az ellenállás is?

Hol kereshetünk az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre választ? A társaink, ismerőseink elbeszélésein és a szépirodalmi műveken kívül, amelyek úgyszintén lehetnek pozitív és negatív irányban befolyásolók, elsősorban a talán „objektívabb”, szakmaibb, tudományosabb jellegűkből kifolyólag kevésbé részrehajló lélektani, szociológiai, társadalomfilozófiai, jog- és államtudományi, erkölcsstani művekben akadhatunk, sokszor inkább csak mellékesen ilyen vagy hasonló problémák elemzésére. De azokban is hol konkrétan? Mert hiszen ezek a tudományágak mára már annyira sokrétűvé és specializálttá váltak, hogy az egyszerűbb ember nehezen ismeri ki magát bennük. Leginkább talán az egyéni vagy a kollektív pszichológia területén, a város vagy a vidék szociológiájában, a kisebbségeket megillető jogok elméleti koncepcióiban vagy a pártok politológiájában kereshetünk-e válaszokat a kérdéseinkre? Vannak-e esetleg olyan ágazatai is a társadalomfilozófiának, politikatudománynak, etikának, amelyek főként az etnikumok és nemzetek és azok tagjainak egymáshoz való politikai, gazdasági, erkölcsi viszonyaival foglalkoznak?

Sajnos a már jelzett szerzőkön kívül valahogy nem nagyon foglalkoznak a szakemberek, szaktudósok e bennünket érdeklő kérdésekkel, problémákkal. És ha találunk is ilyen témákat, kérdéscsoportokat az említett tudományágakban, azokban is inkább csak a vizsgált jelenségek leírását és azok összefüggéseinek az elemzését találjuk anélkül – ahogy azt Wittgenstein már a 20. század elején megfogalmazta a *Logikai-filozófiai traktátusának* a végén (Wittgenstein 2004) –, hogy az életünk lényegesebb kérdéseire, a „hogyan legyen?”, a „hogyan kellene, hogy legyen, hogy jobb legyen?” általánosabb és nem csak technikai jellegű életkérdéseire választ kaphatnánk.

Még ha találkozunk is az adott diszciplínákban ezekhez hasonló normatív kérdéscsoportokkal és válaszalternatívákkal is, inkább csak mellékesen, inkább csak leírások, tárgyyszerű elemzések formájában, anélkül, hogy útmutatást, válaszokat remélhetnénk a magunk számára a bennünket foglalkoztató legáltalánosabb életkérdésekre. Mert a „kell” kérdéssel, föladataival nem igazán lehet szakszerűen, tudományosan, részrehajlás nélkül, sine ira et studio (harag és elfogultság nélkül) foglalkozni, mivelhogy ahhoz az emberek általában újra csak a nehezen befolyásolható egyéni vonzalmaikból és ellen-szenveikből kifolyólag különbözőképpen viszonyulnak, és nem igazán szeretik, sőt inkább el is utasítják mások érzelmi befolyásolási törekvéseit. Így a hatáslehetőség a már jelzett önkorlátozó elemző és ésszerűen érvelő szakmai, szaktudományos műveken kívül inkább csak az ideológiák, a vallások és a politikai és egyéni döntések nehezebben elemezhető és legtöbbször eléggé kiszámíthatatlan szférájába tartozik.

Így pedig az életünk egyik lényeges mozzanatát meghatározó kérdésekkel és válaszlehetőségekkel legtöbbször magunkra maradunk, magunkra vagyunk hagyva, utalva, és saját magunknak kell nemcsak a válaszokat megtalálnunk, hanem magukat a kérdéseket is megfogalmaznunk. De mivel mégsem kezd senki se valamihez, az egészhez csupán a locke-i tiszta lappal (*tabula rasa* – Locke 2003), hogy maga próbáljon meg valamit kisűtni a saját tapasztalataiból, hanem máshonnan is merítünk. S még ha nem is szívesen fogadjuk el, de befolyásolnak, meghatároznak minket mások nézetei is, azokban is próbálunk fogódzót keresni, az ő véleményeiket, ismereteiket, valamilyen formában már értelmezett tapasztalataikat is megpróbáljuk fölhasználni és összegyűrtetni a magunkéival, és megpróbálunk azokat fölhasználni az életünkben is, élni a segítségükkel, az útmutatásaik szerint, abban a reményben, hogy hátha nálunk is beválik, beigazolódik az, ami más esetekben, mások életében.

A következő oldalakon, esetleg folytatólagosan is megpróbálunk tehát néhány nemzeti kisebbségi erkölcsfilozófiai szempontot fölvezetni és néhány kérdést megválaszolni a fölvidéki magyarok, magyarság lehetőségeit illetően. Ahogy már jeleztük, ezt csupán szubjektívan tehetjük, s bár törekedni fogunk az elfogultságaink tudatosítására és ellenőrzésére, és esetleg a meghaladásukra is, tudatosítjuk azt is, hogy ezek nélkül az elfogultságok, az ún. előítéletek nélkül lehetetlen egyáltalán gondolkodni vagy élni. Viszont hogy ne okozzanak nagyobb bajokat ezek a „prekonceptciók”, mindenképp törekednünk kell a tudatosításukra, ellenőrzésükre, korlátozásukra és esetleg irányításukra is, anélkül, hogy megpróbálnánk azokat megszüntetni, kiiktatni (ami ha nem is lehetetlen, de mindenképp visszaüt, ahogy arra nem csupán a hermeneutikai filozófia, főként H. G. Gadamer figyelmeztet [Gadamer 1984], hanem sok társadalmi katasztrófa is hasonló törekvések miatt az utóbbi évszázadokban).

Nem vagyunk tehát mégsem teljesen csak magunkra utalva a saját tapasztalataink, élményeink értelmezésében, hanem az említett szépirodalmi példákon kívül több gondolkodó írásaiból meríthetünk, ha ésszerűbben is szeretnénk érvelni, alá szeretnénk támasztani a vélekedéseinket – azokon kívül, akikre eddig már utaltunk vagy a későbbiekben fogunk majd, csupán néhány szakértő művét említsünk, mint pl. Anderson és Smith nemzet- és nacionalizmuskonceptióit, Bauman és Foucault posztmodern társadalomfilozófiáját, Kekes és Tamás Gáspár Miklós politikai gondolatait. (Anderson 2006, Smith 2003, Bretter–Deák 1995, Bauman 2006, Foucault 1996, Foucault 2006, Kekes 2001, Tamás 1999) Mert még ha nem tudunk is az általuk adott értelmezésekkel és az azokból általuk vagy mások által is leszűrt és leszűrhető javaslatokkal mindenben egyetérteni, az ő nézeteik nélkül valószínűleg nem tudtuk volna a sajátjainkat se megfogalmazni, vagy csak másként, de mindenképp továbbgondolásra, további tanulmányokra ösztönözhetnek ők is másokat.

A legfontosabb fölhasznált fogalmak tisztázásának kísérlete: nemzet, nacionalizmus és viszonyuk más politikai ideológiai irányzatokhoz

Elsősorban is azt a kérdést kellene tisztáznunk, hogy: „Ki a magyar?” A pofonegyszerű válasz, ami kínálkozik erre a kérdésre, az volna, hogy magyar az, aki magyarnak vallja magát, mondjuk a népszámlálás alkalmával. Továbbá pontosítva a jellemzést, azt is magyarnak tekintjük, aki magyarul beszél és/vagy támogatja a magyarságot. Ezek a mozzanatok azonban már nem mindig fedik egymást a mi esetünkben, mert esetleg azok is magyarnak vallhatják magukat, akik már nem igazán használják a magyar nyelvet a mindennapi kommunikációjukban és nincs is igazából módjuk, hogy támogassák a magyarságot, a magyar kultúrát, államot, és viszont, akik magyarul beszélnek, már nem mindig ezt a nemzetiséget jelölik be a népszámlálási íveken.

Ernest Renan francia történész és társadalombölcsele a 19. század utolsó harmadában, a porosz–francia háború és annak következményei, a korábban a franciák által megszállt Elzász-Lotaringia főként németek lakta területeinek német visszacsatolása szempontjából (ami ürügyet szolgáltatott a francia revansizmusra és az 1. világháború kitöréséhez is nem kis mértékben hozzájárult) szembesült hasonló problémával, amikor megpróbálta az említett területeken élők szerinte inkább a szabadabb

Franciaországhoz való vonzalma alapján meghatározni a nemzet és főként persze a saját nemzetének mibenlétét. (Renan 1882) Renan tudatában volt annak a figyelmeztetésnek, amit Spinoza adott az általános definíciókról az egyik levelének végén, éspe dig hogy minden meghatározás tagadás, kizárás (determinatio negatio est),² mellőzte a kétségbe vonható objektív meghatározottságokat és szubjektívan határozta meg a nemzetet, nemzeti hovatartozást, miszerint a nemzethez tartozni „mindennapos népszavazás”, döntés, hogy az adott nemzethez tartozónak valljuk magunkat, azt erősítjük, annak érdekében munkálkodunk, annak jövőjét építjük.

Nézzük azonban tovább a tisztázatlan fogalmainkat: Kimondatlanul már érintet tük azt a kérdést is, hogy mennyire tekinthető azonosnak a konkrét egyedek egy adott sokasága, pl. a fölvidéki magyarok összessége az egész közösséggel, nemzet tel. A társadalomtudósok, szociológusok többsége nem az egyedek, alkotórészek egyszerű summájának, hanem azoktól különbözőnek, más rendbelinek tartja a nagyobb egészeket, az előbbiektől jórészt eltérő sajátosságokkal, más, rendszerszin tű folyamatokkal és törvényszerűségekkel, mint amelyek az őket alkotó részekre jel lemzőek. Másként működik, komplexebb tehát egy szerv, mint egy sejt, egy élőlény, mint egy szerv, egy falka, mint annak a tagja stb. Beszélhetünk-e tehát ilyen értelemben magyarságról, a fölvidéki vagy az összes magyar közösségéről? Mennyiben tagjai ennek a még otthon, konyhaszinten, sok idegen fordulatot használó magyarul beszélők, de a tágabb nemzeti közösségi életben már részt nem vevő, ahhoz különösképp hozzá nem járuló egyének? Sajátos közösséget képeznek-e fölvidéki magyarok? El lehet-e, el kell-e őket elméletileg vagy gyakorlatilag választani az anya országjaktól, erdélyiektől, kárpátaljaiaktól... vagy a nyugati és más országokban élők től, ha esetleg ráadásul ők még együvé tartozónak is érzik magukat? Hamis tudat, nacionalista előítélet-e ez a részükről, ahogy azt Benedict Anderson jellemzi *Elképzelt közösségek* című művében? Ha úgy adódik, részt vesznek, részt vehetnek-e a különböző érdeklődésű és szétszórt „nemzetalkotó elemek” egy-egy közös akcióban, valamilyen közös mű, egy nagyobb, őket összefogó közösség létrehozásában? És viszont: összefogja, segíti-e őket ez a közösség, ha szükségük volna rá?...³

Nem folytatjuk ezeket a kérdéseket. Már a fentebbiek is jelzik a különböző hozzáál lások lehetőségét, amiket összefoglalóan ideológiáknak nevezhetünk. Másként fogja ezeket a kérdéseket megítélni, megválaszolni egy nemzeti, konzervatív irányultságú egyén vagy csoport, mint egy baloldali vagy liberális. De mik ezek az ideológiai eszme rendszerek? Ezek az eszmei rendszerek a legtöbbször néhány központi érték, elv, norma körül kristályosodnak ki a politikai hatalomért folytatott küzdelemben.⁴

2 Idézi többek közt Melamed, Yitzhak. http://www.academia.edu/784234/_Omnis_determinatio_est_negatio_Determination_Negation_and_Self-Negation_in_Spinoza_Kant_and_Hegel

3 Egy konkrét vetületével ennek a kérdésnek Öllös László is foglalkozott a 2008-ban *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok* című könyvében.

4 Manapság sokan a vallásokat is ilyen rendszerekként jellemzik, noha azok sokkal bonyolultabbak és mélyrehatóbb jelenségek megnyilvánulásai, és épp a politikai hatalomra való törekvés mozzanata ma már hiányzik is sokszor, vagy nem játszik bennük döntő szerepet, eltérően a modern politikai ideológiáktól. Vö. Spaemann 1977.

A nacionalizmus is jórészt ilyen ideológia, még ha általában nem sorolják is az ún. klasszikus ideológiák (ilyenek tekintik a liberalizmust, a konzervativizmust, a szocializmust és esetleg még az anarchizmust) vagy a mai ideológiai irányzatok közé (feminizmus, environmentalizmus, fundamentalizmus, populizmus stb. – Heywood 1994). A nacionalizmus kiindulópontja, alapja és célja a nemzet, a nemzeti közösség önrendelkezése, annak kivívása, megerősítése, ahogy azt E. Gellner, a modern nemzet és nacionalizmuselmélet klasszikusa is meghatározta rögtön a *Nemzetek és nacionalizmus* című alapművének az elején. (Gellner 1984)

Térjünk azonban még egy kicsit vissza a nemzet további lehetséges meghatározásaira, hogy tisztábban lássuk a nacionalizmus kérdéskörét is. A már fentebb említett renani szubjektivistá meghatározás mellett legtöbbször inkább objektív jellemzőkkel szokták körülírni azt a nagycsoportot, közösséget, amit nemzetnek nevezünk. Ilyenek pl. a közös kultúra elemei (nyelv, szokások, hagyományok, értékek), a politikai szervezet (pártok, szövetségek, állam és autonóm egységek) vagy más egyéb jellemzők (gazdaság, a nemzet tagjai által lakott terület, a közös történelem, a föltételezett rokoni vagy genetikai kapcsolatok stb.), amelyek nem mindegyike szükséges kelléke egy-egy nemzet meglétének. (Koller 2006)

A fősorolt jellemzőket több kutató (az ún. esszencialista vagy primordialista elméletek hívei) eleve adott, természetesnek tartott, történelmi korokat átívelő tulajdonságoknak, az etnikai, nemzeti közösséghez való tartozást pedig antropológiai konstansnak véli (az antropológus Geertz vagy a már említett Smith etnoszimbolista nemzetkonceptiója is ilyen jórészt – Geertz 2000, Smith 2009). A nemzetek azonban fokozatosan kialakult történelmi közösségek, és még ha sok hasonlóság és közös jellemző található is mondjuk az ókori asszír vagy egyiptomi, görög vagy zsidó vallási és etnikai-nemzeti közösség, vagy a középkori cseh, lengyel stb. nemzet és a mai nemzetek között, a különbségek úgyszintén legalább annyira kirívóak (a népi nyelvjáráások és az uralkodó rétegek nemegyszer különböző nyelve és kultúrája területén, a birodalmi vagy állami szerveződés stb. szintjén). Ezeket a különbségeket hangsúlyozzák – sokszor túlzottan is – az ún. modernista elméletek (Gellner 1984, Anderson 2006, Hobsbawm 1997, Giddens 1998 stb.) az utóbbi évszázadokban kialakult vagy megteremtett nemzeteket élesen megkülönböztetve a korábbi időszakok formációtól, amiknek a mai értelemben vett nemzeti létét is nemegyszer megkérdőjelezzük.⁵ Még ha több mint valószínűleg nincs is teljesen igazuk az említett modernista szerzőknek, az tagadhatatlan, hogy a modern nemzetek, nemzetállamok főként az újkorban, az ipari, kapitalista gazdaság kialakulásával párhuzamosan születtek meg, még ha többször birodalmi alapokon is (Anglia, Franciaország, Oroszország...), ahogy azt a modernista szerzők állítják. A nacionalizmus ennek a folyamatnak az ideológiai vetülete, eredménye és kulturális, politikai ösztönzője is egyben.

A homogenizált kultúrára alapozó modern politikai államnacionalizmus demokratikusabbá vált abban az értelemben, hogy a legitimitását nem egy magasabb rendű

5 Ennek indokoltsága sokszor legalábbis erősen megkérdőjelezhető, pl. hogy a már említett középkori cseh nemzeti-népi kultúrának, vagy a lengyel és a magyar nemesi nemzetnek, nemzeteszmének semmi köze se volna a mai már demokratikusabb nemzetekhez, hogy semmit se vettek volna át az előbbiekből.

(transzcendens) hatalomra (Istenre, föl Kent királyra) vezet vissza, hanem a nyelvben nagyrészt egységesített és a gazdasági és politikai életben egyformán (formálisan legalábbis) cselekvőképes elvont népre,⁶ ill. annak atomizált tagjaira (az ún. „nép/nemzeti” beleegyezésre, támogatásra), ami politikailag az államban, annak szerveiben intézményesül, belsőleg (a saját polgárai irányában) és külsőleg (nemzetközileg) is viszonylagos teljhatalommal – csak más hasonló államok által korlátozott szuverenitással, ami az állam meglétének forrása (Krejčí 2007). Elvben minden nemzetet megillet a saját politikai szervezet, egészen az államig bezárólag, és minden politikai államnak kulturálisan, nyelvi egységesnek kellene lennie. A kulturális, nyelvi közösség határai elvben meg kellene, hogy egyezzenek a politikai, állam(nemzeti) határokkal, a nemzet fölött nem uralkodhatnak idegenek. (Gellner 1984)

Amennyiben olyan helyzet állna elő, hogy az államhatalmat nem a saját nemzetükből kikerülő, azt képviselő elit birtokolná és gyakorolná, és esetleg a kulturális, a nyelvhasználatot illető kérdésekben is mások szabnák meg a nemzet tagjainak lehetőségeit, ezen igazságtalan alávetett státusz megszüntetése érdekében az élet- és fejlődőképes (a saját nacionalizmusát és politikai intézményeit megteremteni képes) nemzetek az értelmiségük s politikai elitjük ösztönzésére és vezetésével nemzeti föl szabadító küzdelmet folytatnak az említett célok elérése érdekében.

Mindezek mellett és ellenére azonban az államnemzetek számát (nem egész kétszáz van belőlük jelenleg) többszörösen meghaladó (még ma is több ezerre becsült) saját állammal, de még politikai szervezettel sem rendelkező, azaz a teljes modern nemzeti lét minden lehetőségét el nem ért etnikum, nemzet, idegen uralom alatt élő nemzetrész él a világban, amelyeknek a sorsa hosszabb távon az erősebb, uralkodó nemzetekbe való törvényszerű beolvadásuk, asszimilációjuk, hacsak még időben öntudatra nem ébrednek és nem sikerül kivívniuk a viszonylagos önállóságukat és függetlenségüket.⁷

Ha valaki az adott nemzet keretében nem fogadná el, nem osztaná a (nemzeti ideológiai) nézeteket és kívánalmakat, nem ezek szerint élne és járna el, azt a nemzetükhöz ragaszkodók sokszor nem tekintik a nemzet igazi tagjának, mert úgymond nincs nemzeti identitása, s ha még nem is az, de bármikor árulója lehet a nemzetének, a nemzet értékeinek, ezért gyanús, elítélendő és kiközösítendő a nemzet testéből, ugyanúgy, ahogy az idegenek is, akikkel kapcsolatban lenni, együttműködni úgyszintén veszélyeket jelenthet a nemzet létére nézve.

A nemzet igazi tagjai azok, akik elfogadják a nemzet, a nemzeti eszme felsőbbrendűségét, önmaguk fölé rendeltségét. Szinte az önállóságukat is elvesztik, csupán az őket bezáró, meghatározó nemzeti közösségnek az alkotóelemei, szervei, kinyújtott csápjai, lényegileg, értékeikben, céljaikban azonosulnak a nemzetükkel (ill. azokkal,

6 Ez utóbbi alapja J.-J. Rousseau nép-nemzeti szuverenitás és általános akarat (volonté générale) fogalma, ahogy azt *A társadalmi szerződésről* 1762-ben kiadott művében kifejti. <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf>

7 Továbbra is Gellner műve alapján, aki a modernista nemzet-, és nacionalizmuselméletek atyjának tekinthető. Az ő művéből, műveiből indul ki, azt fejleszti tovább több modernista és az utóbbi irányzattal szemben kritikus szerző, pl. a volt diákja, az inkább esszencializmus felé hajló etnoszimbolista Smith is.

akik azt vezetik), és ha a szükség úgy kívánja, készek annak mindenben szolgálatára lenni, sőt akár az életüket is föláldozni érte.

Hogyan képesek az ideológiai rendszerek⁸ ilyen nagy mértékben meghatározni az őket támogatók gondolkodását és másokhoz viszonyulását? Az ideológiák a társadalmi nagycsoportok közös elképzeléseinek, értékeinek, céljainak többé-kevésbé rendszerezett halmazai. Közös csoport- vagy társadalmi igények alapján formálódnak, érdekeket, célokat fogalmazznak meg. Hatást gyakorolhatnak rájuk a vallási és társadalombölcseleti, társadalomtudományi nézetrendszerek is. Ez utóbbiak elsőrendű célja azonban nem főként egy csoport igényeinek és céljainak az igazolása, hanem elsősorban a valóság lehetőleg hiteles, objektív megismerése. Pontos határt az ideológiák és a filozófiák, tudományos elképzelések között a kölcsönös egymásra hatásuk, befolyásoltságuk miatt lehetetlen húzni. A tudósok, filozófusok⁹ is föltételezésekből indulnak ki és bár ellentmondásmentes magyarázatokkal próbálják modellezni a valóságot, egyetlen tudós vagy bölcselet se függetlenítheti magát teljesen a tágabb társadalmi környezet és a szűkebb csoportja hatásaitól, ill. az egyéni életútjából is következő meghatározottságoktól.

Az ideológiák tehát az eszmék, nézetek, meggyőződések olyan többé-kevésbé rendezett halmazai, amelyek társadalmi elvárásokat és sokszor érzelmi igényeket is kielégítenek (legalábbis virtuálisan, pl. a hívek nagyobb biztonságra vagy szabadságra, kölcsönös segítségnyújtásra, szolidaritásra vonatkozó vágyát), bizonyos alapcélok és alapvető értékek alapján értelmezik és értékelik főként a társadalmi viszonyokat, ezek alapján orientálják a híveiket és bizonyos elvárt magatartást igazolnak és javasolnak a számukra, ill. követelnek meg tőlük a közös célok elérése érdekében (más lehetőséget pedig elvetnek).

Nem volna esetleg lehetséges, hogy mindenki számára kedvezően vagy legalábbis elfogadhatóan bölcsen, tudományosan oldjuk meg a problémáinkat, hogy a különböző ideológiai hozzáállásokat az egész emberiség érdekében tudományosan egységesítsük? Voltak már erre példák a történelemben, egyebek közt a közelmúltban nálunk is, hogy csak az egyedül helyesnek és tudományosnak kikiáltott marxista világnézetet, ill. ideológiát hozzuk föl példaként. Az emberek, társadalmi csoportok azonban annyira különbözőek, hogy lehetetlen őket – erőszakos korlátozás vagy a megsemmisítésük nélkül – egységesíteni, gleichschoaltolni. És a tudományok is mindig csak közelítően tudják megmagyarázni a jelenségeket, anélkül, hogy valamikor is elérhetnők az egyedül helyes abszolút igazságot.

A nemzet létének kérdése valamilyen formában mindegyik ismert ideológiai alapállásban fölmerül és meg is válaszolódik – pozitívan, kedvezően, avagy kritikusan, sőt el is vetve

8 Az ideológiák közé soroljuk, ahogy már említettük nagyjából a nacionalizmust is – erről majd még kissé bővebben később.

9 Az ideológiák és a tudomány tudományok, valamint a filozófia között elvontságbeli, terjedelmi, mélységbeli, igazolhatósági stb. különbségek is vannak, de ezek vizsgálata már nagyon messzire vezetne, és főként nem tartozik a szűkebb témánkhoz sem. Bővebb tájékoztatásul Arno Anzenbacher 1993-ban *Bevezetés a filozófiába* címmel magyarra is lefordított alapvető művét ajánlhatjuk az érdeklődőknek: <https://www.scribd.com/doc/219009874/Arno-Anzenbacher-Bevezetes-a-filozofiaba>

azt. Vegyük szemügyre csupán vázlatosan néhány klasszikus ideológiai irányzat viszonyát a nemzethez és annak ideológiai igazolásához, a nacionalizmushoz.¹⁰ Azért is, mert nem csupán a technikai vívmányok és a gazdasági erők, ahogy a technokraták és a marxisták állítják, hanem az ideológiák is képesek megváltoztatni a világot, ill. a társadalmi valóságot és annak rendjét. Példa erre a gazdasági és politikai liberalizmus, amely mára globális világrenddé nőtte ki magát, de a nemzetállamokat, azok rivalizáló, anarchikus rendszerét létrehozó nacionalizmus, nacionalizmusok is. És ha még csupán erről, a kettőjük jelenbeli rivalizálásáról volna szó, és azt kellene csak eldöntenünk és indokolnunk, hogy hová, melyik pártjára álljunk és miért! De a helyzet még bonyolultabbá és áttekinthetlenebbé vált azzal, hogy az említett két irányzat különböző mértékben össze is fonódott, egyik a másikat nemcsak gyöngítette, hanem föl, ill. ki is használta és használja továbbra is.

Ahogy már említettük, a nacionalizmust általában nem sorolják se a klasszikus, se az újabb ideológiák közé. Vannak viszont olyan szerzők is, mint pl. a magyar származású amerikai történész és társadalombölcselelő John Lukacs, aki a modern kor legfontosabb politikai erejének tartja a nemzeti eszmét, nacionalizmust egészen a 20. század végéig.¹¹ A nacionalizmusnak ez a helyzete és jelentősége a szocialista rendszert bukása után még inkább erősödött, bár látszatra, a hegeli indíttatású Fukuyamának legalábbis úgy tűnt a 90-es évek elején, hogy a liberalizmus, a liberális demokrácia válik globálisan egyeduralkodóvá, és már semmi váratlanra nem számíthatunk, csak a folytonos harmonikus ismétlődésre. (Fukuyama 1994) Csakhamar sor került azonban a keleti blokk totalitárius rendszerei által nagyrészt elfojtva tartott nemzeti konfliktusok újbóli és robbanásszerű kieleződésére, s ezzel a nacionalizmus újraéledésére is, ami a vallási fundamentalizmus legfőbb veszélyforrássá válásával csak tovább bonyolódott, miközben a már nem is annyira a háttérben működő, a gazdasági liberalizmussal összefonódó és annak kihasználásával tért nyerő transznacionális korporációk, nemzetek fölötti gazdasági és pénzügyi erők profiltáltak leginkább az egész zűrzavarból. (Korten 2001)

Mi a nacionalizmust nem csupán az eddig uralkodó egyik legfontosabb ideológiának tekintjük, hanem egyéni és kollektív pszichológiai hozzáállásnak, magatartásnak, gyakorlatnak, és az előbbieket eredményeként kialakuló és azokra visszaható, őket éltező gazdasági és politikai kereteket teremtő intézményi, szervezeti formának is.¹² Jeleztük már: a nacionalizmus alapja a nemzethez való (pozitív, konstitutív) viszony. Hason-

10 A nacionalizmus, nacionalista címkét, s magát a nemzet fogalmát se a fősodor újságírás szokásos elítélő, negatív, értelmében használjuk, és persze az ellenideológiák érdekeltsége szerint se, hanem csupán leíró módon, tudományos értelemben igyekszünk ezeket a jelenségeket jellemezni, s csak a későbbiekben, az alapvető kérdések tisztázása után próbálunk meg rámutatni a nemzet és a nemzeti ideológia létének akár kedvező, akár kedvezőtlen következményeire, előnyeire és veszélyeire is.

11 Lukacs 1994, 313. p. Hogy változott-e azóta e szerző véleménye, nem sikerült megállapítani.

12 A középkori kereszténység vagy egyes más vallások univerzalizmusához hasonlíthatnánk talán a helyzetét és jelentőségét. Azok se merültek, merülnek ki csupán az egyéni hitben vagy a tudományosabbnak tetsző dogmatikus rendszeralkotásban, hanem (rituális) tevékenységet is folytatnak, amiket egy szervezeti, intézményi háttér biztosít, támogat és használ föl a maga fönmaradása érdekében is.

lőan az univerzalista vallásokhoz vagy totalitárius ideológiákhoz,¹³ a nacionalizmus is minden problémára választ vél adni (dacára egy parciális közösséghez kötöttségének, amit erőszakos terjeszkedéssel próbálhatna csak esetleg meghaladni – majdnem biztosan kudarcra ítélve, illetve más nemzetekkel megosztva a lehetőségeket időleges kompromisszumokkal akarja biztosítani egy behatárolt területen az uralkodó helyzetét, hosszabb távon több mint valószínűleg nem kevésbé irreálisan, mint az előbbi agreszív expanzív, világhatalmi kísérletek esetében). Nem képes általánosan elfogadottá tenni a válaszait, magyarázatait, mert mindig csak egy konkrét nemzethez kötődik, annak ideológiája, eszmerendszere, amit más nemzetek és azok tagjai, más konkrét kiindulópontokból kiindulva nem szívesen fogadnak el, sőt általában kérdésessé is teszik és támadják is azt mint hamis nézeteket és mitológiát és számukra általában hátrányos idegen érdekek kifejeződését.

A 19. században a szociáldarwinizmussal összefonódó liberális nacionalizmus az egyének szabadságának, egyenjogúságának követelménye mellett és ahhoz hasonlóan föltételezte és hirdette az életképes nemzetek szabadságát, egyenjogúságát is. Annak eldöntését, hogy ki, melyik nemzet életképes, jobbára a természetes kiválasztódásra, ill. a gazdasági versenyre kívánták hagyni. A liberalizmus és a nacionalizmus lényegében ellentétes irányultságú rendszereinek paradox egyesítéséből is fakadóan és a kapitalizmus szükségszerű térhódításából következően, annak gyarmatosító imperializmusba fordulásával átmenetileg egyre erősebbé váltak a nemzetállami hatalmi törekvések. Ezeknek a szuperhatalmi korlátozásával pedig külsőleg a főként, de nem kizárólag gazdasági neokolonializmusban, befelé pedig a formálódó liberális demokratikus intézményeket is a maguk céljaira és érdekében fölhasználó ipari, pénzügyi, politikai, bürokrata és technokrata elitiek egyre inkább nemzetközi és nemzetek fölötti összefonódásában és hierarchizálódásában és rejtett, manipulatív vagy nem is leplezett totális uralomra törekvésében látszanak megnyilvánulni bizonyos parciális globalista érdekek. Ez a helyzet azonban mindig instabil, új hatalmak tűnhetnek föl és veszélyeztethetik a már kialakult és öröknek hitt status quót.

A gazdasági liberalizmusra alapozó globális, transznacionális, nemzetek fölötti gazdasági elitiek kialakulásával a nemzetek, nacionalizmusok védekező pozícióba kényszerültek. Azok, amelyek az elitjeik vezetésével sikeresen megteremtették a saját államaikat, és sikeresen belefoglalták azokba a nemzetük tagjainak abszolút többségét, nagyjából inkább már csak a globális gazdasági és politikai-katonai erők által különböző formákban korlátozott vagy alárendelt hatalmi helyzetük biztosítására és a külső határaik védelmére, a korábbi előnyeik föllélésére szorítkoznak. A „nemzetközi verseny” többé már nem a többé-kevésbé egyenrangú nemzetek között folyik elsősorban – ha egyáltalán arról is volt szó valamikor –, hanem az alárendelt, gyöngébb etnikai, nemzeti csoportok fölszámolása, ill. az uralkodó államnemzetbe való beolvasztása megy végbe, másrészt pedig a globális gazdasági, pénzügyi, katonai erőkkel való alkudozás zajlik a saját hatalom legalább részleges, megosztott megtartása érdekében a különböző nemzetközi közösségekben, szervezetekben (ENSZ, NATO, EU stb.) vagy azokon kívül.

13 Nézetünk szerint parciális csoportkötődései ellenére potenciálisan, elvben mindegyik ideológia ilyen totális világmentelmezésre és hatásra törekszik.

Eddig egyrészt az inkább csak elméletileg szétválasztható nemzet, ill. az abba tömörült nemzettagok és az eszmei, hatalmi öngazolási törekvésük, a nacionalizmus, másrészt pedig a gazdasági lehetőségei kibontakoztatásával a közösségi kötöttségekből történelmileg viszonylag későn szabaddá vált egyén és az individualista liberalizmus paradox történelmi összefonódásának néhány mozzanatát vettük szemügyre. Ámde tudvalevőleg a nemzetet, nacionalizmust manapság általában inkább a konzervativizmushoz kötik, csakúgy, mint a kereszténységet és más vallásokat is. Hogyan állunk hát ezeknek a szellemi-politikai irányzatoknak a kapcsolatával?

A 19. század végén az erős nemzeti államok kialakulásával a liberális nacionalizmus csillaga lassan leáldozik és a nacionalizmus inkább a konzervatív, a kiváltságos csoportok hatalmi pozícióját megőrizni igyekvő ideológiákkal köt szövetséget. Így van ez Európa keletibb térfelén, a többnemzetiségű birodalmak (az Osztrák–Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom vagy Oroszország) uralkodó eszmerendszereinek esetében is, de sokszor az előbbiekre az elnyomott kisebbségek, nemzetrészek által adott válaszokban is, amelyekben szinte elválaszthatatlanul fonódtak össze a haladó és maradi tendenciák.

A többnemzetiségű monarchiák érezték a sebezhetőségüket és idejétmúltságukat a megerősödő nemzetállami ideológiákkal szemben, és saját kultúrájuk felsőbbrendűségének is önmaguk civilizációs küldetésének hirdetésével, erőszakos asszimilációs nyomással befelé, és a már létező erős nemzetállamokhoz hasonlóan a feszültségek külső expanzió, gyarmatosítás útján való levezetésével próbálták egységes politikai nemzeté ötvözni a népességüket. Nyugatabbra tőlünk és valamivel korábban többé-kevésbé sikeresen végbe is mehetett ez a folyamat, keletebbre viszont annál kevésbé, sőt talán leginkább a nemzetállami mintát követő asszimilációs törekvések és az ellenük a nemzetiségek részéről kibontakozó ellenállás volt az egyik fő oka is a birodalmak szétesésének is ezen a térfelén.¹⁴

A kapitalizmus kibontakozása és térhódítása során elmélyülő szociális és gazdasági egyenlőtlenségek és a társadalmi-politikai fejlődés visszamaradottsága nemcsak a korábban nemzetállam-ellenes konzervativizmus és a nacionalizmus egymáshoz való közeledését és szövetségét tették lehetővé, hanem a sokszor azonos elnyomott rétegek és nemzetek képviselői számára vonzóvá vált a korábban a nacionalizmusban csupán a kizsákmányoló kapitalista érdekek igazolását látó utópisztikus egyenlőségelvű szocializmus és a nemzeti fölszabadító harcot vívó és legalább belsőleg nemzeti egyen-

14 Hogy a nemzetállami homogenizáció nyugatabbra se volt problémamentes, annak bizonyosága épp a par excellence nemzetállami mintául szolgáló Franciaország, ahol még a 18–19. század fordulóján is túlsúlyban voltak a nem franciául beszélők, és főként csak a véres forradalmi diktatúra következtében, amikor egyik napról a másikra üldözni kezdték az ún. idegeneket (arisztokratákat, vidékieket, nemzetiségeket), vált a közelmúltra elenyészővé a részarányuk Franciaország népességében, amin az utóbbi idők bevándorlása látszik változtatni az idegenellenesség és a nacionalizmus újbóli föllángolásával együtt. A nemzetállami törekvések történelmi vonatkozásait Ring Éva dolgozta föl behatóan konkrét történelmi dokumentumok alapján a 2004-ben az *Államnemzet és kultúrnemzet választóján* címen kiadott könyvében, egybeként a francia fejleményeket is jellemezve – 18. p.

jogúságot hirdető és biztosítani látszó nacionalizmus összefonódása is. Vagyis a nemzeti eszme megjelenik a baloldalon is, hogy aztán főként a 2. világháború és az azt követő évek nemzetiszocialista és bolsevista népirtásaiban tetőződjön és váltsón át a közelmúlt-ra valamiféle populista ideológiai mischunggá a hatalmi érdekek szolgálatában.

A sok probléma és szenvedés hatására, amelyeket okozott, a nemzeti eszme és a nacionalizmus a 2. világháborút követően látszólag visszaszorítani látszott, és inkább csak periférikus és regionális (noha nem kevésbé véres és a világpolitikára is kiható) konfliktusokban tört felszínre (Észak-Írország, Baszkföld, Palesztina...). A kis nemzetek, etnikumok veszélyeztetve érzik magukat, a létüket, identitásukat, és elismerést, önigazgatást, önállóságot követelnek. Ezeket a mozgalmakat nem lehet mindig egyértelműen magyarázni vagy pedig egyszerűen valamilyen címke (nemzeti fölzsabadító, haladó, demokratikus, szabadelvű, hagyományörző, idegenellenes, agresszív stb.) alá besorolni és kizárólagosan megítélni, mert nagyon sokrétűek és változatosak a különböző, olykor ellentétes ideológiai behatásoknak és az aktuális problémáknak és a politikai érdekeknek megfelelően. Hasonló okokból nehéz elemezni és megítélni a nemzeti eszmének, eszmerendszernek más mai ideológiai irányzatokhoz való kapcsolatát is. Azért is így van ez, mert ezek a viszonyok ma még annyira kiforratlanok, hogy nehéz a lényeges mozzanatokot megragadni, bár kétségtelenül sokban hasonlít is a helyzet a nacionalizmusnak a már jelzett klasszikus ideológiákkal való összefonódására és rivalizálására.¹⁵

Hogyan igazodhat hát ki ezek között a sokrétű és bonyolult eszmei-ideológiai hatások között egy politikailag eléggé szűk határok közé szorított fölvidéki magyar, milyen lehetőségekkel számolhat, hol kereshet szövetségeseket, ha esetleg nem akar szlovákká válni? Vagy ellenkezőleg, milyen szlovák vagy nemzetek fölötti érdekekhez csatlakozva nyerhet viszonylag a legtöbbet a maga számára? Hol, miben lelhet támaszt, erőt így vagy úgy a túléléshez? Egy erős, átütő egyéniség – szabadelvűn – alkalmazkodni és nyelvtől, kultúrától függetlenül a lehetőségekhez képest viszonylag mindenütt boldogulni tud. Számára jóformán mindegy, hogy kivel működik együtt kölcsönösen előnyösen. És bizonyára vannak ilyen egyéniségek, akik lélekben és anyagilag is elég erősek ahhoz, hogy magyarok maradjanak, ha azt is értékesnek és kívánatosnak tartják. De hogyan, miben láthatják értékesnek a magyarság megőrzését, ha máshol, más értékek segítségével esetleg jobban boldogulnak?

És akik nem ennyire alkalmazkodóképesek? Azok ragaszkodjanak a hagyományos értékekhez, és próbálják óvni – konzerválni, amit még lehet és érdemes? Vagy pedig politikai, gazdasági-szociális stb. egyenjogúság kivívására törekedjenek, és így (elvben

15 A feminizmust pl. a liberalizmushoz hasonlíthatnánk, az environmentalizmust a konzervativizmushoz, a fundamentalizmust pedig magához a nacionalizmushoz. Így van ez a populizmussal is, noha az „elvben”, a körülményektől függően bármilyen irányultságú lehet. De nem árt óvatosnak lenni az ítéletalkotásban, mert ezek a hasonlóságok esetleg tévútra is vezethetnek bennünket. Mi most itt helyszűke miatt is inkább eltekintünk az ilyen összevetésektől (a későbbiekben majd még esetleg jelzünk néhány összefüggést ezzel kapcsolatban), azért is, mivelhogy képesnek tartjuk a tisztelt olvasót is, hogy a helyzet viszonylagos tisztázódásával szükség esetén maga is elvégezzen néhány a fentiekhez hasonló összevetést és elemzést.

inkább talán baloldali irányultságú) nacionalistává legyenek? Vagy más, főként olyan a nemzeti erők együttműködésére támaszkodjanak, amelyekkel nincsenek érdekösszetűzéseik? Vagy mondjanak inkább le bizonyos követelésekről és kössenek kompromisszumokat más előnyök érdekében? Ha pedig a főnti célokból esetleg sikerült valamit elérni, akkor kapcsolódjanak be a gazdasági, politikai stb. versenybe másokkal az individualista liberalizmus vagy a liberális nacionalizmus szellemében? S a kör bezárulni látszik.

Lehetséges-e valamilyen másfajta, de hasonlóan hatékonyan orientáló és motiváló nagycsoport, közösség, szervezeti forma, mint amilyen a nemzet és annak ideológiája, ha ezeknek a szükségszerű hatalmi korlátait, behatároltságát, erőszakosságát megpróbálnánk kizárni, meghaladni és ugyanakkor megőriznénk a biztonságot nyújtó gazdasági, politikai, kulturális és egyéb motivációs előnyeiket? Kialakulhat, kialakítható-e más hasonlóan komplex alapállás a globalizáció és az azzal összefonódó vagy szembekerülő gazdasági és politikai erők mai, egyre kiélezettebbé váló látszó harcában? Számíthatunk-e másra is, mint nem a békés vagy háborús anarchikus viszonyokat és az óriási és egyre mélyebb gazdasági és szociális különbségeket is a maguk javára kihasználni képes és kihasználó gazdasági, pénzügyi, technikai, politikai stb. elit(ek) világuralmára, hanem egy lehetőleg mindenki számára előnyös világállam, világpolgárság létrejöttére? Vagy csak egy vallási fundamentalizmus által létrehozott rendszer térfoglalása valószínűsíthető, ami szembekerül a másik oldal vagy a többiek más jellegű, de hasonlóan átfogó rendszereivel egy újabb két- vagy többpólusú globális rendszerben háborús összetűzések által vagy többé-kevésbé békésebben megosztva egymás közt a területi és egyéb befolyást és hatalmat? Vagy valami teljesen másról van szó, más van kialakulóban, és az előbbiek csak a mi esetlen és elhibázott kísérleteink a nehezen átlátható, zűrzavaros helyzet értelmezésére, mert még a hibás magyarázatot is jobbnak, megnyugtatóbbnak érezzük, mint a semmilyen?

Mielőtt még ennek az eszme-futtatásnak a következő részében a nemzet létének és a hozzá való viszonyulásnak az erkölcsi és politikai vetületeit vennénk számba, a következőket mintegy előkészítve nézzünk egy-két szokásos és eléggé régi és gyakori generalizáló vádat a magyarokat (és ugyanúgy a szlovákokat) illetően is, miszerint a magyarok/szlovákok nacionalisták, vagy éppen ellenkezőleg, nem eléggé nemzeti irányultságúak, a saját javukat, egyéni karrierjüket nézik csak és nem hajlandóak azokat fölládozni a közös ügyért, képtelenek összefogni a nemzet létét veszélyeztető idegenekkel szemben, de haszonleső módon még együtt is működnek azokkal.¹⁶ Van-e ezekben az elítélő nézetekben, vádakban valami igazság? Vagy inkább csak elavult klisék és jelzésértékűek csupán, a megszólalók vagy az általuk „megjelenített” csoport, réteg (ami lehet elég széles és számbelileg gyarapodó is a megoldatlan problémák vagy az elégtelen megoldásokról a figyelmet el- és másfelé terelni próbáló erők hatására) ideológiailag (korlátoltan, korlátozottan, deformáltan) motivált hozzáállásának kifejeződései?

16 Lehet, hogy nem épp ilyen terminusokkal fogalmazzák meg az ítéletalkotók az ilyen és effajta jelenségeket elítélő véleményüket, hanem pl. a kurvamagyar, hejzslavák, nemzetáruló, magyarbarát (magyarón), Cso szi, magyar? rövidre zárt címkéit használják az illetőkre, sőt általánosítva az egész közösségekre is.

Nem tévút-e csupán mindezek az ideológiai megnyilvánulások? De még ha csak torzítottan, hibásan utalnak is valamire ezek a vélemények, azt mindenképp jelzik, hogy problémák vannak a nemzeti közösséggel, hogy a nemzet, a nemzetiség léte kérdéses, veszélyeztetett, hogy azoknak az erőknél, amelyek megkérdőjelezzik, elutasítják, nem érdekük a fönmaradása, hanem esetleg még ki is használják az egymással szembenálló nemzeteket és nacionalizmusokat, szembe fordítják őket egymással, hogy könnyebben célt érhessenek (a *divide et impera* régi bevált módszerét alkalmazva). Mi az igazság? Keressünk, föltételezzünk-e esetleg ilyen háttérerőket, ami az összeesküvés-elméletek kedvenc, mindenre magyarázatul szolgáló módszere? Vagy elegendő lesz-e erkölcsileg (a jó és a rossz, a helyes és a helytelen fogalmi keretében) értelmezni a fönt jelzett problémákat? Avagy (nemzet-, régió- és világ)politikailag és gazdaságilag is elemeznünk kell-e majd ezeket a folyamatokat a *cui prodest*? (kinek használ és mennyire hatékony) nézőpontjából? A következő alkalommal itt folytatjuk – számítva rá, hogy addig mások is utánanéznék és -gondolnak egynek-másnak ezzel kapcsolatban és esetleg a helyzet is tisztul valamennyire.

Összegzés

Érdemes-e magyarnak lenni és maradni Fölvidéken? Az adott politikai helyzetben, a nagyarányú lemorzsolódás, az asszimiláció ellenére vannak-e még lehetőségeink a jövőt illetően? Saját magukra vannak-e utalva a fölvidéki magyarok, vagy valamilyen közösséget alkotnak-e másokkal, amelynek vannak vezetői, és amely szükség esetén támogatja is őket? Vagy hol máshol találhatóak eszmei-erkölcsi támogatást a fenti kérdésekre választ keresésükben? Segítségét nyújthatnak-e számukra a szaktudományok? Vagy csak a hovatovább egyre áttekinthetlenebb politikai ideológiai csatározások, a sokszor populista érvek és ellenérvek útvesztőjéből szűrhet le ki-ki magának valamiféle egyéni kapaszkodókat?

A nemzeti eszmerendszer, a nacionalizmus főként politikai ideológia, a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus és a többi más ideológia, eszmerendszer mellett, amelyek sokszor keverednek is egymással. Melyikük, illetve milyen elemeik nyújthatnak emberileg, erkölcsileg is elfogadható érveket a fölvidéki magyarok számára a kulturális, gazdasági, politikai stb. céljaik elérése érdekében? Ebben az inkább filozófiai jellegű esszéisztikus tanulmányban, és a további folytatásában ezeket a problémákat próbáljuk gondolatilag számba venni és elemezni a számunkra elérhető elméleti koncepciók alapján és azok segítségével.

Irodalom

- Allport, Gordon W. 1980. *A személyiség alakulása*. Budapest, Gondolat.
 Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.
 Anderson, Benedict 2006. *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan.
 Anzenbacher, Arno 1993. *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, Herder <https://www.scribd.com/doc/219009874/Arno-Anzenbacher-Bevezetes-a-filozofiaba>
 Barša, Pavel–Strmiska, Maximilián 1999 *Národní stát a etnický konflikt*. Brno, CDK.

- Bauman, Zygmunt 2006. *Komunita – hľadanie bezpečia vo svete bez istôt*. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
- Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.) 1995. *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány.
- Csepeli György 1987. *Csoporttudat – nemzettudat*. Budapest, Magvető.
- Foucault, Michael 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz.
- Foucault, Michael 2006. *Rád diskurzu*. Bratislava, Agora.
- Fukuyama, Frances 1994. *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa.
- Geertz, Clifford 2000. *Interpretace kultur*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Gellner, Ernest 1984 *Nations and nationalism*. Oxford, Basil Blackwell.
- Giddens, Anthony 1998. *Důsledky modernity*. Praha, Slon.
- Heywood, Arnold 1994. *Politické ideologie*. Praha, Victoria.
- Hobsbawm Eric 1997. *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas.
- Kekes, John 2001. *A konzervatívizmus ésszerűsége*. Budapest, Európa.
- Koller Boglárka 2006. *Nemzet, identitás és politika Európában*. Budapest, L'Harmattan.
- Korten, David C. 2001. *Keď korporácie vládnu svetu*. Košice, M. Hučko.
- Krejčí, Oskar 2007. *Mezinárodní politika*. Praha, Ekopress.
- Locke, John 2003. *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, Gondolat.
- Lukacs, John 1994. *A XX. század és az újkor vége*. Budapest, Európa.
- Móra Ferenc 1989. *Georgikon – Könnyes könyv*. Pozsony, Madách.
- Öllös László 2008. *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok*. Somorja, Fórum
- Renan, Ernest 1882. *Qu'est-ce une nation?* http://classiques.uqac.ca/classiques/renan_ernest/qu_est_ce_une_nation/renan_quest_ce_une_nation.pdf
- Ring Éva 2004. *Államnemzés és kultúrnemzet választóján*. Budapest, ELTE–Eötvös.
- Rousseau, Jean-Jacques 1947. *Társadalmi szerződés*. Budapest, Phönix-Oravetz.
- Scruton Roger 2005. *A nemzetek szükségességéről*. Budapest, Helikon.
- Smith, Anthony D. 2003 *Chosen people. The sacred sources of national identity*. London, Oxford UP.
- Smith, Anthony D. 2009. *Ethno-symbolism and Nationalism*. New York, Routledge <https://smerdaleos.files.wordpress.com/2014/08/187370296-anthony-d-smith-ethno-symbolism-and.pdf>
- Spaemann, Robert 1977. *Zur Kritik der politischen Utopie*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Szentandrás Tibor 2014. *Vzťah nacionalizmu a mravnosti. Civitas*, 20, 47. sz. 7–9. p.
- Szentandrás Tibor 2010. *Situace maďarských menšin ve státech sousedících s Maďarskem*. In *Menšiny a integrující se Evropa*. Kolín, Nezávislé centrum pro studium politiky.
- Szentandrás Tibor 2002. *Národ, nacionalizmus a mravnosť*. Disszertáció, UK Bratislava.
- Tamás Gáspár Miklós 1999. *Törzsi fogalmak*. Budapest, Atlantisz.
- Wittgenstein, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Atlantisz.

„GYŰLÖLKÖDÉS HELYETT ÖSSZEFOGÁS”

Adalékok a két világháború közti
csehszlovákiai magyar értelmiségi
és diákmozgalmak történetéhez

ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM 5.

Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet

Fedinec Csilla (szerk.): Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 1996–2016. Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2016, 191 p.¹

Fontos tanulmánykötetet jelentetett meg a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága megalakulásának huszadik évfordulóján. A kötet címe a Bizottság tudománypolitikájának legfontosabb célját fogalmazza meg: a magyar nemzet tudományos közösséggé forrasztását, még ha több országban élnek is egyes részei. A Magyar Tudományos Akadémia kohéziós szerepet kíván játszani ebben a folyamatban összekapcsolva az egyes magyar kisebbségek körében kialakult egyetemi, egyesületi, gyűjteményi kereteket egymással és a magyarországi tudományosság intézményeivel.

A közösség fogalma hagyományosan olyan embercsoportot jelöl, amelyeknek tagjai közt a szorosabb összetartozás tudata alakult ki. Úgy érzik és vélik, hogy közösségük tagjaihoz szorosabban kötődnek, mint másokhoz. Következésképpen kérdésünk egyik fele úgy hangozhat, hogy vajon érvényes-e az a tézis a nemzeti közösségek tudományos életére, vagy sem? A középkor tudományos életének a latin nyelv által megteremtett egyetemessége vajon nem teremett-e olyan feltételeket, sőt a tudományosságnak az egyetemes emberiben gyökerező módszertani lényege maga nem teszi-e olyan jelenséggé, ami értelmetlenné teszi a kötet címét?

Az első megjegyzés a latin egyetemességre vonatkozik. A latin ugyanis nem volt a tudományosság egyetemes emberi nyelve, csak a keresztény világ nyugati feléé. A keleti görögül beszélt, a többiek pedig arabul, kínaiul stb. Az európai (nyugat-európai) tudományosság ugyan idővel megelőzi a többi, ám mögötte a

kulturális összetartozás egy sajátos hitbéli meggyőződése állt. Tehát már a modern nemzetek kialakulása előtt is létezett a tudományos közösségnek egy a kulturális sajátosságokhoz kötődő formája. Ám ezt a közösséget egy vékony tanult réteg alkotta, társadalmuk csak e tudás töredékeihez juthattak. A modern nemzetek kialakulása azonban egyben a nép számára is elérhetővé tette a magas kultúrát (Ernest Gellner). Ehhez persze érthető, illetve könnyen elsajátítható beszélt nyelvek kellettek, valamint a szabadság és egyenlőség új felfogása, és az egész népet egybefonó összetartozás erős érzése és meggyőződése.

Manapság azzal a véleménnyel találkozhatunk, hogy ennek az időszaknak is vége. A tudomány nemzetközi nyelve immár az angol, és nemcsak a természettudományok, hanem a társadalomtudományok is nemzetközivé váltak. A kutatókat és az eredményeik iránt érdeklődő közvéleményt immár nem a lokális sajátosságok, hanem a globalizáció folyamatai motiválják, így a nemzetközi összefüggések és az általános érvénnyel bíró eredmények állnak érdeklődésük középpontjában.

Ámde a nemzeté válás folyamatában még egy összefüggés vált világossá: a kultúra inspiratív hatása. A sajátos kulturális környezet sajátos gondolatok megszületését segíti, részben vagy egészben másféléket, mint a többi. És ez alighanem a természettudományok esetében is igaz, még ha másként is, mint a társadalmat kutató tudományterületeknél. A racionális döntések tradícionális és érzelmi gyökerei, a kultúra sok más elemének gondolatébresztő ereje szellemi igényné teszi a hasonló identitással bírókhoz való kapcsolódást. Aligha alaptalan feltételezés, hogy a kutatók illetően kapcsolatai tudományos teljesítményüket is növeli. Még hozzá nemcsak a szakmai véleménycsere által, hanem a kulturális élmény okán is. Ez az élmény terjed szét a tudományos eredmények popularizálásával, és megélheti mindenki, aki a kulturális közösség tagja. A nemzet ekkor lesz többé egy szakmai csoportnál, és válik tudományos közösséggé.

A kérdés másik felének így a magyar kutatók közösségtudatának meglétét kell felvetnie.

1 A kötet második része angolul is megjelent, „Hungary’s Neighbors as Kin-States” címmel.

Ehhez elég egy pillantást vetnünk a Magyar Tudományos Akadémia köztestületére, pontosabban határon túli tagjainak folyamatosan növekvő számára, hogy lássuk a nemzeti kultúrának mind a társadalom-, mind pedig a természettudósokra gyakorolt vonzerejét. A nemzeti szempontú tudományos együttműködés vonzerejét éppen azok az intézményes keretek demonstrálják a legjobban, amelyeket az Magyar Tudományos Akadémia e célból alakított ki.

A kötet megjelenését a magyar kisebbségeket kutató intézményrendszer fejlődésének számbavétele, valamint a kisebbségek kutatói véleményének dokumentálása előzte meg. Különösen sokat mondó a kötet végén olvasható kronológia, amelyik mindennél beszédebben láttatja a Magyar Tudományos Akadémia erőfeszítéseinek máig tartó folyamatát.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa főként olyan szerzők tanulmányait teszi közzé, akik jelentős szerepet játszottak a magyar kisebbségek tudományos életének magyarországi támogatásában. A tanulmányok bemutatják a szándék megjelenését, az intézményrendszer kialakításának folyamatát, a folyamat fontos állomásait és a változó intézményrendszer jellegét, működésének elveit, valamint a határon átnyúló együttműködés formális és informális szabályait.

1989 után tudvalevőleg több problémával kellett megbirkóznuk a kisebbségben élő magyar kutatóknak. Az egyik a magyarországi tudományos intézményrendszerhez, s általa a magyar kutatókhoz való kapcsolatok kialakítása, illetve kibővítése, tulajdonképpen szabadá tétele. A másik a magyarországi kutatási lehetőségek megteremtése. A harmadik a hazai kutatások támogatása. Továbbá a hazai kutatások háttérintézményeinek megalapítása, működtetése és fejlesztése. Valamint kutatási eredményeik közzététele és népszerűsítése. Tehát könyvek és folyóiratok kiadása és honlapok létrehozása. A kötet egyes tanulmányai továbbá ezt a folyamatot is részletezik.

Kocsis Károly, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnöke előszavában leszögezi: „2016-ban az összmagyar tudományosság akadémiai-egyetemi intézményi együttműködési hálózata jórészt túl van a kezdetek nehézségein, a programalkotás, cél-

kijelölés szervezeti, koncepcionális problémáin.” A következő időszak fontos jövőbeni feladatának tekinti „az akadémiai intézményközi együttműködéseket a mostaninál nagyobb mértékben és tervezetebben beemelni a magyarországi támogatáspolitikába, és a nemzetközi finanszírozás eszközeit is érdemes lenne tudatosabban felhasználni a magyar-magyar hálózatok működtetésében”.²

Kálóczy Katalin és Kulcsár-Szabó Enikő tanulmánya³ a határon túli magyar oktatás, kultúra és tudományosság támogatási rendszerének a kialakulásával és működésének első időszakával foglalkozik. A múlt évszázad 90-es éveinek legfontosabb kihívása a határon túli magyar közösségek felsőoktatásának és tudományosságának integrálása volt. Ebben az időszakban születnek meg a támogatások különféle típusai, ekkor jelennek meg az első próbálkozások a magyar kisebbségek saját felsőoktatási intézményeinek megalapítására. A folyamatnak az oktatási tárca a motorja.

Ezt követi a határon túli magyar tudományosság bekapcsolása a Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerébe. Tarnóczy Mariann tanulmánya mutatja be ennek a legfontosabb állomásait: az MTA köztestületének megnyitását a határon túli magyar kutatók előtt, a speciális ösztöndíjprogramok megszületését, majd az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság létrehozását, az MTA határon túli szerveinek megalakítását. „A szomszéd országbeli magyar akadémiai bizottságok feladata, a hazaiakhoz hasonlóan, nem a kutatás, tevékenységük alapvetően tudománypolitikai jellegű: kutatásszervezés, szakmai kapcsolatok erősítése, ezáltal a régió fej-

2 Kocsis Károly: Előszó. In Fedinec Csilla (szerk.): *A nemzet mind tudományos közösség. Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 1996–2006.* Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 2016.

3 Kálóczy Katalin és Kulcsár-Szabó Enikő: A határon túli magyar oktatás, kultúra és tudományosság magyarországi támogatása az 1990-es években. Uo. 13–32. p.

Szerbhorváth György a szerbiai tudományosság és kisebbségkutatás viszonyát elemzi. A politika beavatkozása a tudományba a tanulmány visszatérő eleme. A szerző álláspontja szerint „ugyan a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Balkanológiai Intézetében foglalkoznak a szerb, illetve a szerbiai kisebbségek kérdéseivel, ezek azonban sokkal esetlegesebbnek tűnnek, mint a hasonló vonatkozású magyarországi intézményrendszer, kutatások, és inkább történeti-néprajzi, illetve nyelvészeti jellegűek, nem pedig a kisebbségek mai társadalmi, kulturális, politikai stb. életére koncentrálnak”.¹¹

Hornyák Árpád szerint Horvátországnak nincs olyan átfogó stratégiája, amely a határon túli horvát kisebbségek és diaszpórák tudományosságának anyagi támogatását célozná. „A hangsúly nem annyira a határon túli horvátsággal való tudományos együttműködésen és tudományosságának támogatásán, mint a hagyományok ápolásán, a kulturális és nemzeti azonosság megőrzésén és a horvát identitás erősítésén van.”¹²

Kovács Attila Szlovénia határon túli szlovén tudományossággal kapcsolatos tudománypolitikáját pozitívabban értékeli. Noha az anyaországgal való kapcsolata még alakulóban van, a határon túli szlovén tudományos intézeteket a hazaiakkal egyenrangúként kezelik.

A mostanra felépült határon túli intézményrendszer révén a tudományos megismerés élményét olyanok is megélhetik, akikkel a maguk életében kultúrájuk másodrendűségét érezte az államhatalom és nemritkán társadalmi környezetük is. Új kapcsolataik, új környezetük egyszerre előnyökké teheti hátrányukat. Ez persze nem pótolja a hazai egyenlőség hiányát, ám legalább részben ellensúlyozza. Azt nem helyettesíti, hogy az állam teljes jogában ismerje el a magyar kultúra sajátosságá-

nak értékét, egyenrangúvá téve minden lehetséges tekintetben és segítve fejlődését, ám olyan kapcsolatokat és ismereteket ad a kisebbségi magyar kutatóknak, amely a többségieknek a huszadi század nemzeti kapcsolatombolásának következtében nem adatott meg. A cselekedet felvillanása történelmi hibaként egy-egy újszerű, nyilvánvalóan a magyar tudományosságból eredő szempont, gondolat, módszer esetenként érzékelhető az arcokon. A gondolat felvillanásának felismeréssé tétele lehet az elmúlt évtizedekben kiépített új magyar tudományos intézményrendszer egyik jövőbeni célja. Ha a magyar tudományosság mai intézményes keretei és szellemi kapacitásai révén áthatolhat a nemzeti elválasztás gátján, akkor egyszerre kínálhatja a térség összetartozásának hasznát és méltóságát. Egyszerre szolgáltatathatják a gazdaság és társadalom fejlődésének tudományos forrásait, valamint az összetartozás és a kölcsönösség argumentumait s tudatának tudományos elemeit.

A kötet megmutatja, hogy a magyar tudományos intézményrendszer fejlődése eljutott arra a szintre, hogy kereteket kínáljon a Kárpát-medencei magyarok múltjának és jelenbeli életének kutatói igényességgel történő vizsgálatához. A legfontosabb társadalmi folyamatok ismertek, mint ahogy a múlt kulcsfontosságú fordulópontjai is. A kirajzolódó kép azonban nem rózsás.

Az egyik alapkérdés mindannak a megvizsgálása, ami még nem ismert az egyes magyar kisebbségek életében. A másik annak átgondolása, hogy a huszonegyedik század milyen lehetőségeket kínál közösségeik megtartására, sőt fejlesztésére.

A korszak egyik nagy, ha nem a legnagyobb kihívása a jövővel kapcsolatos szisztematikus gondolkodás. A magyar kisebbségek fogyása szavak nélkül is felteszi a kérdést a magyar és ezen belül is a kisebbségben élők tudományos életének, hogy milyen jövőt kínál? A tudományosság legnagyobb kihívása a jövő „kitalálása”. Annak magas szintű kigondolása, hogy a korszak adottságai és lehetőségei között mi újat tud kínálni. És amit kínál, az vajon elegendő-e az adott korprobléma megoldásához?

11 Szerbhorváth György: A szerbiai tudományosság és a kisebbségkutatás. Uo. 142–156. p.

12 Hornyák Árpád: Horvátország tudományos és kulturális kapcsolatai a határon túli horvátsággal. Uo. 169. p.

Ha a magyar tudományosság azt is nyújtani akarja, amit a közösség, mindenekeelőtt a nemzeti szabadságukban korlátozott kisebbségben élők a leginkább elvárnak, akkor a „mi volt” és a „mi van” mellett, a „mi lehet”, és a „mi legyen” kérdésére is választ kell adniuk a kisebbségi magyarokkal foglalkozó kutatóknak!

Öllös László

Röhrich, Lutz: *Begegnungen. Erinnerungen an meinen Kollegen- und Freundeskreis. Mit bibliographischen Anmerkungen und ein Gesamtverzeichnis der Publikationen Röhrichs.* Hrsg. von Mieder, Wolfgang-Neumann, Siegfried-Schmitt, Christoph-Wienker-Piepho, Sabine. Münster-New York 2016, 224 p. /Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte, 7./

Lutz Röhrich (1922–2006) a német mese- és proverbiumkutatás kétségtelenül egyik legjelentősebb 20. századi alakja volt. A közmondásszerű szólásokat elemző, azok kultúrhistoriai hátterét gondosan feltáró és bemutató gyűjteménye megkerülhetetlen kézikönyv nem csak a téma specialistái, hanem a művelt nagyközönség számára is. Az első megjelenés (1973) óta számos újabb kiadást ért meg, s ma is jelen van a német könyvpiacra.¹ Amellett, hogy a freiburgi német népdalarchívum (*Deutsches Volksliedarchiv*) vezetőjeként a népdal- és balladakutatásban rendkívül fontos szerepet töltött be, a mese- és mondakutatásban is alapműveket produkált,² talán még

fontosabb az a szervezőmunkája, amit a német nyelvű (ám teljesen internacionális!) hatalmas meseenciklopédia megszületése (hosszú, nagyon hosszú „megszületés” volt ez!) közben nyújtott.³ Ebből (is) adódóan személyes kapcsolatban került a korszak minden jelentős (nem csak német) mese- és mondakutatójával,⁴ így jelen könyv egyrészt azoknak a személyes élményeinek a gyűjteménye, amelyek e barátságok révén hosszú évtizedek során halmozódtak fel. Másrészt, ahogy az már lenni szokott, az ember egy viszonylag hosszú élet során nem csak szakmabeli barátokra tesz szert, hanem szerteágazó kapcsolatait alakulnak, alakulhatnak ki. Így aztán a folkloristákon túlmenően filmrendezőkkal, irodalomárokkal, Röhrich „mecénásaival” kapcsolatos emlékekről is olvashatunk a könyvben.

Nézzük, először tárgyyszerűen, mit kell tudni a könyvről. A kiadványt Lutz Röhrich

Erzählforschung heute. Freiburg–Basel–Wien, Herder 1976; úó: *Der Witz.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1980; úó: *Wage es, den Frosch zu küssen. Das Grimmsche Märchen Nummer Eins in seinen Wandlungen.* Köln, Dieterichs Verlag 1987; úó: *Gesammelte Schriften zur Volkslied- und Volksballadenforschung.* Münster–New York–München–Berlin, Waxmann Verlag 2002; úó: „und weil sie nicht gestorben sind ...“ *Anthropologie, Kulturgeschichte und Deutung von Märchen.* Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag 2002.

-
- 1 Röhrich, Lutz: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1–2.* Freiburg–Basel–Wien, Herder 1973. Nekem a harmadik kiadás van meg, ami már 1974-ben napvilágot látott, s azóta szinte két évente jelenik meg újabb és újabb, a szerző életében még általában bővített, aktualizált kiadás. Tudomásom szerint a legutóbbi nyomtatott változat 2009-re datálható.
 - 2 Tényleg csak mutatóba néhány: Röhrich, Lutz: *Gebärde, Metapher, Parodie. Studien zur Sprache und Volksdichtung.* Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann 1967; úó: *Sage und Märchen.*

- 3 A Kurt Ranke (1908–1985) által még 1955-ben megalapozott, majd széles körű szervezőmunka után (a vállalkozásba nyolcvan országból mintegy ezer munkatársat bevonva) útjára bocsátott és kezdetben szerkesztett (a mi szóhasználatunkban tkp. inkább összeállított vagy kiadott) *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* első füzete (az egyes kötetek eredetileg külön füzetekből, *Lieferung* állnak) 1975-ben jelent meg, míg a legutolsó, a 15. kötet utolsó füzete 2014-ben látott napvilágot. Röhrich a kiadói munkában 1973-tól haláláig vett részt.
- 4 Németül ezt egyszerűbb mondani: *Erzählforschung*, ami annyit tesz, mint elbeszéléskutatás, tehát a mindenféle narratívák, ha úgy tetszik, epikus műfajok kutatásának összefoglaló megnevezése.

négy korábbi tanítványa, munkatársa (Wolfgang Mieder, Siegfried Neumann, Christoph Schmitt és Sabine Wienker-Piepho) rendezte sajátjót alá. A rövid szerkesztői előszót harmincnolc hosszabb-rövidebb, visszaemlékező, olykor anekdotázó szöveg (a nehéz műfaji besorolás miatt nevezzük ezeket emlékezés-tükör-cserepeknek) követi, majd afféle függelék-ként két, Lutz Röhrich halálára megjelent nekrológ következik: az egyik Sabine Wienker-Piepho német, a másik Wolfgang Mieder angol nyelvű szövege. A kötetet a Siegfried Neumann által összeállított teljes Röhrich-bibliográfia zárja. A jegyzék nincs számozva, hanem éves lebontásban (1949–2010) csaknem félszáz oldalon át közli a freiburgi folklorista által közreadott könyvek, tanulmányok, közlemények, recenziók stb. bibliográfiai adatait. Ezt követi még a tudományos ismeretterjesztő filmek listája, amelyek előkészítése, forgatása során szakértőként Röhrich is közreműködött. Végezetül az általa irányított doktori disszertációk következnek (ez a jegyzék sincs számozva, de én megszámoztam: mindösszesen hatvanöt darab), s végezetül azoknak a habilitációs munkáknak a listája (öt darab), amelyek megszületéséhez témavezetőként szintén hozzájárult. A legvégén a róla szóló irodalom (köszöntők, laudációk, nekrológok stb.) találhatóak. Ez utóbbi, abból kiindulva, hogy a Magyar Néprajzi Társaságtól 1989-ben megkapott külföldi tiszteleti tagságról,⁵ illetve Viera Gašparíková nekrológiájáról⁶ sincs benne szó, nyilván bővíthető lenne.

Az emlékcserék (számomra rejtély, hogy milyen elv által meghatározott sorrendben követik egymást) terjedelmileg a fél oldal és a három oldal között mozognak. A tárgyalt személyről általában fénykép (olykor több fénykép) is kiegészíti őket, ám ami ennél is fontosabb, hogy értelemszerűen nincs benne ugyan mindenki, de sok további fontos(abb) kutató legalább megemlítve meg van (s ha már

Röhrich szóba hozza őket, akkor a gondos szerkesztő készít hozzá egy eligazító, a további tájékoztatói lehetőségeket felvillanító lábjegyzetet). Kár hogy az egész végén nem segíti a keresgélést egy személynévmutató. Sőt egy tárgymutató is hasznos lett volna.

Maguk a szövegek váltakozó stílusúak, sőt, ki lehet mondani: hullámlázó színvonalúak. Némelyek (nyilván félig vagy teljesen vakon diktálta őket valakinek) öregemberesen fecsegők, és hát, igen, sokszor üresek, semmitmondóak, míg mások érezhetően kidolgozottabbak, így élvezhetőbbek is. A Felix Karlingerről (1920–2000) írottól például meg is említi, hogy odamásolja a róla szóló nekrológ egy részletét. Így aztán az a két oldal valóban információ- és adatgazdag. Számomra persze azért is érdekes, mert Karlingerről korábban nem hallottam (!), noha azok alapján, amiket írt, kellett volna.

A másik pólust például, ahol a személyesség dominál, az amerikai folkloristáról, Archer Taylorról (1890–1973) készült portré képviseli. Vele kapcsolatban hosszadalmasan taglalja, egyszer miként kérte tőle közlésre egy régebbi tanulmánya átdolgozott változatát, amit Taylor annak idején meg is ígért, de aztán csak nem jött a várva várt dolgozat. Aztán Amerikában járva meglátogatta a neves folkloristát, s előhozta neki a be nem váltott ígértét. De hát én azt megcsináltam, elküldtem! Vagy mégsem? Akkor ott van a zongorán. Nem, nem volt a zongorán. Akkor talán a dolgozószobában, a konyhában, a pincében stb. Sehohol nem találták. Esetleg mégsem írtam volna meg? No, de megteszem és küldöm. Arra viszont meg már Röhrich nem emlékszik, hogy ezt követően valóban elküldte-e Taylor, vagy a végén mégis az eredeti tanulmányt közölték-e újra, minden változtatás nélkül (megjegyzés: ez utóbbi könnyen ellenőrizhető). Két aggkori szenilitás találkozása? Vagy mi más tanulság, komikusság van ebben a hoszszan ecsetelt (alig)sztoriban?

Lényegében ennek a két emlékezéstípusnak az egyvelege a kötet, s így olykor tanulságos, adatgazdag, máskor inkább személyes, emberi vázlatokat olvashatunk John Meierrel kezdve Stith Thompsonon, Alan Dundesen vagy Georgios Megason át egészen Max

5 *Néprajzi Hírek* 20, 1991/1, 42. p.

6 Gašparíková, Viera: Za prof. dr. Lutzom Röhrichom. *Slovenský národopis* 55 (2007), 359–360. p.

Lüthivel vagy Kurt Rankéval bezárólag. A nem folkloristák közül meg kell említeni az Alfred Toepferről vagy Marcel Reich-Ranickiról készített vázlatokat. Egy nem magyar szerző által írott, nem magyar nyelvű ismertetésben ezt nem biztos, hogy meg kellene tenni, itt azonban mindenképpen indokolt, hogy kitérjek a visszaemlékezések magyar vonatkozásaira. Annál is inkább, mivel – a néhány elszórt utaláson túlmenően – Röhrich egy egész fejezetet szentel magyar kapcsolatainak. A mondanakutatói tevékenysége révén került közeli ismeretségbe Dömötör Teklával, akivel kapcsolatban különféle konferenciaélményeiről számol be, s rajta keresztül Voigt Vilmosról, Verebélyi Kincsőről és Nagy Ilonáról is megemlékezik (sokszor valóban a pletyka határait súrolva. Azt például, hogy mit felejtett ott véletlenül a Verebélyi családnál, nem árulom el, aki kíváncsi rá, járjon utána). A balladakutatásai révén került kapcsolatba Kríza Ildikóval, főleg népmese-kutatásai révén pedig Dégh Lindával és Horn Katalinnal. Adatai nem mindig pontosak, hiszen Kríza Ildikó sosem volt a Magyar Tudományos Akadémia Folklórintézetének az igazgatója (mivel ilyen megnevezésű intézet nem is létezett), és Röhrich sajnálkozása ellenére Nagy Ilona is ledoktorált, sőt habilitált. Ezek az olvasó számára részletkérdések, az érintettek szemszögéből nézve viszont nem biztos, hogy azok...

S ha már itt tartunk, engedtessek meg egy személyes tapasztalat megosztása, mégpedig nem éppen személyessége, hanem Lutz Röhrich *személyiségének* illusztrálása okán. 1997-ben, éppen Marburgban tartózkodó Humboldt-ösztöndíjasként a *Növekszik, mint a prágai Jézuska ruhája* szöveg nemzetközi párhuzamai után kutatva levélben fordultam a neves freiburgi folkloristához. Noha fentebb már említett szólásgyűjteményében nem találtam a kérdéses proverbium német megfelelőjét, de, gondoltam, hátha tud mégis segíteni, útbá igazitani. A nemzetközi (illetve német) szakmai porondon teljesen ismeretlen nevű (akkor még elég) fiatal kolléga levelére a nemzetközi hírű szakember néhány héten belül egy viszonylag hosszú, barátságos hangú levélben válaszolt. Konkrét segítséget nem tudott nyújtani ugyan, de ötleteket, hogy merre

keresgéljek tovább, igen, illetve különnyomatainak egy kisebb gyűjteményét is csatolta leveléhez. Most, visszaemlékezéseit olvasva, jutott eszembe ez a levélváltás. Ha mindenkivel szemben ilyen közvetlen, készséges volt, érthető, hogy széles baráti és kollegiális körből válogathatta a jelen kötetbe gyűjtött emlékcserépeit.

Végső soron egy afféle kis enciklopédiának, a 20. századi mesekutatás (vagy még inkább elbeszéléskutatás, *Erzählforschung*) kaleidoszkópjának is tekinthető Röhrich könyve. Miközben elolvasásával konkrét, kézzelfogható ismeretanyagra is szert lehet tenni, az egész kutatási terület emberi dimenzióiba is bepillantást enged. És nem csak a bemutatott személyekről alkotott képünk válik a kötet elolvasásával plasztikusabbá, hanem magáról a szerzőről, Lutz Röhrichről, az emberről is sokat megtudunk.

Liszka József

Liszka József: Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklórisztika és etnológia szempontjából. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet 2016, 654 p.

Rendhagyó figyelmeztetéssel kell kezdenem Liszka József könyvének ismertetését. Teljes szakmai meggyőződéssel és jó szívet ajánlom a társadalomtudományok minden érdeklődőjének a szerző művét, de olvasására csak kényelmes karosszékben, vagy íróasztal mellett ülve próbálkozzanak, mert a kötetet „ágyba vinni” nem lehet, illetve kissé nehézkes.

Erre utal Voigt Vilmosnak, a kötet egyik lektorának – már a könyvészeti megjelenésében (kemény borító, színes és informatív előzék, minőségi papír, elegáns szedés, illetve tördelés) is tiszteletet érdemlő, sőt parancsoló – a könyv hátsó borítóján olvasható szövege is: „Az első tekintetre »etnoszaurusz« méretű könyv egy monumentum. (Nem monstrum!) Kítűnő és sokrétű írások összeállítása, és a szerző bibliográfiájából kiderül, még ennél is nagyobb tárházból igen is válogatták. Monografikus kötetei után ez újabb műfaj, egy nagy kutató életpályája, műveiben elbeszélve. A tel-

jes szövegek újraközlése, ezek tematikus sorrendbe illesztése, a közös bibliográfia mind jól végiggondolt.”

A kötet már – akár kissé félre is vezethető – főcímével figyelmet fölkelthető, alcímével pedig, s főként a szerző által írt Előszóban kifejtett gondolatokkal kifejezetten olvasásra csábít, mégpedig minden bizonnyal nem csak a néprajztudomány művelőit.

Mint írja: „A határok kérdése mindig is foglalkoztatott, talán azért is, mert olyan korban, olyan társadalomban szocializálódtam, ahol szinte áthághatatlan országhatárok állták útját a világra kíváncsi embernek, ideológiai határokkal próbálták gondolkozásunkat korában tartani és így tovább. Talán ezért alakult ki bennem, hogy engem a mindenféle határok átlépése izgat, földrajziaké, a műfajoké, a nyelveké, az időbelieké, a szakmaiaké és így tovább. Végző soron ez az igény végigvonul (végigvonulatható) egész eddigi munkásságomon. Jelen kötet ennek az évtizedeken (szűk négy évtizeden!) át megmaradt kíváncsiságnak a lenyomata, keresztmetszete kíván lenni. Olyan textusokat tartalmazó tehát, amelyek valamilyen módon a határok, az átmenetiségek, az egymásba folyó(ód)ások, illetve az egymással szemben állások, a lezártágok és a nyitottságok problematikáját taglalják. [...] Az egyes tematikus blokkokon belül a szövegek sorrendjét úgy igyekeztem összeállítani, hogy a lehető legkevesebb átfedés zavarja az olvasást. Ezt természetesen teljesen nem lehet elkerülni. [...] Igyekeztem azon, valamilyen idegen nyelven (főleg szlovákul, németül) megjelent tanulmányom olyan magyar verzióját is besorolni, amelyek magyarul, abban az adott változatban eddig nem voltak olvashatók.” (13. p.)

A fentiekből is kitetszően, a rendkívül gondosan szerkesztett kötet négy nagyobb tematikus fejezetbe tagolva közli a tanulmányokat. 1. *Néphit, népszokás, népi vallásosság* (18 tanulmány); 2. *Szöveges folklór* (17 tanulmány); 3. *Elődök, intézmények, mesterek* (15 tanulmány); 4. *Kapcsolatok, identitásaink* (10 tanulmány), azaz összesen 60 tanulmányt tartalmaz.

Aki csak egy kicsit is ismeri Liszka József kutatói és feldolgozó tevékenységét, az nyil-

ván azonnal észreveszi, hogy a – kvázi életmű-áttekintésként is fölfogható – tanulmánykötetből hiányoznak olyan tárgykörök, melyekkel a szerző foglalkozott. Ennek magyarázatát is megkapjuk az Előszóban. „Szakmai »életművem« három szelete hiányzik, illetve csak jelzésszerűen található meg e válogatásban. Egy évtizeden keresztül régészként is dolgoztam, amikor régészeti közleményeket, archeológiai tárgyú ismeretterjesztő és fél-ismeretterjesztő szövegeket is publikáltam. Ezekből egyet sem válogattam be ebbe a néprajzi gyűjteménybe (bár jó lenne tudni, mi a néprajz). Főleg pályafutásom első szakaszában foglalkoztam bizonyos, a tárgyi néprajz körébe sorolható problémákkal is (gazdálkodás, népi építkezés, teherhordás és közlekedés). Ezekből sem került egyetlenegy sem a válogatásba, mivel periférikus jelentőségűnek érzem őket eddigi ténykedésem egésze szempontjából. A szakrális kisemlékek kutatása viszont meghatározó volt eddigi pályám szempontjából (legalábbis annak utóbbi két évtizedében), de mivel ennek a tevékenységnek készül egy monografikus szintű, tényleg az összes eddigi ismeretemet összegezve bemutatása, ilyen jellegű tanulmányokat ide nem soroltam.” (13. p.)

Megítélésünk szerint fölösleges magyarázkodnia a szerzőnek, egyrészt mert e kötet így is rendkívül gazdag, illetve a választott keretben teljes, másrészt a könyvben található bibliográfia mindent tartalmaz az életműből.

(Zárójelben jegyezzük meg, hogy noha érezzük a nyitott gondolkodású szerzőnek a – többszörös paradigmaváltást is átélő – néprajztudomány dilemmáival való gyürkőzését, mégis inkább költői kérdésnek tekintjük egy néprajzkutatótól a „jó lenne tudni, mi a néprajz” kitétel, ami a szakembereket talán nem, de a laikus olvasót megzavarhatja.)

Több tanulmány illusztrációkat (fekete-fehér fényképek, rajzok, grafikák, táblázatok) is tartalmaz, melyek választékosabb információikkal érdemben segítik az kifejtettek értelmezését.

Az egyes tanulmányokhoz tartozó, hivatkozott, illetve felhasznált irodalom *Összesített irodalomjegyzékben* követhető nyomon.

A tanulmánykötetben való tájékozódást több megoldás is segíti. A szokásos magyar nyelvű

tartalomjegyzéket a kötet végén közölt tanulmányok első megjelenésére vonatkozó pontos információk is kiegészítik (*A közölt szövegek bibliográfiai adatai*). Külön kiemelendő, hogy ezt követően *Mutatók* segítik az olvasót, mégpedig helynév-, személynév- és tárgymutató.

Bár az egyes tanulmányok is sok és többnyire új ismeretet, s megannyi tanulságos megállapítást, következtetést tartalmaznak, legalább ennyire érdekes, sőt izgalmas a kötetet záró szövegtest, mely „...*Mindenhol, mindenkor és szinte mindenkitől lehet tanulni*” címmel beszélgetést közöl a 60 éves Liszka Józseffel. (Készítője Csanda Gábor)

A könyv utolsó, s a szerző személyéhez és munkásságához kapcsolódó összeállítása, *Liszka József publikációs listája*, mely megjelenésük éve szerinti felsorolásban *Könyvek* (30 tétel); *Tanulmányok, tudományos közlemények, anyagközlések* (165 tétel); *beszámolók, tudományszervezés, múzeumok, kiállítások, konferenciák, köszöntők, nekrológok* (343 tétel); *Recenziók, kritikák* (327 tétel); *Lexikonszócikkek* (168 tétel); *Ismeretterjesztő cikkek, egybek* (260 tétel); *Szerkesztés* (22 tétel), és végül *Róla szóló cikkek, interjúk* (67 tétel) minden kétséget kizáróan igazolja, hogy egy rendkívül sokoldalú, és zavarba ejtően nagy teljesítményű kutatót tisztelhetünk Liszka József személyében.

Engedtessek meg itt a könyv ismertetőjének egy személyes vonatkozású megjegyzése. Liszka József szaktudományos munkássága a magyarországi és a nemzetközi szakmai közösségek, testületek, intézmények által is elismert. Ennek egyik korai dokumentuma a Magyar Néprajzi Társaság Jankó János-díja. Ezt ígéretes fiatal kutatók kapják, és Liszka József 1988-ban első volt azon határainkon túli kutatók között, akik ebben a díjban részesültek. E tanulmánykötet is igazolja, hogy Liszka József beváltotta a személyéhez fűzött várakozásokat. Vélhetően – sok egyéb kitüntetés mellett – ő maga is büszke erre a fiatalon elnyert elismerésre, hiszen a Jankó János-díjasok első találkozásán (1993. szeptember 25-én Balatonalmádban) már részt vett, sőt föltehetően ő adott hírt erről az összejövetelről a *Hírharang* 1993. 3. számának 31. lapján (bibliográfiájában e híradás nyilván azért nem sze-

repelel, mert név nélkül tette közzé). Azóta, a már hagyományossá vált évenkénti találkozók sorában Liszka József (és felesége, L. Juhász Ilona, aki szintén néprajzkutató) kétszer is vendégül látta keszégfalvi otthonában a magyar néprajztudomány Jankó János-díjasainak egyre gyarapodó közösségét.

A kötetet szlovák és német nyelvű tartalomjegyzék zárja, ami persze csak nagyon tájékoztató jellegű lehet. Mivel azonban a gyűjteményben szereplő több tanulmánynak is megjelent már szlovák, illetve német nyelvű mutációja, illetve a magyarral többé-kevésbé azonos változata, az ezeken a nyelveken olvasó kollégák számára a továbbkeresés szempontjából is hasznos lehet. Talán hasznos lett volna az Előszó és az interjú szlovák nyelvű közlése is, annak ellenére, hogy a hivatalos szlovák néprajztudomány nyilván jól ismeri Liszka József munkásságát, de a fiatalabb generációk számára – időálló – tanulságokkal szolgálhat a szerző önvallomása.

Úgy vélem, hogy önkényes dolog lenne a tartalmukban gazdag, terjedelmükben változatos hosszúságú írásokból bármelyiket is kiemelni. A tematikus blokkokban olvasható tanulmányok cím szerinti felsorolása pedig indokolatlanul megterhelné/feszegetné egy könyvismertetés kereteit. Egyes tanulmányok kiemelése, illetve fölemlítése is illuzórikus lenne, azt a látszatot kelthetné, mintha a recenziót író rangsorolná a tanulmányokat. Egyes írásokat, akár személyes érdeklődése okán persze bárki – így ezen ismertetés írója is – előtérbe helyezhetne, másokat – méltatlanul – hátrébb sorolhatna. Ehelyett inkább azt ajánlom, hogy aki csak tudja, szerezze be Liszka József könyvét, Szlovákiában bizonyosan a Fórum Kisebbségkutató Intézet könyvesboltjában, illetve webáruházában. Remélhetően hamarosan sor kerül magyarországi terjesztésére is, hiszen, ha máshol nem, de az egyetemek, a múzeumok szakkönyvtármányában és a közkönyvtárakban mindenképpen ott van a helye Liszka József egyszerű és elismerésre méltó munkájának.

Végezetül nyomatékkal hangsúlyozom azonban, hogy Liszka József tanulmánykötete semmiképpen nem egyetlen alkalommal való kézbevitelre való, amikor az olvasó az elejétől

a végéig olvas egy könyvet. Sokkal inkább többszöri levételre a könyvespolcra, amikor az ember egy-egy témához keres ismereteket, adatokat, információkat. Vagy éppen ismerkedni akar egy határon túli (Szlovákiában élő magyar) néprajzkutató szerteágazó, tartalmában sokszínű, feldolgozó módszereiben sokoldalú és eredményes munkásságával.

Gráfik Imre

Szarka László: A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992. Pozsony, Kalligram, 2016, 376 p.

Szarka László 2016-ban a Kalligram kiadásában jelentette meg Csehszlovákia 74 éves nemzetiségi történetét magába foglaló munkáját. A könyv már címében – *A multietnikus nemzetállam 1918–1992* – utal arra a nemzeti ambivalenciára, amely az ország sorsát kezdettől erősen befolyásolta. Csehszlovákia ugyanis az első világháború után etnikailag Európa legheterogénebb, legösszetettebb államaként jött létre. A szerző a könyv központi célját megjelölve már a bevezetőben jelzi, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi szerkezetének felbomlását követően a nemzeti többség elve alapján létrehozott államok kisebbségi viszonyait egyszerre határozta meg az egyes országok belső jogrendje, a kisebbségek közösségi identitása és az államközi viszonyrendszer: „Könyvünkben a csehszlovák (cseh- szlovák) nemzetállam által kipróbált etnopolitikai alternatívákat főleg a magyar kisebbség, illetve a magyar–csehszlovák államközi viszonyt befolyásoló nemzetiségi viszonyok alapján vizsgáljuk.” (15. p.) A munka legfőbb újdonsága, hogy nem csupán egy kisebbségtörténeti összefoglaló vagy a hagyományos nemzeti narratívát központba helyező szintézis, hanem Csehszlovákia nemzetiségpolitikai stratégiáinak sokoldalú elemzése, ugyanakkor főként a kisebbségi magyarsággal kapcsolatos konfliktusokra, döntési helyzetekre, alternatívákra koncentrált.

A többes elemzési szempontrendszerhez elengedhetetlen nemzetközi – magyarországi,

csehszlovákiai, német és angol – szakirodalom használata is mutatja, hogy a szerző nemcsak a 19–20. századi nemzetiségpolitika, de a csehszlovákiai magyarság kisebbségtörténetében is otthonosan mozog, s korábbi munkáiban a közép-európai térség részeként Csehszlovákia és Szlovákia történetét is behatóan elemezte.¹ A szakirodalom ismerete mellett a csehszlovákiai (magyar) kisebbségi kérdéskörök alapvető csehországi, szlovákiai és magyarországi levéltári forrásai segítették a szerzőt az elemzésében.

A monografikus igényű vizsgálat négy részben vizsgálja a négyféle köztársaság kisebbségpolitikai konfliktusait, kompromisszumait és kudarcait. Az első rész nemcsak Csehszlovákia megalakulásának előzményeit tárgyalja, hanem a 19–20. századi kelet-közép európai nemzetépítés folyamatait is feltárja. A munka fontos elméleti háttérét Rogers Brubaker *Nacionalizmus új keretek között* c. munkája jelenti, amely az ún. triadikus nexus – azaz az anyaország, a befogadó ország és a kisebbségi közösség viszonyrendszere – alapján jelöli ki a kisebbségpolitikai folyamatok történeti kereteit.² A *Kelet-Közép-Európa nemzetállami átváltozása* c. fejezet pedig a nemzetállami nacionalizmusok ellentmondásait Ernest Gellner elméletét figyelembe véve elemzi.³ A szerző ugyan-

1 Szarka László 1993. *A szlovákok története*. Budapest, Bereményi. Uő: 1993. *Szlovák nemzeti fejlődés – Magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram. Uő: 1998. *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép Európában*. Pozsony, Ister. Uő: 2004. *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

2 Brubaker, Rogers 2006. *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L Harmattan–Atelier.

3 A Kelet-Közép-Európát érintő nemzetépítő nacionalizmusok fejlődését Ernest Gellner olyan ötlépcsős folyamatként írja le, mely az 1815. évi bécsi kongresszussal vette kezdetét. A második szakasz a balkáni kis nemzetek és a német, valamint az olasz nemzetállam létrehozásához kapcsolódott. A harmadik lépcsőt az ún. ver-

akkor jelzi a filozófus elméletének egyoldalúságát, miszerint „Gellner leleményes és lényegre törő periodizációja főleg külső szempontokra épült”. (30. p.) Ugyanott röviden felvázolja a vizsgált térség nemzeteinek 1918 előtti és utáni egymás közötti viszonyát, a birodalmi, illetve a versailles-i rendszeren belüli emancipációs és autonomista törekvéseket. Úgy látja, hogy ezek alapján három szakaszra osztható a ma már 22 nemzetállamnak otthont adó kelet-közép európai térség két évszázada tartó nemzetállami fejlődése.

A szerző a cseh és szlovák nacionalizmus felerősödését az első világháború szerepének és a nacionalizmus átértékelődésének a folyamatával hozza összefüggésbe. A szerző ebben a részben elemzi a csehszlovák állam megalakulásának előzményeit, elsősorban annak külpolitikai feltétel- és érvrendszerét. Ezen kívül rámutat a többségi állameszméhez kötődő lojalitásformák sok összetevős és képlékeny változataira, ami kisebbségi körülmények között alapvetően befolyásolta a csehszlovákiai magyarság kollektív identitásának alakulását: „A nemzeti lojalitás mellett az állampolgári, politikai, gazdasági és természetesen a szülőföldi lojalitásformák keveredtek sajátos felvidéki magyar identitásmintává”. (115. p.)

A *Nemzetállam – kisebbségpolitika* c. második részben a Csehszlovákia kisebbségpolitikáját megalapozó két világháború közötti szakaszt elemzi. A könyv *A csehszlovák politikai nemzet és a „kényszerkisebbségek”* c. alfejezetben belül kitér azokra a működési zavarokra, konfliktushelyzetekre, amelyek kezdettől fogva jelen voltak a saját magát alkotmányosan nemzetállamként meghatározó multietnikus államban. Ezek közé tartozott például a feltétlen lojalitás elvárása a kisebbségektől. Ezzel szemben az anyaországok rendszerint az ellenzéki magatartás felé irányították a

kisebbségi közösségeket, amelyek tagjainak többsége általában a revíziós politikát és a sérelmi magatartást részesítette előnyben. A munka arra is rávilágít, hogy a két elvárásrendszer között a kisebbségi elitnek már az Első Köztársaságban kitermelték azokat az újszerű identitásmintákat is, amelyek a közösségi jogok elnyerése alapján az integrálódás irányába hatottak.

A szerző egyúttal kiemeli, hogy a „versailles-i rendszer” sokszor egymással ellentmondó szerepekre „predesztinálta” a kelet-közép-európai államokat: „a két világháború közötti nemzetállami Közép-Európában egyszerre volt egy-egy állam a más országba került kisebbségeit védő, védhatalmi szerepet betöltő »anyaország«, rokon állam (kin state) és a nemzeti egyöntetűsége törekvő, asszimiláló, »nemzetiesítő« nemzetállam (nationalising state)”. (153. p.) Az 1919–1923. évi békerendszer összeomlása és a hatalmi viszonyok átrendeződése Európában az 1930-as évekre új kérdéseket vetett fel Közép-Európa számára. Ennek egyik fontos része lehetett volna a kisebbségi kérdés rendezése Csehszlovákiában, ami az „asszimilációs gyakorlat” helyett új alternatívákhoz, közösségi, területi autonómiák kialakulásához vezethetett volna.⁴ A második rész egyes fejezetei ezen kívül hangsúlyozzák a magyar revíziós politika, valamint a szlovák autonómia kérdésének mindkét ország számára tragikus következményekkel járó külpolitikai velejáróját, a hitleri Harmadik Birodalommal szembeni végletes kiszolgáltatottságot. Mindez nagyban befolyásolta a határvitákat eldöntő müncheni szerződést, majd a bécsi döntést, s még inkább az 1938–1939. évi második Cseh-Szlovákia felszámolását, Csehország 1939-ben, Magyarország 1944-ben bekövetkezett német megszállását, az első Szlovák Köztársasági német bábállamként való működését. Szarka László

saillies-i és wilsoni korszak jelölte, amelyen belül létrejöttek a kelet-közép-európai nemzeti államok. A negyedik fokot az 1940-es évek kelet-közép-európai etnikai tisztogatásai jelentették. Az ötödik szakaszt pedig Gellner feltételezése szerint a nemzeti gyengülés jellemzi. Erről bővebben l. 29. p.

4 „[...] az 1930-as évek második felében a fenyegető külpolitikai elszigetelődés miatt a csehszlovák vezetés a németek, szlovákok, ruszinok mellett a magyar kisebbség ügyében is megpróbált változtatni az addigi asszimilációs gyakorlaton.” 183. p.

ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a hitleri agresszió visszamenőleg nem teszi meg nem történté az 1918–1938 közötti multietnikus nemzetállam kisebbségpolitikájának hibáit és mulasztásait. Éppen ellenkezőleg ezek is alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy Csehszlovákia Hitlerrel és másik két szomszédjával szemben magára maradt, és az 1938. évi csehszlovák válság az első köztársaság megszűnésével ért véget.

A *Hitler és Sztálin árnyékában* című harmadik rész azt a tíz évet összegzi, melynek leforgása alatt Csehszlovákia a náci német megszállás, illetve befolyási övezetből a kommunista Szovjetunió érdekkörébe került. A müncheni szerződés előzményeit, a második köztársaság működését, illetve a hitleri „élet-tér-elmélet” érvényesülését három fejezetben keresztül tárgyalja a szerző. Felhívja a figyelmet, hogy a csehszlovák válság belső okai mellett nemcsak Hitler politikája és a nyugati szövetségesek passzivitása, hanem Moszkva hozzáállása és a szomszédos országok revíziós politikája is hozzájárult az alig húsz évet megélt Cseh-Szlovákia 1939. márciusi megszűnéséhez. (2015–206. p.) Ennek a folyamatnak fontos részét jelentették az 1918–1919, majd pedig az 1935–1938 évi német, valamint a magyar kormányok által is támogatott szlovák, rutén autonómiatörekvések kudarcai. A második világháború előjátékként is felfogható kelet-közép-európai változások – Hitler befolyásának növekedése a dunai, Kárpát-medencei térségben – egyszerre kínáltak esélyt és szabtak korlátokat Magyarországra revíziós külpolitikájának. A müncheni szerződés a történeti Magyarország helyreállítása helyett az etnikai revíziós alternatívát erősítette meg: „A globális, integrális revízió alternatívájának a folyamatos háttérbe szorulása Németország közép-európai pozíciójának megerősödésével párhuzamosan történt, mégpedig elsősorban azért, mert Hitlerék számára a katonai és gazdasági értelemben egyaránt gyenge Magyarország maximális revíziós céljainak támogatása valójában szóba sem jöhetett.” (217. p.)

A következő fejezetekben a szerző a Cseh-Szlovákia néven megalakult rövid életű második köztársaság működésével foglalkozik, s a

térségben végbement változásokra hívja fel a figyelmet. A Cseh-Morva Protektorátus területi és népszámlálási statisztikái mellett a Szlovák Néppárt autonómiaköveteléseinek radikalizálódását, majd az autonóm szlovák kormány megalakulását és a német, lengyel és magyar többségű területek nélkül létrejött Cseh-Szlovákia szlovák és ruszin autonómiájának működését összegzi. Ezután a hitleri Németországnak a magyar revíziós politikát 1938-ban meghatározó szempontjait és döntéseit elemzi a szerző. Emellett felhívja a figyelmet azokra a változásokra (kilépés a Népszövetségből, csatlakozás az Antikomintern Paktumhoz), melyek Magyarországot minden ellentétes szándék ellenére fokozatosan a második világháborúba sodorták.

Bár a csehszlovákiai magyarság történetében a második világháború utáni homogén csehszlovák nemzetállam megteremtését célzó kényszeremigrációk, kényszerasszimilációk – a 30 ezer anyaországi magyar elűzése, a lakosságcsere, a csehországi deportálások és a reszlovakizáció – témaköre egy új időszakot jelöl, a jogfosztottság éveit a pártállami korszak kezdetéig a harmadik részben kaptak helyet. A német és magyar kisebbség teljes felszámolását célzó, „tisztá sláv” csehszlovák nemzetállam terveit, majd annak gyakorlatát elemző fejezetekben a szerző előbb a londoni és a moszkvai csehszlovák emigráció nemzetpolitikai törekvéseit vizsgálja. Ezek fontos részét alkotta a német és a magyar kisebbség felszámolásának kül- és belpolitikai, illetve katonai előkészítése. A szerző Karel Kaplan szavait idézve felhívja a figyelmet a magyar kisebbség eltüntetését célzó politika eredménytelenségének okaira, s egyúttal a deportálások szerepére a csehszlovák–magyar kapcsolatok megromlásában. (243. p.)

A csehszlovákiai magyar kérdés nemzetközi politikai vonatkozásaiból az is kiderült, hogy a magyarság felszámolása a magyar diplomácia részsikerei és a nyugati kormányoknak a magyarok egyoldalú kitelepítését elutasító magatartása nyomán bukott meg. Ezzel együtt Szarka László azt hangsúlyozza, hogy bár a magyar kisebbség teljes felszámolása sikertelennek bizonyult, a jogfosztottság időszakának eseményei – a deportálások, lakosságcsere,

valamint a reszlovakizáció – rendkívül súlyos törést okoztak a csehszlovákiai magyarság kollektív identitásában, ami napjainkig érezte-ti traumatikus hatását a kisebbségi magyarok emlékezetben s a többségi nemzetekkel szembeni magatartásban. (243. p.)

A könyv negyedik, egyben utolsó része jó-részt a pártállami évek kommunista (inter-)nacionalista nemzetiségi politikai viszonyait vizsgálja. Az első rész a „szláv nemzetállam” kialakításának törekvéseit, valamint a februári fordulat után létrejött kommunista pártállam-hoz vezető utat elemzi. Ezen belül meghatározónak a szudétánémetek, illetve a kárpáti németek kiűzését, valamint a potsdami határozat alapján befejezett kitelepítését tartja, amely a homogén szláv nemzetállam kialakításának meghatározóan fontos része volt. Arra is rávilágít, hogy a kommunisták által irányított pártállami nemzetiségi politika gyökeres változást hozott a Janus-arcú, masaryki köztársaság, az „emberarcú nacionalizmus” politikai viszonyaihoz képest. Miközben kitér Edvard Beneš felelősségére az 1945–1948 közötti etnikai tisztogatások kapcsán, az 1948-as kommunista hatalomátvételtől szólva kiemeli, hogy 1938-hoz hasonlóan ekkor „is elsősorban a külső nagyhatalmi tényezők [...] határozták meg Csehszlovákia sorsát”. (271. p.)

A szerző a pártállami időszak nemzetiségi politikája kapcsán hangsúlyozza, hogy az a „proletár internacionalizmus”, az „osztály nélküli társadalom” eszményét próbálta összekapcsolni a „valódi nemzetköziséggel”, amely a gyakorlatban azonban egyre inkább a kisebbségi kérdés negligálását, nem pedig a problémák megoldását jelentette. Ezt igazolja az is, hogy az 1949. május 9-i alkotmány kizárólag a cseh–szlovák viszony kérdésében tért ki a nemzeti kérdésekre.

A könyvnek ez a befejező része is jelzi, hogy a Csehszlovákiában politikai értelemben egészen 1963-ig tartó „ötvenes éveket” követően a magyar kisebbségpolitika szempontjából lassú felívelés vette kezdetét. Az 1963–65. években elkezdődött nemzetiségi viták, a Csemadok reformtervezetei a prágai tavasz időszakában érték el csúcspontjukat. Az ötvenes évek központilag levezényelt nemzetiségpolitikai fordulata az oktatásügy és a kulturális

szféra újrászerveződését eredményezte, megteremtve ezzel a közösségépítés elementáris feltételeit. Ennek volt része az Új Szó, a Csemadok, majd az Irodalmi Szemle, a magyar könyvkiadó létrehozása. A prágai tavasszal foglalkozó rész a rövid időszak nemzetiségpolitikai reformkísérletét mutatja be. A Csemadok 1968. évi KB-üléseinek állásfoglalásait pozitívan összegzi, s azokról kiemeli, hogy „képesek voltak olyan nemzetiségpolitikai kezdeményezést elindítani s olyan koherens jogi elképzelést törvényjavaslat formájába önteni, amelynek számos elemét évtizedek múltával is érdemes tanulmányozni”. (294. p.)

A több mint negyven éven át fennálló pártállami rendszer nemzetiségi politikájának csődjét a következő alfejezetben tárgyalta Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának a létrejötte is bizonyította. A Duray Miklós irányításával az egész régió első független kisebbségi politikai szervezeteként tevékenykedő mozgalom a kisebbségi magyar identitás megerősödésében is fontos szerepet játszott, minthogy egyrészt a pártállami rendszerrel szembenálló „demokratikus alternatívát” jelentett, másrészt pedig a kisebbségi jogvédelem számára teremtett szervezett kereteket.⁵

A könyv utolsó alfejezete a csehszlovákiai rendszerváltás időszakáról és a többpártrendszer kialakulásáról ad rövid összefoglalót. A szerző kiemeli, hogy ebben a „forradalmi átalakulásban” a magyar kisebbség aktívan kivette a részét. Ez együtt járt a magyarság újonnan létrejött kisebbségi „többpártrendszerének” – az FMK, az MKDM, valamint az Együttélés Politikai Mozgalom – a kialakításával, ami a megosztottság hátrányai mellett

5 A szerző a következőket jegyzi meg a szerveződés kisebbségpolitikai jelentőségéről: „A jogvédő mozgalom a szlovákiai magyar társadalom önszerveződése, a közösségi identitás megerősödése szempontjából is fontos szerepet töltött be részben azzal, hogy a pártállami kizárólagossággal szemben jelezte a demokratikus alternatíva lehetőségét, részben pedig azzal, hogy a kisebbségi jogvédelem mobilizálta a nyelvi, oktatási jogokat értéknek tekintő értelmiségieket, szülőket, fiatalokat.” 297. p.

három reálisan létező politikai irányzatot is jelölt. Az autonómiaelképzelések kapcsán a szerző jelzi, hogy bár azok kezdetől fogva jelen voltak a kisebbségi magyar politikában, mégsem tisztáztak alapvető kérdéseket.⁶

A könyv összegző részében jelzi az Európai Unió által felkínált lehetőségeket a kelet-közép-európai országokban, amelyek nagymértékben segítettek a mečiar korszak radikális nemzetállami nacionalizmusának visszatorzításában. Ezzel párhuzamosan hangsúlyozza a nemzetállami önzés és megosztottság ciklikus felerősödését, ami az 1989 óta eltelt negyedszázad nemzetiségpolitikájának inkább negatív értékelését jelzi: „A nemzeti és etnikai kisebbségek számára mindez kevés jót jelent, hiszen sem a regionalizálódás, sem a határokon átívelő, transznacionális folyamatok nem igazán indultak be 1989 óta.” (316. p.) A könyv történelmi tanulságként említi a cseh-szlovák nemzetállam többszöri bukását, ami a szerző szerint a „nemzetállami kizárólagosság” politikájának zsákutcás, kudarcos jellegét bizonyítja. (317.p.)

Összefoglalva, az analitikus és adatgazdag munka külön érdeme, hogy olyan alternatívákat is megvizsgál, melyek hozzásegítenek az események összefüggéseinek megértéséhez, s árnyalttá teszik a történelmi folyamatokról kialakult képeket. A fontosabb fejezetek historiográfiai áttekintései pedig módot adnak arra, hogy az olvasó maga is elmerüljön a kisebbségpolitika szakirodalmában. Persze azt is látni kell, hogy az egyes periódusokat összegző fejezetek terjedelmesebbek, míg mások aránytalanul kevés figyelmet és csekély hang-

súlyt kapnak a munkában. Ez nyilván nem teszi könnyebbé az általában egy-két döntő mozzanat iránt érdeklődő olvasó dolgát. A könyv elméleti kereteivel és az előzményekkel foglalkozó rész például szokatlanul hosszúra nyúlik, ami alighanem a szerző mostani kutatási érdeklődésére vezethető vissza. Néhány esetben ismétlődő gondolatok és információk is előfordulnak, amit érdemes lett volna kiküszöbölni.

A *Multietnikus nemzetállam* c. könyv nemcsak az interetnikus viszonyok újraértelmezésének fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem példát nyújt a kelet-közép-európai nemzetiségi viszonyok kiegyensúlyozott elemzésére is. Az összefoglaló ugyanis önreflexív és kritikus elemzést ad Csehszlovákia és Magyarország történetéről, ugyanakkor nem feledkezik meg a kisebbségek saját felelősségéről sem. Nem a kisebbségeket sokszor sújtó sérelmekre koncentrál, hanem a történelem többtényezős folyamatát helyezi középpontba. A recenzen véleménye szerint a 21. század eleji kelet-közép-európai történetírásban nélkülözhetetlenek a nemzeti narratívát felülíró összehasonlító, összefoglaló munkák, amelyek transznacionális megközelítésben vizsgálják a 20. századi nemzetállamok kialakulását, eredményeit, működési zavarait és konfliktusait. Az európai integrációs folyamatok mostani „döcögős” szakaszában pedig különösen tanulságos lehet, hogy az Unió nyugat-keleti szociális és bérlejtőin migráló milliók révén a már-már homogénnek tartott nemzetállamok egy-két évtized alatt ismét multietnikus szerkezetűvé válnak. Ezért ez a munka nem csak a szakmai körben lehet „kötelező olvasmány”, hanem a téma iránt érdeklődő vagy éppen az érintett kisebbségi és többségi „laikusok” számára is újszerű szempontokat nyújthat.

Bajcsi Ildikó

Jozef Tancer: Rozviazané jazyky – Ako sme hovorili v starej Bratislave. Bratislava, Slovart, 2016, 304 p.

Milyen nyelveket használtak a pozsonyiak a szűkebb vagy a tágabb családi környezetben?

6 Ugyanakkor arra is kitér, hogy „a szlovákiai kisebbségeknek az 1989. évi hatalom- és rendszerváltás óta máig tisztázatlan és szabályozatlan a jogi státusa. A magyar és a többi kisebbség közötti számbeli, településszerkezeti, identitáspolitikai, nyelvi stb. különbözőségek, a történelmi előzmények homályos emléke, az előítéletek továbbélése következtében a többségi politikai pártok láthatóan az etnikai alapozású önkormányzatiság semmilyen elemét sem tudták és ne mis akarták az etnopolitikai szabályozás alapelveként elfogadni”. 315. p.

Hogyan beszéltek a város lakói az egyes színtereken? Milyen nyelveket tanultak a pozsonyi gyerekek az iskolában, a nyelvkurzusokon vagy éppen magántanároknál? Minderre választ kapunk Jozef Tancer, a pozsonyi Comenius Egyetem germanistájának legújabb könyvéből.

Ahogy a szerző az előszóban megfogalmazza, az olvasó egy olyan könyvet tart a kezében, amely lényegében egy zárszó. Zárszó az egykori, a letűnőben lévő pozsonyi többnyelvűségről. Jozef Tancer ezúttal arra vállalkozik, hogy húsz interjú keretén belül bemutassa a két világháború közötti Pozsony/Prešporok/Pressburg nyelvhasználatát, mégpedig úgy, hogy szóra bírja annak a generációnak az utolsó tagjait, akik ennek a többnyelvű környezetnek a részei voltak. A megszólaltatott emlékezők egy multikulturális, jellegzetesen közép-európai város múltjáról mesélnek, különös tekintettel a város többnyelvűségére. A szlovákok, magyarok, németek, zsidók és más nemzetiségek által lakott Pozsonyban a többnyelvű kommunikáció a mindennapi élet részét képezte, legyen szó akár a hivatalban, a boltban, a családi étkezéskor vagy éppen a verandán a szomszéddal folytatott kommunikációról.

Jozef Tancer csaknem tíz éven át tartó munka eredményeit vetette papírra. Összesen száz hangfelvételt készített mintegy hetven olyan adatközlővel, akik gyermekkorukat és fiatalságukat a két világháború közötti Pozsonyban töltötték. Tancer azonban nemcsak azokkal készített interjút, akik a második világháború lecsengése után is Pozsonyban maradtak, hanem azokkal is, akik már új hazájukból, Németországból vagy Izraelből látogattak haza egykori szülővárosukba. A szerző esetében elmondható, hogy valóban elragadta őt a kutatási láz, ugyanis Csehországban, Ausztriában, Németországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Argentínában is megfordult egy-egy interjú elkészítéséért, tökéletesítéséért, illetve befejezéséért. A kiadványban a válogatást követően húsz olyan interjú kapott helyet, amelyben az 1916 és 1933 között született emlékezők németként, magyarként, szlovákként, illetve zsidóként valának a két világháború közötti Pozsony nyelvi helyzetéről.

A sokéves széles körű kutatás eredményeként összeállított kötetben a modern szociolingvisztika módszereivel – például a nyelvi életrajzok vizsgálatával – is találkozhatunk. Mindemellett a szerző az információszerezésnek azt a módját választotta, amelyet az etnológia és az oral history is alkalmaz, s egyúttal irodalmi-publicisztikai műfajként is ismerünk: az interjút. Az egyes beszélgetések az oral history iskolapéldájaként a „nagy történelem” hatását mutatják be az egyén sorsára vetítve.

Tancer interjút egyebek között az teszi élvezhetővé, hogy szerkezetük egyszerű, a laikus olvasók számára is érthető. Nem írja át őket fonetikusán, ugyanakkor törekszik az adatközlők valódi szórendjének követésére és az általuk használt autentikus kifejezések megtartására. A szerző szerint a szóbeli kommunikáció és a beszélt nyelv a kulcsa a többnyelvű kommunikáció megértésének, így az interjúk átírása során nem fektetett hangsúlyt a kodifikált standard normájának betartására sem. Tancer úgy véli, hogy a mindennapi beszélt nyelvben erőteljesebben érvényesül az adatközlők személyisége és élettörténete.

A kiadvány szerzője az interjúknak – valószínűleg helyszűke miatt – csupán válogatott részeit közli helyenként az adatközlő nevével, máskor a saját maga kitalálta iniciálékkal. Az emlékezők (Mayer Judit, Katarína Herrmannová, Berta Dvořáková, Peter J. Scott, Rosina Stolarová, Gertrúda Milchová, Juraj Linzboth, Mária Hrankovičová, Pavol Polák, Georg Portland, N.N., Edita Trubenová, Susanne Zahradnik, Marta Krallová, Erika Blumgrund, Otto Sobek, Josef H. Derx, Hilde Weiszová, Veronika Schlosserová, Pavel Taussig, Alexander Schiller, Mirjam Adamec) arról mesélnek, hogy milyen nyelven beszéltek otthon és a környezetükben, milyen iskolába jártak, hol találtak a többnyelvűséggel, milyen nyelven tudtak írni, és hogy mi az anya- vagy a domináns nyelvük. Látszólag a nyelvekről van szó, a szavak azonban sokszínű képet festenek Pozsony két háború közötti életéről, a világégés tragikus éveiről, de a reálszocializmus nehéz időszakáról is.

A beszélgetésekhez a szerző modern módszertani megközelítéssel készült rövid esszét, tanulmányokat fűz, valamint a saját történeteivel, és a kutatás a háttér-információival is színesíti a művet. Jozef Tancer érinti a nyelvi ideológiákat, a háromnyelvűség, ill. a többnyelvűség kérdését, fejtegeti az interjúkészítés nehézségeit, valamint rámutat az anyanyelv szó jelentéstani sokszínűségére (lehet az anya vagy az apa nyelve, lehet az a nyelv, amellyel az illető azonosul, vagy amely domináns számára). Mindemellett a szerző arra is hangsúlyt fektet, hogy az interjúkat olyan autentikus történelmi forrásokkal egészítse ki, mint az adatközlők fényképei, személyes dokumentumai és naplóbejegyzései.

A kiadványban közzétett interjúk az adatközlők visszaemlékezésein alapulnak: Jozef Tancer beszélgetőpartnerei átadják neki és az olvasónak történelmi tapasztalataikat a mindennapi kommunikációs szükségletekből fakadó többnyelvűség formáiról a többnemzetiségű Pozsonyban. A saját élményekből és érzésekből felépülő vallomások történelmünk bonyolult, nemegyszer vészterhes korszakait mutatják be.

A társadalom mindennapi életéről és kultúrájáról sokat eláruló nyelvi életrajzok további kutatók, nyelvészek, szociológusok, történészek, etnológusok vagy akár muzeológusok számára is hasznos forrásnak bizonyulhatnak. A kötet szakszerűsége mellett igen olvashatóan, a nagyközönség számára is érdekesen mutatja be a többnyelvű Pozsony történetét.

Takács Henrietta

Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): Nova Posoniensia VI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve. Pozsony. Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2016, 210 p.

Hatodik alkalommal jelent meg a pozsonyi magyar tanszék évkönyve, a Nova Posoniensia, melynek célja – ahogy az a szerkesztői előszóban is olvasható – a tanszéken zajló tudományos, művészeti és pedagógiai tevékenység dokumentálása, s helyet kapnak benne a doktoranduszok tudományos munkái is.

Az évkönyvet Lanstyák István tanulmánya nyitja *Soknyelvűség és sokjegyűség. A több nyelv használatával kapcsolatos újabb nyelvi ideológiákról* címmel. A szerző két nyelvi ideológiát mutat be, melyek a nyugat-európai és az észak-amerikai városokba történt nagymértékű bevándorlások következtében létrejött nyelvi szuperdiverzitásra reflektálnak: ezek a plurilingvizmus (soknyelvűség), valamint a multilingvizmus (sokjegyűség). Röviden tisztázza a kulcsfogalmakat, majd rátér a szuperdiverzitás következményeire: a szemléleti változásra és az új megközelítésre a nyelvtanítás, valamint a nyelvtudomány területén. A két ideológia fényében szembeállítja a korábbi szemléleteket, kutatási módszereket a jelenlegiekkel, majd összeveti az ideológiák közös jegyeit és eltéréseit. Betekintést nyújt az elméleti nyelvészek, a szociolingvisták és a jegyűségi szemléletű kutatók munkájába, az új nyelvi helyzethez való alkalmazkodás folyamatába, illetve az új nyelvi kutatások irányultságába. Saját szerzői szövegével, valamint angol, magyar és cseh nyelvű idézetekkel igyekszik szemléltetni és alátámasztani a nyelvi többféleség természetes voltát. Végül felhívja a figyelmet az új megközelítés lényegére: a nagyfokú nyelvi változatosság nyelvelméletbe való beépítésére.

Cs. Nagy Lajos *Nyelvjárási jelenségek a Pest megyei Szadán* című tanulmányában egy déli palóc nyelvjárási településen végzett, ezredforduló környéki kérdőíves vizsgálat eredményeit ellenőrzi le és veti össze saját kutatási eredményeivel. Dolgozatában a faluközösség beszédére jellemző hangtani, alakítási és szókincsbeli sajátosságokat foglalja össze, s tárgyalja külön fejezetekben. A hangtani jelenségek vizsgálata során a szerző hang- és ejtésmódbeli változásokat rögzít a nyelvjárársban. Megállapítja, hogy a falubeliek beszédére – a korábbi vizsgálatok eredményéhez viszonyítva – még ma is jellemző az *í*-zés, az *ö*-zés azonban már ingadozást mutat, továbbá eltűnőben vannak a kettőshangzók. A szókincsvizsgálat során a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy a korábbi kutatás eredményei alapján a faluközösség életében leggyakrabban használt fogalmak közül melyek használatosak még ma is, melyek jelentését ismerik még az emberek, valamint

melyek neveződtek át. Kérdőíve 113 kérdésből állt, melyeket a falubeliek mindennapi életének megfelelő fogalomkörökbe osztott (pl. aratás, cséplés stb.). A válaszokat témakörönként csoportosítja: ismert és ismeretlen fogalmakra, valamint az ismert fogalmak új megnevezéseire. Kutatásának eredményeit számszerűsített adatokként is feltünteti. Dolgozata végén rámutat arra, hogy a korábbi és az új adatokat összevetve átfogó képet kaphatunk a lakosság korábbi életéről, valamint az elmúlt évtizedekben bekövetkezett nyelvi változásokról. A tanulmányhoz tartozó mellékletben megtalálható a szerző által összeállított kérdőív, valamint az adatközlővel készített beszélgetések írott változata is.

Misad Katalin kutatásának tárgya, ahogy dolgozatának címe is mutatja (*A kétnyelvűség kérdéskörének megközelítése a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák Magyar nyelv tankönyveiben*), a szlovákiai magyar tannyelvű gimnáziumok és szakközépiskolák számára készült anyanyelvtankönyvek vizsgálata a kétnyelvűségi kérdéskör szempontjából. A szerző azt kutatja, megjelenik-e egyáltalán a bilíngvizmus kérdése a nyelvtankönyvekben, ha igen, milyen témaköröket érintve, milyen felfogásokat, szempontokat követve, milyen módszereket alkalmazva dolgozzák fel a kétnyelvűséggel kapcsolatos tudnivalókat. Külön-külön mutatja be és értékeli ki az 1., 2., és 3–4. osztály számára készült tankönyveket. Megállapítja, hogy a kétnyelvűség kérdéskörével a gimnáziumok és a szakközépiskolák 1. osztálya számára készült tankönyv foglalkozik a legmélyrehatóbban, a többiben alig, vagy csak közvetetten utalnak a jelenségre. A szerző úgy véli, természetesnek kellene lennie, hogy a kétnyelvű beszélőközösségben élő szlovákiai magyar diákok nyelvi helyzete, illetve nyelvhasználatára visszatükröződjön a nyelvtankönyvek tananyagában is. Érintőlegesen foglalkozik a tankönyvek és a szlovák közoktatási törvény, valamint az állami oktatási program közötti összefüggésekkel, majd ismerteti a tankönyvpályázatokat, illetve a tankönyvek megjelenítésének folyamatát. Rávilágít arra, hogy a magyar tannyelvű iskolák számára készülő tankönyveket olyan személyek bírálják el, akik nem tudnak magyarul.

Sebők Szilárd *Nyelvleírás a nyelvszemléletek és nyelvmetaforák tükrében* című tanulmányában a nyelvészek tevékenységének, azaz a nyelvleírásnak kritikus vizsgálatára vállalkozik. Véleménye szerint a nyelvleírás mindig kettős tevékenységet jelöl: a leíráshoz használt nyelv létrehozását, valamint annak a nyelvnek a használatát, amely a leírás eszközeül szolgál. Korábbi tanulmányok fényében megállapítja, hogy a nyelv leírása során „melléktermékként” létrejött metaforákból egy olyan nyelvfelfogás olvasható ki, amely befolyásolja a feltett kérdéseket és az ezekre adott válaszokat. Úgy véli, a nyelvész kutatása során nem foglalkozik különösebben azzal, hogy az általa választott leírói eszközök (metaforák) milyen előfeltevéseket hoznak magukkal. Három nyelvfelfogást ismertet röviden, majd ezek összegzése után megállapítja, hogy – bár ez olykor nehezen felismerhető – a nyelvleírás elengedhetetlenül metaforikus alapokra épül. Kitér a metaforák leírás során betöltött szerepére is, azok előnyeire és hátrányaira. Hangsúlyozza, hogy nem az a kérdés, hogyan lehetne őket elkerülni a leírás során, hanem az, hogy az adott terület leírására milyen metaforák a legalkalmasabbak. Úgy véli, a legjobb megoldás, ha a metaforákat a leírás szükségszerű tartozékaként kezeljük, amelyeket nem kiküszöbölni kell, hanem sokkal inkább tudatosítani.

A variánsok sűrűjében. A műfordítás lezáratlanságának jelensége Devecseri Gábornál című dolgozatában Polgár Anikó a műfordítás filológiai problémáiról értekezik. Bemutatja Devecseri egyik fordítói alapelvét, mely szerint a fordítás folyamata sosem zárul le, majd összeveti Németh László műfordításról írt esszéjével (*A javító toll nyomában*). Felvezeti Devecseri fejlődéselvű elméletét, melynek alapja, hogy a történelmi korszakváltással szemléletváltásnak is be kell következnie a műfordítók esetében, a szerző azonban nem tartja egyértelműnek, hogy ezek a szemléletváltások minden esetben sikeresebb megoldások felé vezetnek-e. A továbbiakban ismerteti a pályatársak véleményét Devecseri munkásságáról, annak híres javítási kényszeréről, ezt követően pedig rátér a variánsok sokaságának okaira, melyeket a műfordító munkamódszerében, a fordításszemléleti változások-

ban, illetve a megrendelő igényeihez való igazodásban vél felfedezni. Devecseri műfordítói változtatásait módszerei alapján nyolc kategóriába sorolja, konkrét példákkal szemlélteti, majd – figyelmet szentelve a metrikai összefüggéseknek – elemzi és értékeli a változtatások minőségét. A szerző úgy látja, a szöveg lendülete gyakran megtörik az utólagos fordítói csiszolgotások során, amely ennek következtében eltávolodik az eredeti szövegtől. Rámutat a szövegkiadók nehézségeire a variánsok tengerével szemben: a Devecseri-fordítások kiadásakor nem egyértelmű, mely esetekben hagyatkozhat a filológus azt *ultima manus* elvére, illetve mikor a saját szövegválasztására.

Dusík Anikó tanulmánya (*Az olvasó megismerkedik a nemes Don Quijoteval és szándékával avagy Ki volt Don Quijote és hogyan lett belőle kóbor lovag?*) elkauzolja az olvasót Cervantes írásztalától Győry Vilmos és Benyhe János fordításain keresztül (több adaptációt is érintve) egészen Csörgey tanácsos könyvtári polcáig. Dolgozatát egy Fáy András-i serral indítja, ennek oka az író szövegében elejtett utalás Cervantes Don Quijotejára. A szerző elsősorban a két teljes magyar Don Quijote-fordítással, a magyar alapszövegnek tartott Győry-féle 19. század végi változattal, valamint Benyhe 2005-ös újrafordításával foglalkozik. A regény lefordítására tett korábbi kísérleteket csupán ízelítőként, előfutárként tartja számon a szerző, mivel a teljes fordításokkal szemben ezek hiányosak és idejétmúltak, míg ez előbbieik, véleménye szerint, az idő múlásával sem veszítettek intenzitásukból. A szerző konkrét példákkal szemlélteti a két teljes magyar fordítás eltéréseit és sajátos megoldásait, emellett kitér néhány magyar Don Quijote-adaptációra (Radnóti, Huszár Vilmos, Gaal Mózes, Radó Antal stb.), valamint Győry az ifjúság számára átdolgozott szövegváltozataira is, s összeveti ezek jellegzetes különbségeit. Megállapítja, hogy az átdolgozások kezdőmondatai, illetve első fejezetei változékonnyá képet mutatnak. Összességében véve egyetlen színvonalúnak találja „a magyar Cervantes”-t, ám azt is lehetségesnek tartja, hogy ez a sokszínűség az, ami a mű életképességét biztosítja. Úgy véli, minden fordító külde-

tése, hogy az általa fordított szöveg időálló, nyitott és alkalmazkodóképes maradjon, emellett nem szabad elvesztenie a kapcsolatot az eredeti szöveggel sem. A cél tehát a „tökéletes hasonmás” és az „újáteremtés” közti arany középut megtalálása.

Száz Pál *Betyárok, kommunisták, és a szóra bírt alárendelt. Ivan Olbracht magyar recepciójának kezdetei* című tanulmányban Olbracht magyar befogadástörténetének kezdeteit vizsgálja. Ismerteti az író pályafutásának indulását, akit a „két háború közötti cseh próza megkerülhetetlen alakja”-ként jellemez, majd rátér az első magyar fordításban megjelent Olbracht-kiadásokra: *Suhaj, a betyár* (1936), *Átok völgye* (1938). A találó címben elhangzott kulcsszavak (kommunista, alárendelt, betyár) a tanulmány három fejezetére utalnak. Az első részben bemutatja az érintett művek magyar köztudatba való beépülését, és a *Korunk*ban publikáló Sándor László ebben a folyamatban játszott szerepét. Elemzi Sándor válogatott cikkeit, melyekben Olbrachtot mint kommunista íróként élteti, s a szocialista művészet legkiválóbb példáiént propagálja annak műveit, megalapozva ezzel a magyar Olbracht-recepciót. A következő fejezetben az alárendeltség perspektívájából vizsgálja a *Suhaj, a betyár* című regényt, s ebben az olvasatban Nikola Suhajt az elnyomott nép kollektív identitásának jelölőjeként értelmezi. A továbbiakban Márai Sándor, Schöpflin Aladár és Nagypál István recenzióit összehasonlítva elemzi a regény magyar befogadási stratégiáit. Megállapítja, hogy mindhárom recenzius a betyármotívumra összpontosít, s olvasatukban azt a magyar kultúra tradícióiba igyeksznek bekapcsolni. A három vizsgált recenzió, valamint Sándor László írásai alapján ezeket tartja a lehetséges irányoknak, melyek mentén a magyarok Olbracht műveinek fordításait olvasták.

Csehy Zoltán ezúttal egy részben nyelvészeti vonatkozású témával foglalkozik *Arc, arcrongálás, maszkos játék (Az ún. szlovákiai magyar irodalom nyelveiről – vázlat)* című tanulmányában, melyet egy – Cselényit idéző – dilemmával indít: van-e, volt-e, lesz-e (nyelvi alapon önazonos) szlovákiai magyar irodalom? Írásában arra a kérdésre keresi a

választ, vajon arcadó-e a kisebbségi író profíljára, s ebben milyen szerepe van a nyelvek közti átjárásnak vagy a nyelvi elkülönülésnek. Nagy hangsúlyt fektet a többnyelvűsített szövegek poétikai és referenciaterének vizsgálatára. A „szlovmagy” nyelv behatárolását (nem két nyelv egyenrangú keveredése, hanem egy harmadik minőség) követően rámutat, hogy a kisebbségi nyelvek deterritorizációs együtthatóval rendelkeznek, majd irodalmi (Deleuze–Guattari) és kultúratudományi (Márton László, Balázs Imre József) tézisek mentén fejtegeti a témát. A továbbiakban vizsgálja a szerzők viszonyulását a kisebbségi író profiljához, érinti a műfordítás kérdéskörét, valamint kitér az irodalom és a politika viszonyára. Megfigyeli a kisebbségi írók (többek között Bettes István, Németh Zoltán, Varga Imre, Tózsér Árpád, Száz Pál) által alkalmazott énformalási stratégiákat, különös tekintettel a kevert nyelv használatára. Végül megállapítja, hogy az arccgálás és arccformálás irodalmi stratégiái a szlovákiai magyar nyelvi önreprezentációban szinte elválaszthatatlanok a poétikai kísérletektől.

Szabó Klaudia dolgozatában (*Álarcok Margíta Figuli Megkísértés című novelláskötetében*) folytatja a korábban felvett Figuli-fonalat (lásd az előző évi évkönyv anyagát), ezúttal John Powell könyvének fényében vizsgálja az író *Megkísértés* című novellagyűjteményét. Célja a könyv segítségével felfedni a tanulmányban vizsgált hat novella szereplőinek maszkját, amit saját hibáikkal, sorsukkal, valamint a kor elvárásaival való szembesülés elkerülése érdekében öltöttek fel. Igyekszik közelebb hozni Figuli novelláskötetét az olvasókhöz, ehhez segítségül hívja a kritikusokat, idézeteket, valamint magát a szerzőt is. Először a kötet keletkezését mutatja be külön fejezetben, majd rátér a kritikusok meglátásaira, s megállapítja, hogy a recenzensek többsége az erotizmust emelte ki a kötet fő jellemzőjeként. Ismerteti Figuli véleményét a női sorsról, valamint saját művéről, melyben központi szerep jut a Biblia nyelvének. Rávilágít Figuli hitvallására, mely szerint a valódi érték a lélekben van, s az idők, amikor a nő a férfi felvidítésére szolgált, már régen elmúltak. A szerző a novellák elemzése során – a cselekmény ismertetésén túl – a főszereplők személyisé-

gének vizsgálatát célozza meg. Úgy látja, a szereplők egyszerre több álarcban élnek mindennapjaikat. Megállapítja, hogy a Sigmund Freud által vizsgált tudatalanban található vágyak Figuli novelláinak szereplőinél kielégíthetetlenek maradnak. Végezetül értékeli a magyar fordítást, mely Havas Márta nevéhez fűződik. Úgy ítéli, Havas jól láttatja a Figuli-szövegek központi lírizmusát, a dinamikus cselekményszöveget, valamint az erotizmus domináló jelenlétét.

A kötet rendhagyó módon nem oszlik két fő fejezetre, a nyelv- és irodalomtudományi munkák ezúttal átmenet nélkül követik egymást. A tanulmányokat magyar nyelvű annotációk és kulcsszavak vezetik be. Az évkönyv végén szakbibliográfia található a tanulmányok szerzőiről. A kötetet mindenkinek ajánlom. Rendkívül sokszínű olvasmány gazdag témaválasztékkal.

Mészáros Veronika

Zalmen Gradowski: Auschwitz-tekercs. A pokol szívében. Fordította, szerkesztette és az előszót írta Hunyadi Zsombor. Budapest, Múlt és Jövő, 2016, 164 p.

Az Auschwitz Evangéliumai könyvsorozat harmadik darabjaként a Múlt és Jövő Kiadó olyan Auschwitzban íródott s az auschwitzi hamuból előkerült műveknek a magyar fordítását jelentette meg, melyek elsősorban a történetek érzelmi hátterének dokumentálását szolgálják.

A szövegeket, melyeknek jiddis eredetije a 70-es években jelent meg először, a jiddis irodalom fiatal kutatója, Hunyadi Zsombor magyarította, s egy alapos, a történelmi, irodalmi, filológiai aspektusokra egyaránt kitérő bevezető tanulmánnyal látta el.

A szerző, Zalmen Gradowski (1910–1944) 1942. december 7-én éjjel került Birkenaubába, családtagjait ugyanaznap reggel elgázosították, őt magát pedig az auschwitzi speciális osztagba, az ún. Sonderkommandóba osztották be. A „sonderesek” az áldozatok gázkamrába vezetésében, a holttestek kivonszolásában, a hamvak szétszórásában segítettek, látva előre saját jövődjüket is, hiszen

munkájukat nemegyszer az előző „sonderekek” holttesteinek eltakarításával kezdték. Gradowski úgy érezte, hogy a pokol kapuját kell őriznie, melyen keresztül zsidók milliói haladnak át egész Európából, s őrä bízzák utolsó titkukat. Az írás az ellenállás része volt számára, szövegeit bádogdobozokban rejtette el az emberi testek hamvai közé, a krematórium térségében, bízva abban, hogy az utókor megtalálja majd őket és okul belőlük. Gradowski később részt vett az 1944. október 7-én kirobbant felkelésben, melynek során a felkelőknek sikerült megsemmisíteniük egy krematóriumot. Valószínűleg őt magát is a felkelés elnyomása után, megtorlásként végezték ki. Írásai közül csak az a kettő került napvilágra, melyeket a kötet magyar fordításban közöl.

Az egyik szöveg jiddis eredetijének kiadója, Chaim Wolnermann maga is a munkatáborok túlélője, aki a háború után visszatért szülővárosába, Oświęcimbe (Auschwitz). Gradowski bádogdobozba rejtett kéziratát egy lengyel fiatalembertől vette meg. Az eredeti dokumentumból (melyet Wolnermann Palesztinába kívánt vinni, ám út közben nyoma veszett) csak töredékek maradtak, ám a szöveget korábbi másolata alapján később saját költségen kiadta. A műhöz írt előszava szerint a szegényebb lakosok a táborok felszabadítása után kincseket kerestek a fogolytábor környékén, akár azzal a módszerrel is, hogy kiásták és átszítálták az elégetett áldozatok hamvait, hogy aranyat vagy egyéb értékeket találjanak. Az ilyen kutatásokban gyerekek is részt vettek, akik Wolnermann szerint nemegyszer az áldozatok földi maradványaival játszottak.

A másik kéziratot a Sonderkommando egyik, holokausztot túlélő tagja, Yosef Dragon találta meg, s adta át a tábor szovjet felszabadítóinak. Ez a szöveg Leningrádba került. Ber Mark lengyel zsidó történész dolgozta fel, és halála után felesége, Eszter Mark adta ki Izraelben. Az Auschwitz-tekercs cím Marktól származik.

Mindkét szöveg irodalmi ihletésű, nem a pontos adatközlésre, hanem az érzelmek megragadására törekszik, ennek ellenére történeti dokumentumként is jelentős. Ismétléses retorikai struktúrákkal, paralelizmusokkal,

kérdő és felkiáltó mondatokkal, szimbólumokkal, költői képekkel dolgozó szépprózáról van szó, melynek erejét érzelmi töltete, a feldolgozott élményanyag mélysége és a szövegek megszületésének körülményei adják. Az Auschwitz-tekercs megszületettjai a világ még boldog polgárai, akiket a szörnyűségek szemtanúja kézen fog, és megmutatja nekik az újkori barbárok által elkövetett borzalmakat.

Az események lineárisan haladnak, felvilágosítva a bevagonírozás, a vonatút, a szortírozás részleteit. A vagonban szomjazók öreiknek kopogtatnak, s kiabálnak, hogy legalább az útszéli hóból dobjanak be nekik. Csak egy karnyújtásnyira van az étellel teli fehér massa, mely a szövegben a vagonban lévő fekete szerencsétlenségével kerül ellentétbe. A szortírozás után a férfilágerbe kerülők szadistáknak vélik az újonnan érkezett, megtört emberek gúnyolódó régebbi rabokat, akik könnyedén vetik oda nekik, hogy ne reménykedjenek a családtagjaikkal való találkozásban, hiszen azok már elégték, „már ott fönt vannak”. Mindezt „kísértet-játéknak” vélik, a foglyokat a föld alól folyamatosan kíséri a halál. A lágerlakók nem emberek már, hanem mozgó gépek, a gyomruk rabszolgájává válnak, az elme csak arra gondol, hogyan elégítse ki a gyomor éhségét. A halál csak egy szám eltűnése, a táborba kerültek olyanok, mint a kavicsok, „ha pedig egy kavics lepottyan, a baj nem olyan nagy”. Munkájuk a Hamlet sírásóiéhoz hasonló: „Lemegyünk a hosszan kiásott gödrökbe, a koponyákat magasra dobjuk, ahol mások elkapják, és továbbhajtják.” Eközben azonban nincs idő az élet értelmén elmerengni, hiszen amint valaki elmélázna, a kápó hatalmas ütést mér a fejére.

A másik, A pokol szívében című szöveg egyik alfejezete a holdat szólítja meg, aki valamikor az élet forrása volt, most viszont fenséges sugarai fájdalmasan szűrő nyílvezzökké váltak. A hold nézőpontjából mutatja be a krematóriumhoz, utolsó perceikhez elérkezőket, akik számára a halálos gáz az ördög ajándéka. A hold jórcájt-gyertyaként, azaz évfordulós gyertyaként veti gyászfényét az elhunyt hozzátartozók emlékére. A cseh transzport című alfejezet néhány halálba vezető női sorsot beközelít: például egy tizenhat éves lányét, akit aranysszal

kötött eddig családjához, s ez most elszakadt; egy esküvő előtt álló húszéves lányét, aki most egy halott világ foglya lett; egy nemrég szült fiatalasszonyét, aki hamarosan gyermekével együtt a halottak tengerébe süllyed; egy idős anyáét, aki nem az évek számától, hanem az átélt szenvedéstől öregedett meg.

Az antiklimax, a lefokozás retorikája a fokozatos reményvesztés bemutatásának a fő eszköze: a hét hónapja a tábor területén élő cseh transzport családjait fokozatosan törlik meg, először reményt csepegtetve beléjük, hogy ellenállásra még csak ne is gondoljanak. A kiábrándultság végső fokán lévő női áldozatok „mint lemetszett ágak” zuhannak a sonderkommandósok karjaiba. A szerző érzéketlenül ecseteli a levetkőzésre kényszerített vagy levetkőztetett, különböző korú nők szégyenkezését és a sonderkommandós férfiak zavarát, akik egy pillanatra azt gondolhatják, hogy nem is halálba menőket látnak, hanem egy művész modelljeit. Gradowski stílusának fontos összetevője az ellentétek kiélézése, bemutatva gyakran a lépcsőfokokat is, melyek a két véglet közé feszülnek. Leírja, hogyan lesznek az izgató női testekből pár perc alatt visszataszító, mocskos állatok: fogaikat a hússal együtt kitépik, hajukat levágják, fülbevalóikat elveszik, s mikor holttesteiket már nem akarják csupasz kézzel megérinteni, bőrszalagokat csavarnak hófehér kezeik közé az idegen férfiak, így húzzák végig őket a szennyes padlón, s teszik be egy talicskába.

A megtanult irodalmi mintákhoz igazodó poétikai eljárásokat, a gyakran közhelyes érzelmességet és pátoszt a részletek ismerete, a szemtanú bennfentessége, a leírtak autentikus volta ellensúlyozza. Megtudjuk például, hogy a gáz betöltését két gázálarcos férfi végzi: fémdobozban viszik a gázt, s a bunker „szembebe” öntik, „amelyre nehéz fedőt raknak, nehogy valamennyi gáz kiszökhessen”. Beszámol arról, hogy a zárok kicsavarozása, a holttestek megpillantása után a halotti csöndben „csupán egy tompa, alig hallható zörej hallatszik, a hullák különböző üregeiből szívárgó folyadék hangja”. Egy-egy holttestet hárman vesznek kezelésbe: az egyik fogóval aranyfogakat tép ki, a másik a copfokat nyírja le, a harmadik a fülbevalókat és a gyűrűket veszi le.

A testeket úgy pakolják, mint a farönköket, a kemencék szájánál a kisgyerekek holttestét egy rakásba gyűjtik, mert két nagy mellé vetnek mindig oda egy kisebbet. Ezeknek a feladatoknak az elvégzéséhez robotokká kell válniuk, s hogy ez némelyeknek csak ideig-óráig sikerült, azt Gradowski érzelmekkel teli szövege is tanúsítja.

A látottakon kívül beszámol megérzéseiről, sejtéseiről, álmairól is. Néha a történeteket gondolatban továbbszövi. Ír például a krematóriumban történt szívtépő találkozásokról: a nők egy csoportjának nem jutott hely az első krematóriumban, így a meztelen férfiakat és nőket együtt viszik elgázósítani. A narrátor ironikusan „szerencsésnek” mondja azokat a párokat, akik az utolsó pillanatban egymásra találnak: „A hatalmas teremben látod a szörnyű jelenetet, amint egy meztelen férfi feleségét öleli”, egy másik férfi meztelen felesége viszont a bunker másik oldalán van, más férfiak között, s mire férje észreveszi és utat törne magának hozzá, szétömlik a gáz. Ezeknek az utolsó pillanatoknak nyilván a Sonderkommandó tagjai sem lehettek szemtanúi, a szerző azonban érzékeltetni szeretne volna az elgázosítás közben lejátszódó, tulajdonképpen leírhatatlan érzelmi viharokat.

A szöveg felvillant néhány ellenálló tettet is, bátor vagy kétségbeesett férfiakét és asszonyokét, akik kivégzésük előtt az SS-ekre támadtak. A purim ünnepén a halálba küldött cseh transzport tagjai a bátor kiállás képviselői: a levetkőztetett zsidók megvetően nézik az ott álló tisztet, akik közt egy nő is van, a női láger vezetője. A narrátor, a Sonderkommandó tagja oldalt áll, s szemtanúja, amint a meztelen tömegből kiválik egy szép szőke kilencéves gyerek és az anyja, aki arcul köpi a tisztet, s a női SS-t bestiának nevezi, megjósolva neki, hogy ő sem fog sokáig örülni saját családjának és gyerekének. A bosszú része az is, hogy a nők a bunkerben, a pusztulás küszöbén dalra fakadnak, az Internacionálét, a cseh nemzeti himnuszot, majd a remény dalát, a zsidók himnuszát éneklük. Egy fiatal szlovákiai lány nem hagyja, hogy levetkőztessék, kéri, hogy inkább lőjék agyon (s ez meg is történik).

Gradowski szövegei tudósítások a pokol kapujából, vagy ahogy a szerző fogalmazott, „a

pokol szívéből”, egy halálraítélt utolsó jeladásai, üzenetek a történekből remélhetőleg okuló utókor számára. Konrád György Auschwitzban elgázosított osztálytársaira emlékezve írja, hogy „bár látni nem látta a gázkamra ajtajához tapadt holttesteket, de mert emlékszik gyerekkora társaira, mind gyakrabban látta fulladás közben a szemüket”.¹ Gradovskit olvasva mi is ezeket a szemeket látjuk magunk előtt, s ez, ahogy Heller Ágnes a könyv hátlapszövegében megállapítja, a szemtanú hitelességének köszönhető: „A túlélők vallomásaiból, a nácik ellen folytatott perekből, a történetírásból sokkal többet tudunk meg azóta Auschwitzból, mint ebből a csodával határosan ránk maradt dokumentumból. De ennél egyik sem hitelesebb.”

Polgár Anikó

Majdán János: A közlekedés története Magyarországon (1700–2000). Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pannónia Könyvek, 2014, 244 p.

A Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének Újkortörténeti tanszékén dolgozó Dr. habil. Majdán János új könyve komoly vállalkozás, mivel a szerző nem csekélyebb feladatra vállalkozott, mint a magyar közlekedéstörténet minden területét érintő, annak fejlődését bemutató tudományos munka elkészítésére.

Rövid felvezetésként bemutatásra kerül az ország 18. századi politikai helyzete, valamint földrajzi viszonyai.

Az első fejezet a törökök kiűzése és a reformkor közötti magyar közlekedést veszi górcső alá. Az egység három részre osztható. Elsőként a szárazföldi közlekedés, és azon belül a postakocsi-hálózat kiépülésének bemutatására kerül sor, amely már a poggyászszállítás mellett személyforgalmat is bonyolított, elsőként a 18. század Magyaror-

szágán. Az érvényes tarifák, valamint a megtett kilométerek mellett arra kérdésre is választ kaphatunk a szerzőtől, hogy miért nem volt hosszú távon fenntartó ez a közlekedési forma.

Ehhez kapcsolódva tér át az úthálózat kialakításának folyamatára, annak gazdasági és katonai okait vizsgálva, majd a hídépítéseket helyezi górcső alá. Ez utóbbi már átvezetés a vízi közlekedés kezdeteinek tárgyalásához, ahol a csatornaépítések és a hajózás kerül terítékre. Az ország legnagyobb folyóinak szabályozásai kapcsán (pl. Duna, Tisza, Dráva, Száva, Kulpa) az építkezések nehézségei, valamint a beruházások átadásával járó előnyök bemutatása mellett az azzal járó, napjainkban is látható, érezhető ökológiai problémákra is nagy hangsúlyt helyez.

Az egység a városi közlekedés kezdeteinek tárgyalásával zárul, amely összhangba hozható a városfejlődéssel (pl. járdák építése, utak kövezése). Külön érdekességként bemutatásra kerül a Pest, és a mai Kőbánya közötti rövid életű függővasút is, amely elsősorban az építőipart szolgálta ki.

A második fejezet a modern közlekedési hálózatok kiépülését tárgyalja a reformkorban, illetve a szabadságharc idején. A gróf Széchenyi István nevével egybeforrt időszak ismertetése során a szerző a „legnagyobb magyar” által kidolgozott közlekedési koncepció megvalósításának folyamatát elemzi, valamint az elért eredmények bemutatására helyezi a hangsúlyt. A folyami hajózás kapcsán az Első Dunagőzhajózási Társaság (a továbbiakban: DGT) 1829-es megalapításáról, majd a dunai vízi közlekedésben elért térnyeréséről szerezhet hasznos információkat az olvasó. A szerző nagy hangsúlyt helyez az első gőzhajók bemutatása mellett arra is, hogy a vasúti közlekedésre való átvezetésként a társaság Pécs környéki bányavasútjairól, és a Mohács–Pécsi Vasútról (MPV) is tág képet adjon, amely a korabeli Magyarország első iparvasút-hálózata volt. A vasútépítések kapcsán bemutatásra kerülnek az ország első magántőkéből létrejött vasútvonalai (pl.: Pest–Vác, Pest–Szolnok) is, s mellettük szó esik a Pozsony–Nagyszombat lövontatású szerelvényekről. Részletezi Széchenyi István korszakalkotó

1 Konrád György: *Kakasok bánata*, Noran, 2005, 242. p.

hálózatfejlesztési tervét, amely a világ első komplex közlekedésfejlesztési összefoglalója volt és Pozsonyban jelent meg 1848 januárjában.

Kiemelt érdeklődése a vasútfejlesztés iránt minden további fejezetben tetten érhető, mivel az egységek magját ez – az utolsó évtizedeket leszámítva – a közlekedési ágazat alkotja.

A harmadik fejezet a birodalmi kereteken belül zajló közlekedésfejlesztést helyezi görccső alá, 1849 és 1867 között. A vasúti közlekedést Majdán két alfejezetre bontja, külön ismertetve az állami, illetve a magánberuházásokat. A folyami közlekedés magánkézben történő működtetése kapcsán átfogó képet kapunk a DGT 1856-ig tartó monopolhelyzetéből származó előnyeiről és nagyvállalattá válásáról. A fejezet a városi és a városokba irányuló közlekedés bemutatásával zárul.

A negyedik rész a magántársasági és az állami közlekedésfejlesztést mutatja be 1867 és 1884 között. Az egység középpontjában a vasútfejlesztés folytatása áll. A szerző nagy hangsúlyt helyez arra, hogy bemutassa a Mikó Imre minisztersége idején kidolgozott vasúti hálózatfejlesztési tervet, illetve a megvalósult eredményeket, amelyeket mellékletként táblázatokban is összegez, továbbá térképekkel szemléltet. A vízi forgalom kapcsán ismerteti a rendszeres közlekedéssel járó fejlesztéseket (pl. folyószabályozások, vízállásmérés), továbbá a DGT árnyékában működő egyéb hajózási társaságokat. Bemutatja a Magyar Királyság tengeri kikötőjének, Fiumének (ma: Rijeka, Horvátország) fejlesztési tervét, kiépítését, valamint az itt működő, 1881 őszén megnyitott Tengerészeti Akadémiát is. A szárazföldi közlekedéssel összhangban a hídépítéseket is görccső alá veszi a szerző.

Utóbbiakkal szemben csak viszonylag rövid alfejezetet szentel a közutak állapotának ismertetésére, továbbá az új közlekedési eszközök megjelenésének a nagyvárosokban, elsősorban Budapesten.

Az ötödik fejezet az első világháborút megelőző közlekedésfejlesztési eredményekkel foglalkozik, amelyek egybeforrtak Baross Gábor miniszter nevével, elsősorban a vasútépítés területén. Külön foglalkozik az egység-

gen belül az 1896-os millenniumra tervezett beruházásokkal, és azok megvalósításával is. Jó összefoglaló készült a helyi érdekű vasutak gyors fejlesztéséről, melyek felső-magyarországi hálózata az ottani járásokat kapcsolta be az országos gazdasági és utazási keringésbe. A folyami közlekedésen belül képet kapunk a további égetően szükséges folyószabályozások menetéről (pl. Vaskapu-szoros hajózhatóvá tétele), kis mértékben a balatoni hajózás kezdeteiről, és a fiumei kikötő világkereskedelemben betöltött szerepéről is. A szerző az egység utolsó két alfejezetében a közúthálózat kiépülését, valamint további új közlekedési módok (köztük a magyar repülés kezdeteit) tekinti át.

A hatodik fejezet egy merőben újszerű témát tár az olvasók elé. A Magyarország első világháború, majd a rendszerváltozások alatti közlekedéstörténetét taglaló rész a gépkocsiforgalom mellett a folyami és a vasúti közlekedés fokozatos hadászati célokra való alárendelését is görccső alá helyezi.

A hetedik egység az új határok közé kényszerített ország kiűtkeresését mutatja be, melynek nagyon fontos eleme volt, hogy a térség évszázados kereskedelmi, közlekedési útvonalainak elvágását követően milyen új fejlesztések szolgálták a hálózat megerősítését a vasutakon, a közutakon. Bemutatásra kerül a gyökeresen átalakult folyami közlekedés helyzete is, ahol az eddig domináló és a trianoni békeszerződés gazdasági rendelkezéseinek értelmében jelentős veszteségeket szenvedő, de továbbra is osztrák–magyar vegyes társaságként működő DGT komoly versenytársakra tett szert a létrejövő utóállamok hajózási társaságaiban. Majdán az egység zárásaként röviden bepillantást ad a nagyvárosok tömegközlekedésének megszervezéseibe, az állandósuló hazai légi közlekedés forgalmába is.

A nyolcadik fejezetben a második világháború alatti közlekedéstörténet kerül előtérbe, ahol a területi gyarapodások által módosuló vasúti, légi, folyami hajózás mellett arra a kérdésre is választ ad a szerző, hogy mikor és milyen körülmények között tért át az ország a jobboldali közlekedésre Budapesten és vidéken. A területi gyarapodásokat térképpel is próbálja szemléltetni a szerző, de ezek minő-

sége sajnos a nyomtatott verzióban nem érik el kielégítő mértéket, a térbeli láttatást. Majdán vasúti iránti kiemelt érdeklődése ebben az egy-ségben is tetten érhető: jóval nagyobb részt szentel ennek, mint a többi közlekedési ágazat hálózati módosulásának. Újdonságnak számít, hogy az első világháborúhoz hasonlóan viszonylag röviden, de bemutatja a második világháború alatti közlekedést is.

A kilencedik fejezet az ország második világháború utáni közlekedési hálózatának újjászervezéséről, az újjáépítésről ad rövid, de lényegre törő képet. A hidak gyors újjáépítése, a vasúti hálózat rendbetétele népszerűséget hozott a Kommunista Párt vezetőinek, s így a közlekedési fejlesztések a politikai életre is nagy hatással voltak.

A tizedik egység az öt éves tervek kereskedelemre és közlekedésre gyakorolt hatásait taglalja. A vasúti hálózat teljesítőképességének csúcsra jutása, az autóforgalom élénkülése a közutakon (pl. autópálya-építések), a városiasodással együtt járó közlekedési változások (villamoshálózat kiépítése a fővárosban), hajózás és a légi közlekedés igénybevételének növekedésére is reflektál a szerző. Az olvasó egyebek között a városi közlekedés taglalásánál az olyan jellegű kérdésekre is választ kaphat, hogy Pécs városában 1961-ben miért döntöttek a villamoshálózat felszámolása és az autóbusz-forgalom preferálása mellett a városvezetők.

Az utolsó, tizenegyedik fejezetben kerül említésre az 1968-ban elfogadott közlekedési koncepció, amely lényegében napjainkig meghatározza Magyarország közlekedését. Majdán bemutatja a vasút szerepének csökkenését és következményeit, a közúthálózat fejlesztését, a vízi (tengeri, folyami, tavi hajózás), a városokon belüli közlekedés további változásait (pl. metróépítések) és a légi forgalom kiterjesztésének folytatását is.

A napjainkban igen népszerű hazai kerékpárút-hálózat fejlesztéséről és annak nemzetközi hálózatba kapcsolásáról is érdekes új információkat szerezhet az olvasó, mint egy esetleges jövőképről.

Összességében elmondható, hogy Dr. Majdán János munkája elérte a szerző által vázolt célkitűzéseket. Lényegre törő, tág képet

adó, az összefüggésekre építő, számos új információt közlő 240 oldalas kötet, tudományos igényvel, de egyben olvasmányos formában mutatja be a szerző Magyarország közlekedéstörténetének összes ágazatát. A képek és a válogatott irodalomjegyzék segítik az érdeklődőket a tájékozódásban, de a térképek sajnos esetenként gyenge minőségben láttak napvilágot. Az angol nyelvű összefoglaló és tartalomjegyzék, illetve napjainkban a könyvekben ritkán található helység- és névmutatók dicséretet érdemelnek. Minden olvasónak jó utazást!

Bércesi Richárd

H. Nagy Péter–Keserű József (szerk.): A párbeszéd eleganciája. Köszöntő kötet Erdélyi Margit tiszteletére. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2015, 290 p.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő kötet bár „Erdélyi Margit professzor asszony születésnapjára készült egy szerteágazó és rétegzett, nagy volumenű és példaértékű életmű elismeréseként[,]” (7. p.) mégsem egy hagyományos laudációgyűjteményről van szó, hiszen a könyv szerzőinek felfogása „szerint csakis a szakmai tényekre való hivatkozás az, amely ilyen esetben megadja a kellő és megérdemelt tiszteletet az Ünnepeletnek”. (7. p.). És valóban, H. Nagy Péter imént idézett előszóbeli irányadásának a kötet hűsz szerzője eleget is tesz, mind a hűsz tanulmányban. *A párbeszéd eleganciája* négy jelentős témacsoport köré szervezi szakszövegeit, melyeket elsősorban a Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatói gárdája s doktoranduszai jegyeznek, noha más intézményekben működő szakemberek is hozzájárultak a teljesítményhez. A négy szövegblokk a következő: *Magyar irodalom – Filológia, Világirodalom – Komparatiztika, Kommunikáció – Nyelvészet és Oktatás – Pedagógia*. Jelen kötetbemutatónak nem célja a teljességre törekvés, hiszen a kötet tanulmányai tudományterületi aspektusból bár nem tűnnek egymástól távol állóknak, mégis rendkívül sokrétű horizont felől, s ugyancsak más-más esz-

köztárral közelítették meg választott témájukat. Az alábbiakban tehát egy-egy bekezdés erejéig kitérünk a könyv néhány tanulmányára, s bár mindegyik szövegblokkból választotunk legalább egy dolgozatot, írásunk – le nem vetkőzve szerzőjének szűkebb érdeklődési körét – a felmerült témakörök némelyikére bevallottan nagyobb figyelmet szentel. Ennek okaként könyvelhető el többek között annak a magyar viszonylatban egyedinek számító műhelynek a léte, mely eredményeivel hatványozottan járul hozzá a nyelvterületünkön mind ez idáig méltánytalanul kevésbé feltárt populáris irodalom és kultúra dimenzióinak recepciójához; az *MA Populáris Kultúra Kutatócsoport* ebből a szempontból (is) kétértelműen fokozott figyelmet érdemel. Lássuk hát az Erdélyi Margit és a szakma előtt egyaránt tisztelgő, újabb jelentős bölcsészettudományi teljesítmények némelyikét.

A kötet egyik szerkesztője, H. Nagy Péter *Haza – nyelv – emlékezet. Nyelvi-materiális kommunikáció Ady Endre, Illyés Gyula és Kovács András Ferenc versei között* című dolgozata a magyar irodalom három jelentős lírikusának egy-egy költeményére, azok kapcsolódásaira, ütközőpontjaira, „súlykülönbségeire” koncentrálnak, nevezetesen Ady *A föl-föl dobott kő*, Illyés *Haza, a magasban* és KAF *Kövek a magasban* című opusaira. Mint megtudjuk, utóbbi alkotás nem pusztán dekomponálja a másik kettő „üzenetét”, de „összeolvassuk” révén időben változó, lehetséges és lejegyzett értelmezéseiket a maguk polifóniájában eleveníti meg. H. Nagy szövege arra is választ ad, hogy a triumvirátus legfrissebb szövege visszairható-e a két kvázi előzmény szerveződésébe. A *Kövek a magasban* tanulsága szerint a „poétikai jelentésképződés olyan dialógusok újraszervezésével tartható fenn, melyekben láthatóvá válnak a horizontkapcsolódás történeti modelljei”. (38. p.).

Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája (vázlat)* című munkája tágabban vett jelenünk irodalmi fősodrának elméleti megközelítését végzi el, kitérve a legjelentősebb értelmezők kardinális megállapításaira, s a posztmodern jól megragadható jellegzetességeire is: a fragmentáltságra, a nyitottságra – vagyis, hogy a történet az olva-

sóban fejeződik be –, a plurális történelemfel-fogásra, a három P-re, a paródiára, a pastiche-ra és a paranoiára, a művek határainak lebontására, az identitás megsokszorozódására, illetve az „elit” és a „populáris” irodalom egymásba fonódására is. Noha Németh tanulmánya további részében a magyar szépirodalom főhullámára koncentrálnak, a *korai*, az *areferenciális* és az *antropológiai* hármast mentén tárgyalva a magyar posztmodern irodalmat, elméleti keretének megállapításai révén maga is legitimálja – és a kötet szerveződésének fényében előlegzi – a populáris irodalommal foglalkozó tanulmányok sorát.

Lőrincz Gábor dolgozata, a *Néhány gondolat Weöres Sándor Tao Te King fordításának keresztény motívumairól* az egyik legjelentősebb távol-keleti mű magyar fordításainak összevetését végzi el, főként annak okán, hogy a Weöres-féle tolmácsolásban felerősödő, Lőrincz által is tárgyalt keresztény motívumrendszer jellemez-e más fordításokat is, konkrétan Tőkei Ferenc, Kulcsár F. Imre és Karátson Gábor munkáit. Mint kimutatja, „a Weöres Sándor-i fordítás fogalomhasználata teljesen eltér a másik három vizsgált szövegtől. Az erény, a szeretet és az erkölcs a kereszténységben szorosan összefüggő fogalmak[,]” (79. p.) melyek révén „Weöres Sándor a keresztény hagyomány bevonásával újratevő az eredeti szöveget”. (80. p.)

Hegedűs Orsolya *A „magas szintű” fantasy paradigmája* című munkája az első a peremkultúrára koncentrálnak közül. A high fantasy – melyről „[a]zt is mondhatnánk, hogy ez a szubzsáner a fantasy lelke” (115. p.) – alapvetően olyan fantasztikus szövegek gyűjtőcsoportja, melyekben a Jó és a Gonosz végeérhetetlen, heroikus küzdelmének egy kiterjedt, epikus narratíva ad keretet. A történetek világa itt részletekbe menően kidolgozott, s olykor akkora jelentőségre tesz szert, hogy a tényleges cselekményt és annak hőseit háttérbe szorítva maga válik a vonatkozó regények központi tárgyává. A szubzsáner mintapéldája J. R. R. Tolkien *A Gyűrűk Ura* című klasszikusa, amellyel a fantasyt csak felületesen ismerők lényegében az egész műfajt hajlamosak lefedni. A high fantasy művek legjava több száz oldalt számlál, s az sem ritka, hogy köteten-

ként meghaladják az ezret. Szerzőik sokszor sorozatokat, sőt előzmény és párhuzamos szériákat alkotnak. Hegedűs tanulmánya részletebben Terry Brooks *Shannara. A kard*, Stephen R. Donaldson *Thomas Covenant, A hitetlen krónikái* és George R. R. Martin *A tűz és jég dala* című ciklusaival foglalkozik, melyek közül utóbbi ma is világhódító útját éli: egyebek közt mélyen árnyalt karakterei, a nézőpont multiplikálódása és a szexualitás terén elkövetett tabudöntögetése révén kétésgkívül sikeresen újította meg a műfajt.

Keserű József tanulmánya, az *Adalékok a fantasztikus világok építésének kérdéséhez* egy innovatív elméleti keretet vázol, melynek révén a fantasy, s általában véve a zsánerrövidalom alkotásainak jelentős része is elemezhetővé válik. Keserű alapvetően a világépítésre koncentrálna – „[A] fantasyk gyakran egy nagyon összetett világot mutatnak be, amely lépésről lépésre (és különböző beszélői stratégiák révén) tárul fel az olvasó előtt.” (130. p.) –, kiterjedés, mélység, hangulat és részvétel szempontjából. Kiterjedés alatt térbeli kiterjedést, a világ méreteinek megismerését érti, a visszatérő utazás-toposz, a sokszor csatolt térképek, helyszín- és világleírások révén. Mélység alatt az időbeli dimenziót: a fantasy világoknak gyakran több száz éves saját történelme, kultúrája és hagyományai vannak, melyek éppúgy a világépítés fő kellékei. Hangulat alatt az ábrázolt világ érzéki gazdagságát, atmoszféráját, átélhetőségét érti, mely nem ragadható meg formailag, részvét alatt pedig az ábrázolt ismeretlenben mégiscsak felismerhető archetipikus jelleget, a benne rejlő ismerőst, s a szuverén olvasói fantázia hathatós kiaknázását érti: a fantasy világok az egyes olvasókban épülnek fel, olykor több médium segítségével, sőt, egyes univerzumoknak maga az olvasó még gyakorlati értelemben is alakíthatóává válhat.

Sánta Szilárd *Láthatatlan forradalmak – Parányi univerzumok* című tanulmánya egy másik műfaj, a nanotechnológiára koncentrálna sci-fi regények világára és mélységére koncentrálna. A nanotechnológia révén ugyanazt a végtelenséget tapasztaljuk meg mindennek a mélyén, akárha a világűr végtelen nagyságrendű tartományai felé tekintenénk... csak épp a

mérettartományok skáláján ellentétes irányban haladva. A dolgozat elején a szerző a nanotechnológia feltételezett utópisztikus előnyeit (pl. a nélkülözés teljes felszámolása) ütközteti a lehetséges hátulütőkkel (pl. az emberiség elveszti hatalmát az őt meghaladó kreatúrák felett, ezzel másodrendűvé degradálva önmagát), majd górcső alá veszi a nanoépítkezés lehetőségeit. Mint kiderül, „a nanotechnológia néhány szakírója és a science fiction szerzők művei közt a határ átjárható”. (140. p.), hiszen az sf-regényekben feltételezett lehetőségek sok ponton nem is szárnyalják túl a tudományos művekben taglalt lehetőségeket, sőt, a két vonulat fokozottan inspirálja egymást, igaz, ez mindig is jellemzője volt az sf-nek. Mára a nanotechnológiában rejlő lehetőségek tűnnek a legalkalmasabbnak arra, hogy az emberi test hibáit kiküszöböljék. Sánta Szilárd Michael Crichton *Préda*, Greg Bear *A vér zenéje*, Robert Charles Wilson *Pörgés* és Neal Stephenson *Gyémántkor* című regényeinek elemzését követi el, melyek remekbeszabott példák a nanotechnológiában rejlő lehetőségek és veszélyek prezentálására, s arra, miként alakítható át az emberi emberfeletté.

Hegedűs Norbert dolgozata, a *Történetek akkor és most. A narráció és a szimulákrum mint a nyelvi kommunikáció szervezőelvei* Neil Gaiman Amerikai istenek című regényében az emberi nem, kultúra s az irodalom egy elhagyhatatlan sajátosságára, a történetekre koncentrálna, egy olyan regény révén, mely a történetek meséléséről, s annak mikéntjéről szól. „Az Amerikai istenek nem csak azt mutatja be, hogy milyen fontos szerepe van a történetek mesélésének a kommunikáció szempontjából, de azt is, hogy milyen félreértések keletkezhetnek e folyamat során. Hiszen a történetek anyaga maga a nyelv, az pedig (jól tudjuk) nem minden esetben viselkedik engedelmes eszközként.” (153. p.). Hegedűs a téma szakirodalmában mélyet merítve elemzi Gaiman művészetét, a mítoszt mint szimulákrumot, illetve utóbbinak a posztmodern korban való manifesztálódását. Mint megtudjuk, Amerika nem csak megannyi etnikum, de megannyi mitológia olvasztótégelyeként is felfogható, ám ezek a történetek nem statikusak már egy-

két újramondás során sem... hát még ha évezredek távlatából korunk szerzői elevenítik fel őket, korunk horizontjából!

Török Tamás *Állatnevek a zoboralji frazémákban* című tanulmánya a Nyitra-vidéki frazémákat vizsgálja, szerkezeti jellemzőik, valamint egyes csoportjaik és az állatok nevei alapján. Az egyes frazémák eltéréseit a lexémák szintjén, illetve szerkezeti szempontból taglalja, az állatnevek szerinti csoportosításukat pedig a *haszonállatok*, a *vadon élő állatok*, illetve a *paraziták és rágcsálók* főlérendelt kategóriákba rendezve végzi el. A dolgozat zárásaként kognitív nyelvészeti szempontú megközelítést olvashatunk, a *kutya* nyelvi képerre vonatkozóan, Zoboralján, amelioratív és pejoratív vonatkozásban. „Minden régiónak a közismertek mellett sajátos szólás- és közmondáskincse is van, amely tükrözi egyrészt magát az embert körülvevő környezetet, másrészt az emberek környezethez való viszonyát.” (228. p.)

Bárczi Zsófia *Tananyag, tankönyv, oktatás* című dolgozata voltaképpen a 2010–11-es szlovákiai Állami Művelődési Program apropóján íródott, ahhoz fűz hozzá átgondolandó észrevételeket, melyek javáról mindazonáltal elmondható, hogy a 2015 szeptemberétől érvénybe lépett revideált ÁMP már számol velük. Azon meglátások viszont, melyek az irodalom etikai, szociális, történeti *felhasználását* erősítő, hagyományosnak is mondható oktatási stratégiákat kérdőjelezik meg – mely utóbbiak az egyes műalkotások nyelvi létmódjának rovására mennek –, továbbra is aktuálisak. A szerző kritikája szerint a '10–11-es ÁMP egyszerűen csak felvonultatja egymás mellett a kultúrákövetítés és a kompetenciafejlesztés koncepcióit, de a vártakkal ellentétben egyáltalán nem ötvözik azokat, és nem is használják ki a bennük rejlő lehetőségeket, „hanem a kronologikusan elrendezett, irodalomtörténeti jellegű, tradicionális hagyománykövetítő irodalomoktatás elveit követi”. (262. p.) A program ezen felül azon pozitívuma ellenére, hogy lehetővé teszi a regionális, azaz a szlovákiai magyar irodalom oktatását, nem reagál a kérdés irodalomtudományi tekintetben kényes jellegére, sőt, tanítandóként olyan helyi műveket irányoz elő, melyek elsősorban nem a maguk poétikai teljesítménye

okán kerülhetnek fókuszba, hanem mert a kisebbségi identitás kérdéseire, a helyi társadalmi, történelmi vonatkozásokra reflektálnak, ezzel is táptalajt biztosítva a hagyományos irodalomoktatás továbbörökítésének, annak megreformálása helyett.

Dolgozatunk zárásaként mi is töretlen alkotó- és munkakedvet kívánunk az ünnepeletnek, s az életműve előtt tisztelgő szakíróknak is, hisz mint azt a szerkesztő is megfogalmazta: „Erdélyi Margit köszöntése egyben a szakma ünnepe is.” (9. p.)

Baka L. Patrik

Erdélyi Margit (szerk.): Az irodalomoktatás új kihívásai. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014, 282 p.

„Közös vitáink tárgya folyamatosan, hogy miként lehet megkedveltetni diákjainkkal az irodalomolvasást, ezen belül milyen megközelítési technikák vezetnek célra, mely szempontok lehetnek számunkra a legizgalmasabbak egy-egy mű elemzésekor, miközben nem sérül legfőbb vállalt elvünk, a tudományos alapú, elmélyült és minőségi irodalomoktatás.” (7. p.) – írja *Az irodalomoktatás új kihívásai* címre keresztelt tanulmánykötet bevezetőjében annak szerkesztője, Erdélyi Margit professzor, megragadva a munka központi problémáját, illetve előrevetítve a legalább három irányba haladó gondolatmenetek egy mégis közös, markáns csapásirányát, nevezetesen azt, hogy korunkban, az információtechnológiai forradalom folyamatos megújulásának és exponenciális léptékű előretörésének idején, amikor nemcsak az olvasáskultúra, de a kultúra maga is átalakulóban van, az elsősorban vizuális és virtuális kultúrán nevelkedett diákoknak voltaképpen tanítható-e, érdekessé tehető-e, eladható-e még egyáltalán az irodalom, s amennyiben a válasz az optimista igen, úgy mégis miként? Hogy a többi tantárggyal szemben vagy épp azokkal együtt képes-e reagálni a külvilág változásaira, s az ezekkel együtt megváltozott igényekre, hogy képes lehet-e megújulni a sokat kárhozott poroszos struktúráján talán leginkább alapuló literatúranitítás?

„A műveltség tartalmaknak az oktató-nevelő folyamatban időközönként szükségszerűen változniuk kell. Ha ez nem történik meg, az az oktatás megmerevedéséhez vezethet”¹ – írja egy fontos dolgozatában Simon Szabolcs, a 2015-ös revidéalt,² illetve a korábbi szlovákiai magyar Állami Művelődési Programok egyik felelős összeállítója. A szóban forgó, módosított tanterv a magyar irodalom oktatására vonatkozó ismert előírások közül – beleértve a magyarországi és más határon túliakat, illetve a 2015-ig érvényben lévő, 2010–11-es szlovákiai magyar ÁMP-t is – vitathatatlanul a legflexibilisebbnek bizonyul, a maga csökkentett és modernizált, a kortárs irodalomra és a diákok által nagy arányban kedvelt spekulatív fikcióra is érzékeny, előírt tananyag tartalma révén. A revidéalt program nem teszi kötelezővé a kronologikus oktatást, határozottan elhatárolódik a korábbi, életrajz-központú rendszertől, a benne szereplő olvasmányok legjava – cca. 80% – csupán ajánlatként szerepel, amit a tanár – s szempontunkból talán ez a legfontosabb – módosíthat, új tananyag tartalmakat is bátran beemelhet. Innen nézve tehát lehetőség nyílik a diákok számára kedves, a mindennapi tevékenységüket is megszólító, válogatott populáris művekkel való foglalkozásra is. Erre pedig szükség van, mert ahogy azt a szlovákiai és magyarországi diákok körében végzett legfrissebb olvasáskutatások eredményeire reflektálva Plonický Tamás jegyzi meg: „[N]em az olvasás válságáról, hanem a kvalitatív tartalmat jelentő szövegek olvasatának és a szépirodalmi textusok befogadásának radikális háttérbe szorulásáról, illetve mellőzé-

séről beszélünk[.]”³ Talán ez az egyetlen út, hogy a mára nehéz, „magolandó” tárgyává vált irodalom ténylegesen is elláthassa a rá vonatkozóan elsőrendűnek is feltűntethető funkciót: hogy a többi diszciplínához való eljutást megalapozó, képesség- és kompetenciafejlesztő, s nem utolsósorban élményközpontú tantárgy legyen.

Véleményünk szerint a *Selye János Egyetem Tanárképző Karának Tudományos Közleményei* sorozaton belül megjelent munkának, *Az irodalomoktatás új kihívásainak* az az egyik legnagyobb és leginkább újító szellemű hozadéka, hogy az imént bemutatott igényre is reagál, a tíz tanulmány közül ugyanis négy, melyek együttesen alkotják a *Popkultúra az irodalomórán* című, első kötetfejezetet, az irodalomtudomány felől is megerősíti az eddigi peremre szorított spekulatív fikció egyes zsánereinek státuszát, az oktatásba való integrálhatóságukat is indokoltá téve. Ahogy azt Erdélyi is írja, a *Popkultúra az irodalomórán* tanulmányai az „MA Populáris Kultúra Kutatócsoport munkájának gyümölcsei – nagyrészt a popkultúra fogalom köre sorakoznak be, kinyilvánítva azt a szemléletet, miszerint a modern módszertani kutatásokat leginkább a kortárs irodalom, illetve az ún. »divatos« műfajok tanítása által lehet felfedezni és hatékonyá tenni.” (7. p.). Ez a fontos, reformer eredmény számunkra egyértelművé tette, hogy jelen kötetbemutatóban a szóban forgó négy MA PKK-s⁴ tanulmány mindegyikével érdemes foglalkoznunk – az alábbiakban ezek következnek majd. Utánuk a kötet második és harmadik fejezetéből egy-egy dolgozatot ragadunk ki, a *Poétikai interakciók az oktatásban* címűből Horváth Kornélia, az *Irodalomtörténet – komparatistika – oktatásból* pedig Szabó András tanulmányát. Ez a rövid beszámoló

- 1 Simon Szabolcs: *Kétnyelvűség és tanterv-átalakítás Szlovákiában* = Uő: *Nyelvi szondázások. Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok a szlovákiai magyar nyelvhasználat köréből*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2010, 91. p.
- 2 A revidéalt Oktatási Program az általános iskola alsó és felső tagozatára, illetve a nyolcosztályos és négy évfolyamos gimnáziumok számára, az itt jelzett sorrendben a következő felületeken érhető el: <https://www.minedu.sk/data/att/7508.pdf>; <https://www.minedu.sk/data/att/7522.pdf>; <https://www.minedu.sk/data/att/7975.pdf>; <https://www.minedu.sk/data/att/7930.pdf>

- 3 Plonický Tamás: *Olvasási tendenciák a technika világában. Létünk online* = <http://www.letunk.rs/olvasasi-tendenciak-a-technika-vilagaban/>
- 4 Megjegyzendő, hogy L. Varga Péter a 2014-es év irodalmi szenzációjaként az MA PKK megalakulására hivatkozott – Lásd: *Körkérdés 2014 – L. Varga Péter válaszol*. Litera = <http://www.litera.hu/hirek/korkerdes-2014-l-varga-peter-vala-szai>

tehát nem törekszik teljességre, inkább csak étvágygerjesztő funkciót tölt be a Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom tanszékének egyik meghatározó eredménygyűjteménye elé.

H. Nagy Péter *Mire jó a popkultúra, avagy hogyan oktatható a tudományos gondolkodás bölcsészeknek* című írása a populáris kultúra révén kapcsolja össze a természettudományos és bölcsész látásmódot, hangsúlyozva az abban rejlő interdiszciplináris és intermediális lehetőségeket. Dolgozata mintapéldája annak, hogy miként alapozható meg irodalom és film felől a tudományos gondolkodás. Elsőként James Cameron *Avatarja* apropóján, neves természettudósok munkáira alapozva tér ki a Pandora bolygó aprólékosan kidolgozott biológiájára, fizikájára és kémiájára, olyan, a mi világunkat is nagyban érintő problémákra reflektálva, mint a globális katasztrófaveszély – környezetszennyezés –, vagy az energjaválság. Munkájában Wells *Az időgép* és Baxter *Időhajók* című művei, illetve az olyan filmes alkotások, mint a *Forráskód*, a *Donnie Darko* és a *Mr. Nobody* apropóján taglalja Hugh Everett III sokvilág-elméletét, és az időutazás kérdését is, ugyancsak természettudományi eredményekkel támogatva meg állításaait. „A fentebb ismertetett projektnek tehát az lehet a kézzelfogható eredménye, hogy a diákok könnyebben sajátítják el a természettudományos gondolkodást, hiszen általuk is kedvelt alkotások segítségével történik mindez. [...] A popkultúra kimeríthetetlen adatbázis. Csak észre kell vennünk a benne megbúvó lehetőségeket.” (52. p.)

A populáris irodalomoktatásunkba való bekerülésének szükségességét Hegedűs Norbert *A populáris irodalom tanításának lehetőségei a közoktatásban* című, kardinális jelentőségű tanulmánya hangsúlyozza a leginkább, mely súlyos és releváns érvelése révén az itt taglalt kötet egyik legfontosabb írásává válik. Hegedűs komoly kritikával illeti az összes tárgyhöz képest statikusnak tetsző irodalomoktatást, mely, úgy tűnik, nem hajlandó reagálni a körülötte zajló változásokra. „A rendszer egy szikrányi érdeklődést sem mutat a diákok valódi igényei és érdeklődése iránt. A tanárnak úgy kell becsempésznie a szövegeket az

órára, hogy közben azt kockáztatja, hogy »lemerad« a tananyaggal. Az irodalmi szövegek nélkül viszont az óra unalmas, kreativitást és önállóságot nélkülöző, elpazarolt lehetőséggé válik” (56. p.) – írja a rendszer kritikájaként a szerző. Hegedűs a popkult alkotások előtérbe állítását öt kifejtett indokkal támasztja alá. Ezek a magas és tömegkultúra általuk történő összekapcsolása, a metafikció, az öntükrözés és önreflexivitás lehetséges bemutatása, az intertextualitás s intermediálítás⁵ teremtette kapcsolatháló, az ironikus és szatirikus látásmód, illetve a történet linearitásának megbontását elkövető megannyi példa. Szövegének zárásaként Hegedűs Norbert lehetséges alkalmazási módokat sorakoztat fel a klasszikus szépirodalom és a populáris irodalom produktív és könnyebben emészthető egymás mellett olvasására. A szakasz kulcsszavai a *karakter-* illetve *hős-*építés, s az *újrairás* horizont-, médium-, közeg- és végletváltás szerint. „Az iskolának nem harcolnia kell a tömegkultúra ellen, hanem integrálnia kell az oktatásba és felhasználni a minél jobb eredmények érdekében” (66. p.) – szövegi le az irodalmár.

Deisler Szilvia *Meteorológia az irodalomórán, avagy a Felhőatlasz mint segédanyag* című írása az irodalmi művek filmes adaptációi mellett teszi le a voksát, melyek révén közel minden diák bevonhatóvá válik a munkába; a fiatalok vizuális érzékenysége a szöveg iránti érdeklődés fokozója is lehet. A szerző szerint azért is szükséges a film médiumával foglalkozni, mert bár a legtöbb diák azt választja a szövegek helyett, ez még nem jelenti azt, hogy megfelelően is *olvasnák* az adott médium kódjait. A dolgozat közöl egy nagyon fontos táblázatot, melyben a filmes elemek és használatuk célja egymás mellett kerül közlésre azok irodalmi ekvivalensével; így analóg elemzési módok szerint válnak

5 „Az előbb említett </Harmónia> a html kódolást modulálja, a Dimitry Glukhovsky *Metro 2033* c. regényének története egy videojátékban köszön vissza. Vagyis ezek a művek nem csak más szövegek felé nyitnak, hanem más médiumok felé is. A szövegathárokozások feloldását tehát a végletekig (?) viszik.” (70. p.)

értelmezhetővé. Deisler a *Felhőatlaszon* – David Mitchell regénye, illetve Tom Tykwer és a Wachowski testvérek filmje – mutatja be irodalomtörtéti elképzeléseit, eredményesen alkalmazható gyakorlatokkal szemléltetve az egyes jelenetek és szemelvények produktív egymás mellett alkalmazását úgy, hogy közben a mű mélyreható elemzését is elének tárja.

Keserű József tanulmánya, a *Hogyan olvassunk rémtörténeteket? Közelítések Edgar Allan Poe Az áruló szív című elbeszéléseéhez* az úgynevezett elit és populáris irodalom ellentéteire is kitérve Poe rémtörténetén prezentálja, hogy „egy lenézett műfajú szöveg is rendelkezhet összetett poétikai és retorikai struktúrával”. (121. p.) Munkáját a rémtörténetek olvasásának esztétikai kérdéseivel nyitja, olyan kutatók eredményeit vonva be, mint Tzvetan Todorov, Terry Heller, Wolfgang Iser vagy Sigmund Freud. „A rémtörténetek gyakran egy olyan zónába engednek belépést, amely a társadalom által felállított normák határán túl helyezkedik el. [...] [V]álaszt akarunk kapni a kérdésre: mi van a bezárt ajtó mögött?” (106. p.) A betegség allegóriái, illetve *Az áruló szív* pszichoanalitikus megközelítései is boncaszatra kerülnek, éppúgy, ahogy a szöveg poétikai kérdései. Az elemzés során az áldozat és a tettes közt fennálló kapcsolat többsikúvá válik, sőt, az is kérdéses lesz, vajon a szöveg nyelvi megoldásai révén nem a tettes válik-e áldozattá.

Horváth Kornélia *A poétikai szempontú novellaelemzés taníthatósága (Ottlik Géza: Minden megvan)* című munkája inkább szől az irodalommal már hivatászerűen foglalkozóknak, s egyaránt jó példa és kalauz lehet egy sikeres novellaelemzés megírásához. A szöveg elején taglalja azt a négy markáns megközelítési pontot, melyek szerint egy novella megközelíthető. Elsőként az esemény sor elemzését, a külső és belső történések relevanciáját és egymáshoz fűződő viszonyát jelöli meg. Másodikként a történet és a narráció poétikai kapcsolatának vizsgálatát ajánlja, ezen belül a narrátor típusára, az elbeszélés mód grammatikai-szintaktikai jellemzőire, a szöveg idő- és térkezelésére, illetve műfaji és/vagy műfajközi viszonyaira való kitéréssel. Harmadikként a szöveg nyelvi metaforikáját, ismétlődő szó-

motívumait, a tulajdonnevek és a cím etimológiai elemzését, negyedikként pedig a „műalkotás metanyelvi, autopoétikus, azaz önnön nyelvi és textuális működésének feltárására [...] irányuló értelmezői vizsgálat[ot]” (127. p.) nevezi meg. A munka ezt követően a címben is jelzett elbeszélés felvázolt irányelvek mentén megvalósuló elemzését végzi el. „Ottlik szövege eszerint tagadja a szótári szó létezését: a szó jelentését minden beszélőnek magának kell megalkotnia a nyelvközösségi használat, a beszéd és a megértés során.” (139. p.)

Szabó András *Laskai János debreceni tanár és Aesopus életéről szóló munkája* című dolgozata a régi magyar irodalom vizeire evez, melynek kutatási horizontja a szerzőt legalább olyan fontosnak tekinti még, mint a sokszor töredékekben fennmaradt művet magát; a tanulmány ezért inkább az adott irányzat fiatalabb kutatóinak szolgálhat mintapéldául. Szabó a Laskai János személye körül csoportosuló szakirodalmi ellentmondásokban vág új csapást, szinte oknyomozói módszert használva nyesi le a fölös elágazásokat, zavarba ejtően széles forrásanyagot használva fel bizonyításul. A tanulmányból a 16. századi névadás rejtelméről, a felekezeti viszonyokról és a korabeli fordítások hálózatáról éppúgy gazdag információanyagot nyerünk, ahogy Laskai életútjának legtöbb állomását is bejárjuk általa, sőt, a szöveg eddig még nem közölt részeket is közöl a címben említett munkából. Szabó András tanulmánya tehát egy régi kor tanáremberének történetét tekinti át, hisz mint megtudjuk, „Laskai kézírata iskolai jegyzetnek készült (tehát nem szórakoztató olvasmány), s a latin nyelv (s részben a görög) tanításához használták”. (245. p.)

Az irodalomoktatás új kihívásai a fentiek szerint (is) széles olvasói érdeklődés kiszolgálójaként aposztrofálható. Olyan kötetként, ami a régmúlt századok irodalmának szerveződésére éppúgy válaszokat kínál, ahogy a novellaelemzés fortélyait is megtanítja, s a legújabb kori irodalmi, a populáris irodalom legitimálásának is megkerülhetetlen pillére, alfája lehet. Ennélfogva ott a helye minden, a szakmája iránt elhivatott pedagógus könyvespolcán... és nem is csak az övékén.

Baka L. Patrik

Fórum

spoločenskovedná revue

Obsah:

20. výročie vzniku Fórum inštitútu

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Vývoj zmiešaných manželstiev (sobášov) na Slovensku

ILONA L. JUHÁSZ

Dodatky k symbolickému pohrebu dvoch komunistických vodcov – Josifa Vissarionoviča Stalina a Klementa Gottwalda

ZOLTÁN KŐRÖS

Americké, britské a francúzske zajatie po 2. svetovej vojne v zrkadle výpovedí pamätníkov

ZSUZSANNA LAMPL

Slovenské vysokoškolské vzdelávanie a percepčia univerzity očami mladých Maďarov a Slovákov

JÓZSEF LISZKA

„Rastie (pribúda?) ako šaty Pražského Jezuliatka...“ . Pokus o vysvetlenie kultúrnej histórie jedného porekadla

LÁSZLÓ ÖLLÖS

Identita strednej Európy

ÁRPÁD POPÉLY

Bratislavské Új Szó a maďarská revolúcia roku 1956

ATTILA SIMON

V dvojitom zovretí. Židia južného Slovenska medzi Trianonom a Osvienčimom

ŠTEFAN ŠUTAJ

Spoločenské vedy na Slovensku a Fórum inštitút pre výskum menšín v Šamoríne

Z výskumov

Recenzie

Publikácie a projekty Fórum inštitútu pre výskum menšín 2013-2016

2016

Számunk szerzői

Bajcsi Ildikó (1985)

doktorandusz (Eszterházy Károly
Főiskola, Eger, Magyarország)

Baka L. Patrik (1991)

író, kritikus, doktorandusz (Selye János
Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Bércesi Richárd (1990)

történész (Pécs, Magyarország)

Gaucsík István (1973)

történész (Szlovák Tudományos
Akadémia Történettudományi Intézete,
Pozsony, Szlovákia)

Gráfik Imre (1944)

néprajzkutató, ny. múzeumi főtanácsos
(Szombathely, Magyarország)

L. Juhász Ilona (1960)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Kőrös Zoltán (1982)

történész, levéltáros (Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Liszka József (1956)

etnológus (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Mészáros Veronika (1994)

egyetemi hallgató (Comenius Egyetem,
Pozsony, Szlovákia)

Öllös László (1957)

politológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja; Konstantin Filozófus
Egyetem, Nyitra)

Polgár Anikó (1975)

irodalomtörténész, költő, műfordító
(Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Szentandrás Tibor (1963)

filozófus-közgazdász (Konstantin
Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Szerbhorváth György (1972)

szociológus (MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete,
Budapest, Magyarország)

Tóth László (1949)

művelődés- és irodalomtörténész, költő,
szerkesztő (Dunaszerdahely, Szlovákia)

Takács Henrietta (1991)

doktorandusz (Comenius Egyetem,
Pozsony, Szlovákia)